

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА

Халықаралық ғылыми журнал

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

Международный научный журнал

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS

International Scientific journal

2018

№ 1

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

2018 /1

АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА

Халықаралық ғылыми журнал / №1, 2018

Редакцияның мекен-жайы:

Тәуелсіздік даңғылы, 57, Бейбітшілік пен келісім сарайы, 7-қабат, Астана,
010000, Қазақстан Республикасы, тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

*Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде
4 маусым 2018 жылы тіркеліп, №17132-Ж куәлік берілген.*

*Меншік иесі: Халықаралық Түркі академиясы,
Алтаистика, түркология, моңғолистика ассоциациясы - АТАМ*

2018 жылдан бастап шыға бастаған журнал жылына 4 рет жарияланады.

Бас редактор

Қыдырәлі Дархан Қуандықұлы - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Редакциялық алқа

Ахметов Әділ Құрманжанұлы – ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); **Бирталан Агнес** - ф.ғ.д., профессор (Мажарстан); **Габибейли Иса** – ӘР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., профессор (Әзербайжан); **Дыбо Анна Владимировна** - ф.ғ.д., профессор, РФА корр.-мүшесі (Ресей); **Жолдасбеков Мырзатай** – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан); **Жожағлу Тимур** – филология докторы, профессор (АҚШ); **Конкобаев Кадыралы** – ф.ғ.д., профессор (Қырғызстан); ҚР ҰҒА академигі (Қазақстан); **Минуллин Ким Мугаллимович** - ф.ғ.д., профессор (Татарстан); **Түймебаев Жансейіт Қансейітұлы** - ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); **Чулуун Сампилдондовын** - т.ғ.д., профессор (Моңғолия); **Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдинована** - ф.ғ.д., профессор (Башқұртстан)

Редакциялық кеңес

Көмеков Болат Ешмұхамбетұлы-т.ғ.д., профессор, **Бабаяров Ғайбулла Боллиевич**-т.ғ.д. (Өзбекстан); **Бира Ишжамц** - т.ғ.д., профессор, МҒА академигі (Моңғолия); **Бутанаев Виктор Яковлевич** - т.ғ.д., профессор (Хакасия); **Васильев Дмитрий Дмитриевич** - т.ғ.к., профессор, РЖҒА корр.-мүшесі (Ресей); **Ержиласун Ахмет Бижан** – филология докторы, профессор (Түркия); **Иваныч Мари**-доктор, профессор (Мажарстан); **Кузьмина Евгения Николаевна** - ф.ғ.д., профессор (Ресей); **Кызласов Игорь Леонидович** – т.ғ.д., профессор (Ресей); **Попова Ирина Федоровна** – т.ғ.д., профессор (Ресей); **Райхл Карл** - филология докторы, профессор (Германия); **Солонгод Хурибаатар** - ғылым докторы, профессор (Германия); **Тажимаева Сәуле Жақсылықбаевна** - ф.ғ.д., профессор (Қазақстан); **Худяков Юлий Сергеевич** – т.ғ.д., профессор (Ресей); **Цэвэндорж Дамдинсүрэнгийн** - т.ғ.д., профессор, МҒА академигі (Моңғолия); **Чой Хан Ву** - филология докторы, профессор (Корея); **Шамильоглу Юлай** - филология докторы, профессор (АҚШ); **Янковский Генрик** - филология докторы, профессор (Польша)

Жауапты редакторлар

Абаева Әсем-Дария Әскербекқызы - ф.ғ.к.; **Базылхан Нәпіл** - ф.ғ.к.; **Козырев Тимур Анатольевич** – ф.ғ.к.; **Қалжанова Эльмира Шакизадаевна** - PhD докторы; **Құрманжан Анар**; **Маемерова Айнұр Рысбекқызы** – PhD докторы; **Тойшанұлы Акеділ** - ф.ғ.к.

Дизайнер

Трусбаева Гаухар

© Халықаралық Түркі академиясы, 2018
© Алтаистика, түркология, моңғолистика
ассоциациясы - АТАМ, 2018
© “Ғылым” баспасы, 2018

АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА

Международный научный журнал / №1, 2018

Адрес редакции:

пр. Тәуелсіздік, 57, Дворец мира и согласия, 7-этаж, Астана,
010000, Республика Казахстан, тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

*Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и коммуникации Республики Казахстан
от 4 июня 2018 года, выдано свидетельство №17132-Ж.*

*Собственник: Международная Тюркская академия,
Ассоциация алтаистики, тюркологии, монголистики -АТАМ*

Журнал издается с 2018 года с периодичностью четыре раза в год.

Главный редактор

Кыдырлы Дархан Куандыкулы - д.и.н., профессор, член-корр. НАН РК

Редакционная коллегия

Ахметов Адил Курманжанович – д.ф.н., профессор (Казахстан); **Бирталан Агнес** - д.ф.н., профессор (Венгрия); **Габибсейли Иса** – д.ф.н., профессор, академик НАНА (Азербайджан); **Дыбо Анна Владимировна** - д.ф.н., профессор, член-корр. РАН (Россия); **Жолдасбеков Мырзатай** – д.ф.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Кожаяолу Тимур** – доктор филологии, профессор (США); **Конкобаев Кадыралы** – д.ф.н., профессор (Кыргызстан); **Комеков Болат Ешмухамбетович** - д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Миңуллин Ким Мугаллимович** - д.ф.н., профессор (Татарстан); **Туймебаев Жансейит Кансейитович** - д.ф.н., профессор (Казахстан); **Чулуун Сампилдондовын** - д.и.н., профессор (Монголия); **Хисамитдинова Фирдаус Гильмитдинована** - д.ф.н., профессор (Башкортостан)

Редакционный совет

Бабаяров Гайбулла Боллиевич – д.и.н. (Узбекистан); **Бира Ишжамц** - д.и.н., профессор, академик АН МНР (Монголия); **Бутанаев Виктор Яковлевич** - д.и.н., профессор (Хакасия); **Васильев Дмитрий Дмитриевич** - к.и.н., профессор, член-корр. РАН (Россия); **Ержиласун Ахмет Бижан** – доктор филологии, профессор (Турция); **Иваныч Мари** - доктор, профессор (Венгрия); **Кузьмина Евгения Николаевна** - д.ф.н., профессор (Россия); **Кызласов Игорь Леонидович** – д.и.н., профессор (Россия); **Попова Ирина Федоровна** – д.и.н., профессор (Россия); **Райхл Карл** – доктор филологии, профессор (Германия); **Солонгод Хурцбаатар** – доктор наук, профессор (Германия); **Тажимаева Сауле Жаксылыкбаевна** - д.ф.н., профессор (Казахстан); **Толеубаев Абдеш Ташкенович** – д.и.н., профессор (Казахстан); **Худяков Юлий Сергеевич** – д.и.н., профессор (Россия); **Цэвэндорж Дамдинсүрэнгийн** - д.и.н., профессор, академик АН МНР (Монголия); **Чой Хан Ву** – доктор филологии, профессор (Корея); **Шамильоглу Юлай** – доктор филологии, профессор (США); **Янковский Генрик** – доктор филологии, профессор (Польша)

Ответственные редакторы

Абаева Асем-Дария Аскербековна - к.ф.н.; **Базылхан Напил** – к.ф.н.; **Калжанова Эльмира Шакизадаевна** - доктор PhD; **Козырев Тимур Анатольевич** – к.ф.н.; **Курманжан Анар; Маемерова Айнуры Рысбековна** – доктор PhD; **Тойшанулы Акедил** - к.ф.н.

Дизайнер
Трусбаева Гаухар

© Международная Тюркская академия, 2018
© Ассоциация алтаистики, тюркологии, монголистики -АТАМ, 2018
© Издательство “Ғылым”, 2018

ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS

International Scientific Journal / №1, 2018

Editorial office address:

Tauelsizdik street 57, Palace of Peace and Reconciliation, 7th Floor, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

Tel: +7 (7172) 744785

E-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com

This journal registered on the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan on **June 4, 2018** and issued the certificate №7132-Ж.

Ownership: International Turkic Academy,

Association for Altaistics, Turkology, Mongolistics – ATAM

The journal has been published since 2018, 4 issues a year.

Editor-in-Chief:

Darkhan Kydyrali - PH.D in History, Professor, Corresponding member of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

Editorial Board:

Adil Ahmetov- PH.D in Philology, Professor (Kazakhstan); **Anna Dybo** - PH.D in Philology, Professor, Corresponding member of Russian Academy of Sciences (Russia); **Birtalan Agnes** - PH.D in Philology, Professor (Hungary); **Bolat Komekov** - PH.D in Philology, Professor, Academician of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Chuluun Sampildondovin** - PH.D in History, Professor (Mongolia); **Firdaus Khisamitdinova** - PH.D in Philology, Professor, (Bashkortostan); **Isa Gabibbeili** - National Academy of Science of the Republic of Azerbaijan, PH.D in Philology, Professor (Azerbaijan); **Kim Minullin** - PH.D in Philology, Professor (Tatarstan); **Konkobaev Kadyrali**- PH.D in Philology, Professor (Kyrgyzstan); **Myrzatay Zholdasbekov** - PH.D in Philology, Professor, Academician of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Timur Kocaoglu** - Doctor of Philology, Professor, (USA); **Zhanseyit Tuymebaev** - PH.D in Philology, Professor (Kazakhstan)

Editorial Council:

Abdesh Tolebayev - PH.D in History, Professor (Kazakhstan); **Ahmet Bican Ercilasun** - Doctor of Philology, Professor (Turkey); **Bira İszhamts** - PH.D in History, Professor, Academician of National Academy of Sciences of Mongolia (Mongolia); **Dimitry Vasilyev** - PH.D in History, Professor, Corresponding member of Russian Academy of Natural Sciences (Russia); **Gaybolla Babayrov** - PH.D in History, (Uzbekstan); **Henryk Jankowski** - Doctor of Philology, Professor (Poland); **Igor Kyzylasov**- PH.D in History, Professor (Russia); **Irina Popova**- PH.D in History, Professor (Russia); **Karl Reichl** – Doctor of Philology, Professor (Germany); **Mary Ivanic** - Doctor, Professor (Hungary); **Viktor Butanayev**- PH.D in History, Professor (Russia); **Yevgenia Kuzmina** - PH.D in Philology, Professor (Russia); **Saule Tazhibaeva**- PH.D in Philology, Professor (Kazakhstan); **Solonggod, Hurcabaatar**- PH.D in History, Professor (Germany); **Yuliy Khudyakov** - PH.D in History, Professor (Russia); **Uli Schamiloglu** - Doctor of Philology, Professor (USA); **Tsevendorzh Damdinsurengiyn** - PH.D in History, Professor Academician of National Academy of Sciences of Mongolia (Mongolia); **Choi Khan Wu** - PH.D in Philology, Professor (Korea);;

Managing Editors

Akedil Toishanulu - Candidate of Philological Sciences; **Anar Qurmanzhan, Ainur Mayemerova** - PH.D; **Asem-Darya Abaeva** - Candidate of Philosophy Sciences; **Napil Bazylkhan** - Candidate of Philological Sciences; **Kalzhanova Elmira** - PH.D; **Timur Kozyrov** - Candidate of Philological Sciences.

Designer

Gaukhar Trusbayeva

© International Turkic Academy, 2018

© Association for Altaistics, Turkology, Mongolistics – ATAM, 2018

© “Gylym” publishing house, 2018

МАЗМҰНЫ

CONTENTS

Д. Қыдырәлі. <i>Алғы сөз</i>	6
АРХЕОЛОГИЯ ARCHEOLOGY	
Д. Қыдырәлі, Д. Цэвээндорж, А.Энхтөр, Н. Базылхан, К. Умиров, Н.Бөгенбаев, С. Далантай, Ц. Буянхишиг, Н. Мөнхбат «Шивээт улаан -2016, 2017» археологиялық қазба зерттеу нәтижелер (Халықаралық Түркі академиясы, Моңғолия Тарих, археология институтының бірлескен экспедициясының қысқаша ғылыми есебі).....	9
АЛТАИСТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ALTAISTICS AND TEORETICAL RESEARCHES	
Н. Базылхан <i>Некоторые результаты сравнительно-исторических исследований тюрко-монгольских (казахско-монгольских) языков</i>	30
ТАРИХ ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР HISTORY AND HISTORICAL SOURCES	
Д. Қыдырәлі <i>Ашина (түрк-моңғол этностарын тарихи-этномәдени тұрғыдан зерттеудің кейбір аспектілері)</i>	36
Н. Каримова <i>Усуни – древние народы Центральной Азии (по материалам китайских источников)</i>	49
Н.А. Рахмонов <i>Роль мифов и легенд в истории тюркской государственности</i>	59
ЖАЗУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР HISTORY OF LETTER AND MANUSCRIPTS	
И.Л. Кызласов <i>Древнейшие корни рунического письма тюркских народов (в кратком изложении)</i>	64
Р. Мунхтулга <i>Еще раз о надписи на серебряном сосуде из Шороон-дова</i>	73
Ғ. Қамбарбекова, Қ. Қари <i>«Луғат-и турки» – Үндістандағы түріктердің тілі мен тарихын зерттеудегі дереккөз ретінде</i>	80
ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР LINGUISTICS AND COMPARATIVE RESEARCHES	
S. Eker <i>Hakasça “Хазарта” Eyleminin Tarihsel-Biçimbilgisel Çözümü</i>	94
I. Nevskaya, S. Tazhibayeva <i>Documentation of Endangered Turkic Varieties in Kazakhstan: Kazakh-German Project of International Cooperation</i>	104
Чжун Цзинь Вэнь <i>Батыс сары ұйғыр тілінің тарихи орны мен қазіргі даму бағыты</i>	126
М. Ескеева <i>Сары ұйғыр тіліндегі вокализмдер жүйесі</i>	138
R. Çakır <i>Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Türk Kültür Unsurlarından Etkilenmeleri Ve Kültür Aktarımları Üzerine Bir İnceleme: Konya Örneği</i>	153
ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҰРА FOLKLOR AND LITERATURE HERITAGE	
А. Тойшанұлы <i>Халық календарының ай мен амалдар жүйесінде кездесетін мифологиялық кейіпкерлердің мәні</i>	171
Н.К. Mutlu <i>Türkiye’deki “Kaz Ayacı” Damgaları ve “Kaz” Sözcüğü Hakkında Bazı Görüşler</i>	178
E. Sonal <i>Yaşar Kemal’in Binboğalar Efsanesi İsimli Eserinde Yansıtılan Geleneksel Kültüre Bakış</i>	184

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқырман!

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада негізі қаланған Халықаралық Түркі академиясы әлемдік түркітанудың дамуына серпін беретін интеллектуалдық құрылым қызметін атқарып келеді.

Халықаралық Түркі академиясы дүниежүзілік ғылым ордалары және танымал түрколог-ғалымдармен тығыз байланыс орнатып, түркі әлемі ғылымының дамуы ісінде үйлестіру қызметін атқаруды жалғастырып келеді.

2018 жылдан бастап жарияланатын «Алтаистика, түркология, моңғолистика» журналында алтаистика, түрктану, моңғолтану, манжұртану, жапонтану, корейтану тәрізді іргелі ғылыми салалардың, археология, этноархеология, тарих, деректану, тарихнама, этнолингвистика, фольклор, әдебиет, этнология, мәдениеттану және тағы да басқа гуманитарлық ғылымдардың жаңа бағыттары бойынша ғылыми мақалалар жарияланып тұрады.

Академия алтаистика, түркология, моңғолистика саласы бойынша халықаралық ассоциация орнатып, аталмыш бағыттарда ғылыми байланыстарды үйлестіретін іс-шаралар легін бастады.

Еуразия кеңістігіндегі түрк, моңғол, тұңғыс, манжұр, мажар, жапон, корей және басқа да халықтар арасындағы тарихи-мәдени байланыстар туралы күрделі де қызықты ғылыми зерттеулер үшін «Алтаистика, түркология, моңғолистика» журналы серпін береді деген сенімдеміз.

Журналға тың материалдар мен соны мақалалар күтеміз!

**Құрметпен,
Дархан Қыдырәлі
Бас редактор**

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уважаемый читатель!

Международная Тюркская академия, основанная в Астане по инициативе Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, выполняет функцию интеллектуального центра придающего импульс развитию мировой тюркологии.

Международная Тюркская академия установила тесную связь с научно-исследовательскими центрами и известными учеными-тюркологами всего мира, и продолжает свою работу, направленную на координацию развития науки в тюркском мире.

В журнале «Алтаистика, тюркология, монголистика», издающемся с 2018 года, публикуются научные статьи по новым направлениям таких фундаментальных отраслей науки как алтаистика, тюркология, монголоведение, маньчжуроведение, японоведение, корееведение, а также по таким гуманитарным наукам как археология, этноархеология, история, источниковедение, этнолингвистика, фольклор, литература, этнология, культурология и др.

При Академии создана международная ассоциация по алтаистике, тюркологии и монголистки, по указанным направлениям начато проведение серии мероприятий, укрепляющих научные связи.

Мы уверены, что журнал «Алтаистика, тюркология, монголистика» придаст новый импульс сложным и интересным научным исследованиям по историко-культурным связям между тюркскими, монгольскими, тунгусо-маньчжурскими, а также венграми, японцами, корейцами и другими народами.

Ждем ваши оригинальные материалы и статьи для публикации в нашем журнале!

С уважением,
Дархан Кыдырали
Главный редактор

PREFACE

Dear Readers!

The International Turkic Academy (TWESCO) was set up in Astana with the initiative of President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, Now the TWESCO is becoming an authoritative center of world turkology.

The International Turkic Academy has built up close ties with world-class scientists and prominent turkologists and continues to coordinate the development of Turkic world science.

The «Altaistics, Turkology, Mongolistics» journal has been published since 2011, is based on the major scientific fields such as Altaistics, Turkology, Mongolian studies, Manchu studies, Japanese studies, Korean studies, archeology, history, ethno-archeology, ethnolinguistics, folklore, literature, ethnology, cultural science and other humanitarian scientific fields. Also studies of these fields will be published.

The Academy has established an international association in the field of Altaistics, Turkology, Mongolian Studies, and initiated activities that coordinate scientific links in these areas.

The historical and cultural relations between Turkic people and Mongolian, Manchu, Hungarian, Japanese, Korean and other peoples of Eurasia is a difficult and interesting studies. We firmly believe that these studies will give a strong impetus to our «Altaistics, Turkology, Mongolistics» journal.

We are looking forward to your proposals, scientific articles and opinions!

**With the best regards,
Darkhan Kydyrali
Editor- in – Chief**

АРХЕОЛОГИЯ ARCHEOLOGY

ӘОЖ 903.6

Д. Кыдырәлі*, Д. Цэвээндорж†, А.Энхтөр‡, Н. Базылхан§, К. Умиров**,
Н.Бөгенбаев††, С. Далантай‡‡, Ц. Буянхишиг§§, Н. Мөнхбат***

«ШИВЭЭТ УЛААН -2016, 2017»

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ АЛҒАШҚЫ ҚАЗБА ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕР

(Халықаралық Түрк академиясы, Моңғолия Тарих, археология
институтының бірлескен экспедициясының ғылыми есебі)

Түйін. Бұл мақалада, Халықаралық Түрк академиясы, Моңғолия Тарих, археология институты тарапынан «Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінде 2016, 2017 жылдары жүргізген бірлескен экспедициясының археологиялық алғашқы қазба зерттеулерінің ғылыми нәтижелері баяндалады.

Кілт сөздер: түркология, Түрк қағандығы, ғұрыптық кешен, сегіз қырлы құрылыс, археология, таңбатас, таңбатану, көне түрк адам және жануар бейнелі тасмұсіндер

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ

«ШИВЭЭТ-УЛААН -2016, 2017»

(научный отчет совместной экспедиции Международной Тюркской академии и Институт истории и археологии АН Монголии)

Аннотация. В данной статье излагается некоторые результаты археологические раскопки проводящими 2016, 2017 гг. на поминальном комплексе «Шивээт-улаан» совместной экспедиции Международной

*Халықаралық Түркі академиясының Президенті, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Бірлескен экспедиция жетекшісі

†Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының директоры, доктор, профессор. Моңғолиялық зерттеу тобының жетекшісі

‡Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, доктор (Ph.D), доцент

§Халықаралық Түркі академиясының ғылыми қызметкері, napilbaz@gmail.com

**Халықаралық Түркі академиясының ғылыми қызметкері

††Халықаралық Түркі академиясының ғылыми қызметкері

‡‡Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының ғылыми қызметкері

§§Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының ғылыми қызметкері

***Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының ғылыми қызметкері

Тюркской академии и Институт истории и археологии АН Монголии. Шивээт-улаанский комплекс находится на вершине горы в 25 км от центра на территории Баян-Агтинского сомона в Булганском аймаке в Монголии.

По предварительным данным в комплекс являются по своим размерам и постройками не имеют аналогов. Комплекс состоит стела с тамгами, ворота, стены, лестницы, два квадратные площади, в одном из них находится главные высокие восьмигранные постройка, а также множество антропоморфные и животные каменные изваяние. В ходе раскопки были установлены что главный восьмигранными сооружение построены на основе четырех угольном фундаменте. А также при раскопки найдены две новые каменные изваяние, куски железа, наконечник, остатки кости и дерево и др. артефакты. По предварительным (радиоуглеродный анализ) данным Шивээт-улаанский комплекс относится к 663-694 годам.

Ключевые слова: тюркология, Тюркский каганат, древнетюркские поминальные комплексы, восьмигранные постройки, стела с тамгами, тамговедение, антропоморфные и животные каменные изваяние.

SOME RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

«SHIVEET-ULAAN -2016, 2017»

(Scientific report of the joint expedition of the International Turkic akakdemy and Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Mongolia)

Abstract: This article will explain some results of archaeological excavations of the joint expedition (the International Turkic Academy and the History and Archeology Institute of Mongolian Sciences Academy) on the memorial complex of “Shiveet-ulaan” conducted in 2016, 2017. Shiveet-Ulaan complex is 25 km away from the Bayan-Agtinsky Somon region of Bulgan Aimak in Mongolia.

According to the preliminary data, there is no other analogues like this complex’s size and construction. The complex consists of a stele with tamgas, gates, walls, stairs, two square squares, one of them is the main high octagonal building, as well as many anthropomorphic and animal stone sculptures. During excavations we confirmed that the main octagonal structure was built on the four coal foundations. In addition, during the excavation, we also found two new stone sculptures, pieces of iron, a tip, remains of bone, trees, and other artifacts. According to preliminary data, the Shivet-Ulansky complex’s history can be traced back to 663-694 years.

Key words: Turkology, Turkic khanate, Ritual Complex, Octagonal constructions, stele with tamgas, tamghinology, anthropomorphic and animal stone sculptures

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында айрықша

назар аударған қастерлі жерлер мен тарихи сананы жаңғырту мақсатына орай, Халықаралық Түрк академиясы (әрі қарай - Академия) түрк әлемінің жаһандық ауқымдағы құндылықтар мейлінше шоғырланған қазіргі Моңғолия территориясындағы маңызды ескерткіштерін зерттеу мәселелеріне баса назар аударып келеді.

Академия Моңғолияның беделді ғылыми-зерттеу ұйымдарымен меморандумға қол қойып, тығыз байланыстар орнатты. Атап айтқанда, Моңғолия Ғылым академиясымен (2014 ж.), оның құрамындағы Тарих, археология институты (2014 ж.), Моңғолия Ұлттық архиві (2015 ж.), Моңғолия Ұлттық музеймен (2016 ж.), сондай-ақ, бекітілген өзара ынтымақтастық жайындағы құжаттары негізінде бүгінде бірнеше жоба сәтті жүзеге асырылып келеді.

Моңғолиядағы бірінші ғылыми жоба ретінде Халықаралық Түрк академиясы мен Моңғолия Тарих және археология институтымен 2016 жылы 23 мамырда қол қойып бекітілген Келісім шарт негізінде бірлесе өткізген «Шивээт улаан - 2016, 2017» археологиялық экспедицияларын атап өту керек.

Көне түрк дәуірінде билік тұлғаларына арнайы ғұрыптық кешендер орнатып, мемлекеттік деңгейде жосын-жоралғылар атқаратын еді. Осындай ірі ғұрыптық кешендерінің бірі, дүниежүзінде қайталанбас әрі бірегей, аса ірі көлемді «Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінде (Булган аймағы Баян-Агт сұмынында орналасқан) алғашқы қазба зерттеулерін 2016 жылы 58 күн бірінші кезеңін, 2017 жылы 45 күн екінші кезеңін екі маусым бойы жүргізді.

Археологиялық зерттеудің басты мақсаты көне түрк дәуірінің қайталанбас бірегей “Шивээт улаан” ғұрыптық кешенде қазба зерттеулерін жүзеге асыру болды. Онда кешеннің жалпы құрылысы, оның бітімін, жобасын анықтау, археологиялық табылымдарды айқындау, кешен құрамындағы таңбатас, тұғыртас, адам және жануар бейнелі бәдіз-тасмүсіндерін ғылыми талдау, жаңғыртпаларын жасау, консервациялық істерін айқындау, қоршау жасау, ашық музей құру жолдарын қарастыру болды. Сонымен қатар кешеннің көне түрк тарихындағы орнын ғылыми анықтау, көпшілікке насихаттау (көрме жасау, деректіфильм түсіру және басқа), кешеннің археологиялық ғылыми каталогтары мен тарихи салыстырмалы жүйелі зерттеу еңбектерін жариялау секілді жұмыстары қарастырылды.

Түрк әлемінің тарихында аса маңызды орын алатын «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені өзінің құрылымы мен бітімі жағынан айрықша аса құнды ескерткіш болып саналады. Археологиялық қазба зерттеулер барысында кешеннен жаңадан 2 дана тасмүсін және басқа да артефактілер табылды.

Бұл айрықша кешеннің алдағы мерзімдердегі археологиялық талдау зерттеулері нәтижесінде түрк тарихының жаңа әрі соңы деректер анықталады деп сенеміз.

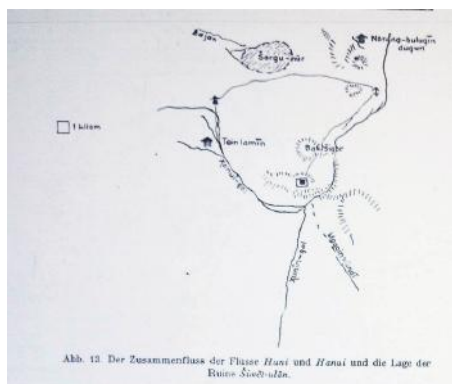
Алдын-ала зерттеу қорытындымыз бойынша аталмыш кешен Еуразиялық кеңістікте билік еткен Шығыс Түрк империясының қағаны - күллі көшпелі этностардың басын біріктіріп, елдің тәуелсіздігін қамтамасыз еткен Елтеріс Құтлық қағанның (682-692 жж. билік құрған) құрметіне орнатылған болуы ықтималдығы басым. Демек, «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені әйгілі Білге қаған мен баһадүр қолбасшы Күлтегіннің әкесінің құрметіне арналып салынды деген сөз. Әрине кешеннің кімге, қай ғасырға тиесілі екендігі жайында жақын болашақта ғылыми нақты қорытындыларымыз жарияланады.

Сонымен қатар, 2017 жылы аталмыш кешенді қорғау мақсатында темір қоршау құрылыстарын жасау істері де басталып кетті. «Шивээт-Улаан» кешенінде аспан астындағы ашық музей құру мүмкіндіктері қарастырылып келеді.

«Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінің зерттелу тарихы. Еуразия көлемінде өзінің бітімімен қайталанбас, ерекше дараналатын бүгінге дейін «сегіз қырлы, бір сырлы» жұмбақ болып келген «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені.

«Шивээт улаан» ескерткішін алғаш 1909 ж. финляндиялық атақты алтаист ғалым Густаф Йохан Рамстедт (Gustaf John Ramstedt, 1873-1950жж.), археолог, этнограф Сахари Пелси (Sakari Lemmintty Pälsi, 1882-1965жж.) (05.V.- 29.XII 1909 ж.) және 1912 ж. лингвист Арво Сотавалта (Arvo Sotavalta, 1889-1950жж.) көмекшілерімен [1, 106-107, 123] орталық және солтүстік Моңғолия аумағында кең зерттеулер жүргізу барысында анықтады, сөйтіп дүниежүзі ғалымдары назарына жеткізген болатын.

Г.Й. Рамстедттің экспедициясы ескерткіштің жалпы жоба сызбасын, таңбастас, құрылыстың өлшемдерін анықтады, кешеннің жаңғыртпасын жасап, адам, жануарлар тасмүсіндерін фотосуретке түсірді, кейбір сызбаларын да жасады. Зерттеушінің жарияланымдарында кейбір тасмүсіндердің бас тұстары алғашқы орнында болғандығын дәлелдейтін фотосуреттер бар. Г. Й. Рамстедттің жетекшілік еткен экспедициясының алғашқы зерттеулері мол деректерді сақтап қалғандықтан аса құнды болып саналады [2, 3, 4].

«Шивээт улаан» гурьптық кешені.
Орналасуы аумағының сызбасы
Г.Й.Рамстедт бойынша, 1912 ж.

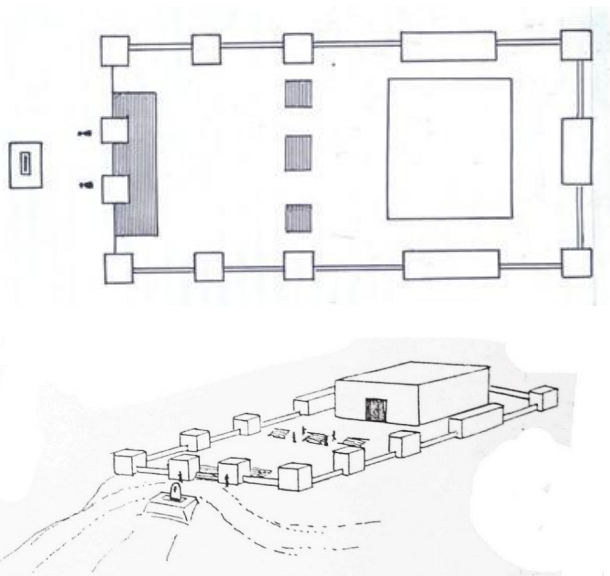

Бәдіз-тасмүсіндердің бас тұстары.
Г.Й.Рамстедт бойынша, 1912 ж.

Ruinen in Siwei-Ulan (?) (Foto Ramstedt)

Бас қорған «бейіт» деп
санаған орта тұсы
(Г.Й.Рамстедт, 1912 ж.).

Г.Й.Рамстедт жасаған кешеннің жобасы
мен жаңғыртпасы, 1912 ж.

Одан кейін «Шивээт улаан» ескерткішін 1927 ж. бурят ғалымы Балжи Бамбаев көріп, кешенде 8 тасмүсін болған деп жазады. Сол жылдары жергілікті тұрғын Д.Дамдинсүрэн аталмыш кешен туралы Моңғолия Сутра жазба қоғамына мәлімдеме жасаған екен [5].

Ал, 1956 ж. моңғол археолог Ц. Доржсүрэн ескерткіш кешенді зерделеп, оны фото суретке түсіріп алады. Кешеннен батыс солтүстікте 10 км жерде орналасқан «Жанцан тойн лама» монастырында апарып қойған таңбатастың сызба суреттерін жасайды, «Шивээт улаан деген не?» тақырыбында

арнайы ғылыми мақала жариялады. Ц.Доржсүрэн мақаласында жалпы ескерткіштің зерттелуі тарихы жайында сөз қозғап, Б.Бамбаев келген кезінде 8 тасмүсін болғандығын, ал өзі ескерткіш орнында 6 тасмүсін көргендігін, тасмүсіндердің бастары барлығы толығымен қиратылғандығын және де таңбатасты, кейбір тас бөліктерін 20 жылы бұрын 1930 жылдары Архангай аймағы Хайрхан сұмыны Жанцан тойн монастыры ауласына жалбарынатын ғибадаттық тақта ету үшін ламалар әкеткендігін ерекше шегелеп айтады [6].

Содан кейін, 1976 ж. Моңғолия Тарих, археология институтының археолог ғалымы Д. Цэвээндорж Шивээт улаан кешеннің жалпы жоба сызбасын жасаған болатын [7]. Сол жылдары Совет одағы – Моңғолияның тарихи-мәдени бірлескен экспедициясының (СМИКЭ) қызметкерлері В.В. Волков, С.Н. Кореневский ескерткіштің жобасын тағы да жасайды [8].

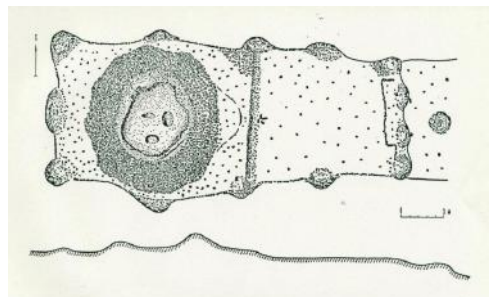
Содан кейін, 1977 ж. С.Г. Кляшторный аталмыш ескерткіш кешен жайында арнайы мақалалар жариялап, Шивээт улаан кешеніндегі таңбатастағы таңбалары ғұрыптық жосынға қатысқан ру-тайпа өкілдерінің белгілері болуы керек, сондықтан «екінші» түрк қағандығының негізін қалушы Елтеріс (Күтлық) қағанға арналып орнатылған кешен деген болжамын ұсынған еді [9]. Сонымен қатар, 1979 С.Харжаубай, 1996 ж. [10] В.Е. Войтов, С.Н. Кореневский, 1997 жылы Д. Баяр, В.Д. Кубарев кешеннің жалпы жобасы мен тасмүсіндер жайында арнайы зерттеулерін жариялады [11].

В.В. Войтовтың пікірі бойынша таңбатастағы таңбалары «екінші» Түрк қағандығын орнатушы, қытайлық Таң мемлекетіне қарсы көтерілісті ұйымдастырушы Елтеріс қағанның (Кутлук, Гудулу-шеху) қолдаушы бекзаттары мен түрк ру тайпаларының таңбалары (12, 88). Моңғол археологы Довдойн Баяр Шивээт улаан кешендегі екі қолын қаусырып ұстаған қайғылы бейнелі тасмүсіндер Күлтегінге арналған ғұрыптық кешендегі тасмүсіндермен ұқсас екендігін, таңбатастағы таңбалары көне түрк ру тайпалардың таңбаларына етене жақын екендігін ерекше атайды [13].

«Шивээт улаан» ескерткіш кешенін 1998 жылы Моңғолия-Жапония бірлескен экспедициясы да зерделеген. Тасмүсіндері жайында Тошио Хаяши талдауларын жариялады [14]. Сонымен қоса, 1999 жылы баспадан жарық көрген «Моңғолия жеріндегі тарихи мәдени ескерткіштері» («Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал») топтамалық анықтамада Шивээт улаан кешен жайында арнайы мақала мен кейбір фотосуреттері, ал, 2001 жылы түрк тілінде жарияланған «Моңғолиядағы түрк ескерткіштері Жобасының альбомында» («Moğolistandaki Türk anıtları projesi albumu») кешендегі тасмүсіндер фотосуреттері жариялаған [15].

«Мәдени мұра» стратегиялық бағдарлама (2003-2009 жж.) аясында 2003 жылы «Шығыстану» секциясының археографикалық экспедициясы «Шивээт улаан» ғұрыптық кешенін арнайы зерттеді, кешендегі таңбастастың сызбасы,

тасмүсіндердің фотосуреттері және өлшемдері, сызбалары жарияланды [16]. Ал, 2007, 2015 жылы Шивээт улаан ескерткіш кешенінде археологиялық барлау жұмыстары жүргізілді, кейбір нәтижелері жарияланды.

«Шивээт улаан» кешеннің жалпы жобасы. (С.Н. Корневскийдің сызбасы, 1976 ж.)

«Шивээт улаан» кешеннің түрлі түсті алғашқы суреті. 1979 ж. (Nowgorodova, 1980)

Таңбатастың Г.Й.Рамстедт сызбасы. 1912 ж.

Ц.Доржсүрэн түсірген фотосурет. 1956 ж.

Сонымен қатар, 2015 жылы Дархан Қыдырәлі, Гайбулла Бабаяров «Түрк мәңгі тасы: Шивээт улаан таңбалы ескерткіші» деген монографияда аталмыш ғұрыптық кешеннің құрамдас бөлігі таңбатастағы таңбалардың сипаттамасы мен тарихи негіздері туралы бірсыпыра талдаулар жүргізіп, «Шивээт улаан монумент-мәдени кешені II Көктүрк қағандығының (682-744 ж.ж.) негізін қалаған Құтлық Елтеріс қаған (682-691 ж.ж.) кезеңінде орнатылғаны шындыққа сәйкес келеді. Жазбаша деректер мен табылған археологиялық заттарды салыстыра, Шивээт улаан таңбаларының қандай тайпаларға тиесілі болғандығын айқындай отырып, Көктүрк қағандығы кезеңіндегі ашина, ашида, басмыл, бұғы, едіз, хазар, қарлұқ, қай, қырғыз, қидан (қара қытай),

күн, оғыз (баяндұр, еймүр, ігдір, языр), сір (қыпшак), тоңра, түргеш, ұйғыр, яғлақар және басқа түрк тайпалары таңбаларының орналасқаны байқалады. Шамамен 50 таңбаның бір жерде болуы осы кезеңде көптеген түрк тайпаларының көбісі тұтас бір саяси бірлік - федерация құра отырып, бір саяси шаңырақтың астына біріккендігін көрсетуде» деп қорытындылайды. Сонымен қатар Шивээт улаан ғұрыптық кешеннің жаңғыртпа сызбасын ұсынады [18].

«Шивээт улаан-2016» археологиялық алғашқы қазба зерттеулер: Халықаралық Түрк академиясы мен Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының бірлескен экспедиция тобы, 2016 жылы 23 мамырда бекіткен Келісім шарт негізінде Моңғолия Булган аймағы Баян-Агт сұмынындағы «Шивээт улаан» ғұрыптық кешенде алғашқы археологиялық қазба зерттеулерін 2016 жылдың 2 шілде-28 тамыз аралығында 58 күн бойында жүргізді.

Экспедицияның Халықаралық Түрк академиясы тобына доктор, профессор Дархан Қыдырәлі, Напил Базылхан, Қажарбек Умиров, Моңғолиялық зерттеу тобында Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, доктор (Ph.D), доцент Алтангэрэлийн Энхтөр, кеңесші археолог болып Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының директоры, доктор, профессор Дамдинсүрэнгийн Цэвээндорж, ғылыми қызметкерлер, археологтар Сарантуяагийн Далантайн, Цэрэнхандын Буянхишиг, Нямын Мөнхбат қатысты. Сонымен қатар, экспедицияның зерттеу тобының құрамына Моңғолия Білім университетінің Тарих факультетінің 12 студенті, автокөлік жүргізуші 3, аспазшы 2 қызметкер қатысты.

«Шивээт улаан» («Шарбакты қызыл, дуалды қызыл») деп моңғолша аталатын бұл ғұрыптық кешен қазіргі Моңғолияның Булган аймағы Баян-Агт сұмыны Ханүй, Хүнүй өзені құйылысындағы «Шивээт улаан» деген кішігірім әрі шығыстан батысқа қарай созылып жатқан қызыл қоңыр түсті базальт жартасты төбешікте, теңіз деңгейінен 1340 метр, солтүстік ендіктің N 48.47, шығыс бойлықтың E 102.00 қиылысында орналасқан.

Ғұрыптық кешен құрылысының жалпы өлшемі 120x45 метр алаңды камтиды. Кешен жанартау жынысты тастан қаланып салынған. Онда сегіз қырлы бас құрылыс, екі бөліктен тұратын қамал, 11 мұнара, қақпа, таңбастас, адам және арыстан, қой бейнелі бәдіз-мүсіндер және олардың тұғыртастары жатады.

Кешеннің күншығыс тарапында таңбатас тұғыры және оның алаңы (6,50x6,50м) қамалдың сыртында орналасқан. Кешенге кіретін арнайы таспен қаланған жол және қамал қақпасы бар (ені-4,96м). Қақпаның сыртқы әрі ішкі босағаларында екі -екіден биіктеу етіп қаланған төрт тастұғырлар

бар. Қақпадан ары кіргенде оң-сол жақта таспен қаланған ішкі кіреберіс алаң «қорық» (17,9x4,58 м) бар. Бұл келушілердің жосын жоралғылар атқаруға дайындалатын алаң іспетті. Осы алаңның ортасында арнайы салынған негізгі тас жол бар. Тас жолдың оң, сол жағында биіктеу келген екі тас тұғыр қаланған. Қақпа, кіреберіс алаңда 6 тұғырлар анықталынды. Бұлар арыстан, қой тастардың тұғырлары болса керек.

Одан ары кешенді екіге бөліп тұрған шығыс алаң (35,30x33,6 м) және 60 см көтеріңкі батыс алаңы бар. Батыс алаңда кіретін оңтүстік, солтүстік тарапта екі саты (2,05x2,15 м) қаланған.

Көтеріңкі биіктеу салынған батыс алаңның орта тұсында таспен қалап салған биіктеу келген тұғыр (4,53x4,65 м) бар. Одан ары төртбұрыш пішінді тас қаландылы (2,1x1,8м) тұғыр орналасқан. Бұл бітіктас немесе осы кешен арналған билік иесінің тасмүсінін орнатқан тұғыр болса керек. Одан ары сегіз қырлы басқұрылыс және оның фундаменті орналасқан. Сегіз қырлы бас құрылысты бұрын ертеректе бірнеше мәрте қазып тонаған, 6 шұңқыр, ортасы әбден шұңқырланып қазан секілді болып кеткен. Сегіз қырлы бас құрылыстың батыс-солтүстік, солтүстік қабырғалары толығымен тоналып кеткен.

Сегіз қырлы құрылыстың әр бір қырын сұр түсті сылақпен сылап сыртына ақ түсті әкпен бояғандығы, кейбір тұстарында 1,5 см қалың етіп бояғандығы анықталынды. Кейбір жерлеріне қара түсті бояумен сызықшалар бояп сызғандығы табылған әктердің ішінен анық байқалады. Бас құрылыс қабырғаларының тас қаландылары ішке қарай 18-25 градус қиғаш келеді. Құрылыстың қиғаш өлшемімен есептегенде аталмыш бас құрылыс алғашында шамамен 14-18 метр биік салынғандығын анықтауға болады.

Сөйтіп 2016 жылғы алғашқы археологиялық қазбалар барысында кешеннің қамал қақпасы, таңбатас тұғырының алаңы, қақпа, ішкі кіреберіс қорық алаң, шығыс алаң, 60 см көтеріңкі батыс алаң, оң, сол тарапта төсеніш арнайы ылди жол, сегіз қырлы бас құрылыстың шығыс қыры (ұзындығы 7 метр, биіктігі 4 метр), фундаменті бар екендігі толық анықталынды және шығыс жақтағы фундаменті үстінен басы жоқ жаңа тасмүсін табылды. Сонымен қатар, бестаған суғалдақ гүл бейнеленген тас бұйым 1 дана, темір қапсырма, моншақ, ағаш бөлшектері, өртенген сүйек қалдықтары да табылды.

Сондай-ақ, экспедицияның барлау зерттеулері барысында Их Ханүй өзені бойындағы жартастардан Шивээт улаан таңба тасындағы таңбаларға ұқсас жаңа таңбалар 19 дана анықталынды.

Баян Агт сұмыны аумағынан қорған 2 дана, төртбұрышты бейіт 6 дана, бұғытас 8 дана, хұннұ дәуірінің бейіті 2 дана, бір жерге шоғарланған 16 дана жартас петроглифтері анықталынып, ғылыми тіркеу жасалды [18].

«Шивээт улаан-2017» археологиялық қазба зерттеулер. Халықаралық Түрк академиясы мен Моңғолия ҒА Тарих, археология институты бірлескен

экспедициясы 2017 жылы 15 маусым-27 шілде аралығында 45 күн бойы Шивээт улаан ғұрыптық кешенінде археологиялық қазба зерттеулерін жалғастырды.

Экспедицияның Халықаралық Түрк академиясы зерттеу тобында Н. Базылхан, Н. Бөгенбаев, Моңғолия ҒА-ның Тарих, археология институты Археологиялық зерттеу орталығы тобында доктор (Ph.D), доцент А. Энхтөр, кеңесші археолог болып Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының Археологиялық зерттеу орталығының директоры, академик Д. Цэвээндорж, археологтар С. Далантайн, Ц. Буянхишиг, Н. Мөнхбат, Г.Батболд қатысты. Сонымен қатар, экспедицияның зерттеу тобының құрамына Моңғолия Білім университетінің Тарих факультетінің 10 студенті, автокөлік жүргізуші 3, аспазшы 2 қызметкер қатысты.

2017 жылғы “Шивээт-Улаан” ғұрыптық кешеніндегі археологиялық қазба жұмыстары өткен жылғы тұмшалау кезінде салынған топырақтар мен тастарды тазалау жұмыстарынан басталды. Экспедицияның қазба жұмыстары кешеннің сегіз қырлы бас құрылыстың шығыс қырын одан ары аршып тазалау жұмыстарымен жалғасты, бас құрылыстың жаңадан үш қыры толық анықталынып тазаланды.

Сегіз қырлы бас құрылыстың төртбұрыш фундаментінің солтүстік, оңтүстік тарапындағы екі ұшы толық анықталынды. Осы бас құрылыстың салудан бұрын әр қырының ұзындығы 23,5 м төртбұрыш текше табан фундаментті таспен қаланып салғаны белгілі болды. Оның төртбұрыш алаңында сегіз қырлы құрылысты таспен қалап салған екен. Сегіз қырлы бас құрылыс пен фундаменті қою әк тәрізді қоспамен сыланған. Әктің құрамында күрделі қоспалар болуы мүмкін. Әк сылақ қалдықтарының арасында қандай да бір жануардың жүндері сақталған (ешкі жүні болуы мүмкін). Сылақтың бекемдігін арттыру үшін оның құрамына ешкінің сүті қосылған болуы да мүмкін. Осы ойымызды нақтылай түсу үшін сылақтың басқа бір бөлігін бас құрылыстың басқа қабырғасынан алып салыстырып көрдік. Ондағы сылақтың құрамына да жануар жүні қосылғаны анықталды.

Осы фундаменттің солтүстік алаңында кеудесі төмен қараған жаңа бәдіз тас мүсін табылды. Бұл жаңадан табылған екінші тасмүсін бәдіз. Өткен жылғы зерттеулер барысында осыған ұқсас жаңа тасмүсін табылған болатын.

Бас құрылыстың орта тұсы яғни сегізқырлы құрылыстың ортасына 4x4 м алаңмен шұңқырлап қазу (шурф) әдісі қолданылды, жер қабатына жақын тұсынан жебе, темір шығырық бөлшектері табылды.

Сонымен қатар кешеннің бас құрылыс алаңын аршып тазалау барысында пышақтың темір ұшы, мал сүйектері, қайың қабығы, ағаштың сынық бөлшектері, өрнекті тас сынықтары, жебе, лағыл, ақық тас моншақтар, темір қапсырмалар, орта тұсында екі тесікті дөңгелек тас сынықтары және басқалар табылды.

Қазіргі Моңғолия территориясында арнайы ғұрыптық кешендер орнатып, мемлекеттік деңгейде арнайы жосын-жоралғылар атқаратын еді. Осындай ірі ғұрыптық кешендерінің бірі, дүниежүзінде қайталанбас әрі бірегей, аса ірі көлемді «Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінде (Булган аймағы Баян-Агт сұмынында орналасқан) алғашқы қазба зерттеулерін 2016 жылы 58 күн бірінші кезеңін, 2017 жылы 45 күн екінші кезеңін екі маусым бойы жүргізді.

Түрк әлемі үшін «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені өзінің құрылымы мен бітімі жағынан айрықша аса құнды ескерткіш болып саналады. Қазба зерттеулер барысында жаңадан 2 дана тасмүсін және басқа да артефактілер табылды.

Алдын-ала зерттеу қорытындымыз бойынша аталмыш кешен Еуразиялық кеңістікте билік еткен Шығыс-Түрк империясының қағаны - күллі көшпелі этностардың басын біріктіріп, елдің тәуелсіздігін қамтамасыз еткен Елтеріс Құтлық қағанның (682-692 жж. билік құрған) құрметіне орнатылған болуы ықтималдығы басым.

«Шивээт улаан» ғұрыптық кешенінің D8 секторынан алынған бөрене ағаш бөлігінің құрамына радиокарбондық мерзімдеу зертханалық талдауды Жапония, Канагава префектура Кавасаки қаласындағы Акселератор анализ институты жасады (2017 жылы шілденің 21-нші күні, (AMS Radiocarbon Dating Report. July 21, 2017. Institute of Accelerator Analysis Ltd.129-1 Noborito-shinmachi, Tama-ku. Kawasaki, Kanagawa 214-0013 JAPAN) аталмыш институттың талдау нәтижесіне сүйенсек «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені радиокарбондық мерзімдеу көрсеткіші бойынша 1297,21 немесе 1,300 +/- 20 жыл. Демек бұл біздің заманымыздың 665-671, 685-691 жылдарға сәйкес келеді. Бұл Елтеріс қағанның билік жүргізген 682-691 жылдарымен тұспа тұс келіп тұр.

Сонымен қатар, 2017 жылы аталмыш кешенді қорғау мақсатында темір қоршау құрылыстарын жасау істері де басталып кетті. Шивээт-Улаан кешенінде аспан астындағы музей құру мүмкіндіктері қарастырылуда.

Осы экспедицияның нәтижелері мен алғашқы қорытындылары негізінде Халықаралық Түрк академиясы, Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Моңғолия, Ресей және Түркия ғалымдары мен баспасөз өкілдерінің қатысуымен 2016 жылғы тамызда «Ұлы дала көшпелілері: тарихи-мәдени үндестіктер» атты II дала семинарын сәтті өткізген болатын Сөйтіп, Халықаралық Түрк академиясы, Моңғолия Ғылым академиясы Тарих, археология институтының бірлескен “Шивээт улаан-2016, 2017” экспедициясы Моңғолияның Булган аймағы Баян-Агт сұмыны жерінде орналасқан “Шивээт улаан” ғұрыптық кешенінде жүргізген археологиялық қазба зерттеулерінің алдын-ала қорытындылары бойынша аталмыш кешен әлі де археологиялық кешенді зерттеулерді талап етеді [18].

Көне түрк дәуірінде империяның қаған, йабғұ, шад, бұйрық, тархан, тегін сынды билік иелеріне, лауазымды тұлғаларына арнайы ғұрыптық кешендер орнатып, аруағына тағзым етіп [19], мемлекеттік деңгейде арнайы жосын жоралғылар атқаратын еді [20]. Солардың бірі Орталық Азияда қайталанбас әрі бірегей “Шивээт улаан” ғұрыптық кешені болып саналады. Бұл кешеннің алдағы мерзімдердегі археологиялық және тарихи-мәдени деректанулық зерттеулері нәтижесінде түрк тарихының жаңа бір қыр-сыры анықталады деп сенеміз [21].

*«Шивээт улаан» тауы төбесіндегі ғұрыптық кешені. 2016ж.
(Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2016 // 2016-VII-01 № 0825)*

*Археологиялық қазба жұмыстарының жалпы көрінісі.
Дронмен алынған фотосуреті. 2016 ж. (Shiveet-Ulaan Archaeological
Expedition – 2016 // 2016-VII- 26 № 5225)*

*Шивээт улаан таңбатастың бет тұсындағы таңбалары. Сынып кеткен
ұңғысы. Жалпы көрініс. Дронмен алынған фотосурет, 2016ж. (Shiveet-Ulaan
Archaeological Expedition – 2016 // 2016-VII-03 № 0725)*

«Тәңіртаудан Өтүкенге дейін: Ұлы дала көшпенділерінің тарихи-мәдени қазыналары» атты II халықаралық экспедиция жұмысының барысы. Шивээт улаан кешені. 22 тамыз, 2016 ж. (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2016 // 2016-VII- 22 № 3158)

Сегізқырлы басқұрылыстың екінші қыры мен төртбұрыш фундаментінің оңтүстік бұрышы. (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2017 // 2017-VII-25 № 8415)

Кешеннің шығыс алаңындағы тасмүсіндер. (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2017 // 2017-VII-01 № 2468)

*Сегізқырлы басқұрылыстың үш қыры мен төртбұрыш фундаменті.
Дронмен алынған сурет (А.Энхтөр)(Shiveet-Ulaan Archaeological
Expedition – 2017 // 2017-VII-02 № DJI 0295)*

*Төртбұрыш фундаментінің шығыс тарапынан жаңадан табылған тасмүсін.
(Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2017 // 2017-VII-03 № 3217)*

Сегізқырлы басқұрылыстың екінші қыры мен төртбұрыш фундаментінің оңтүстік бұрышы. (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2017 // 2017-VII-25 № 8400)

Сегізқырлы басқұрылыстың үшінші қыры мен төртбұрыш фундаменті (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2017 // 2017-VII-25 № 8417)

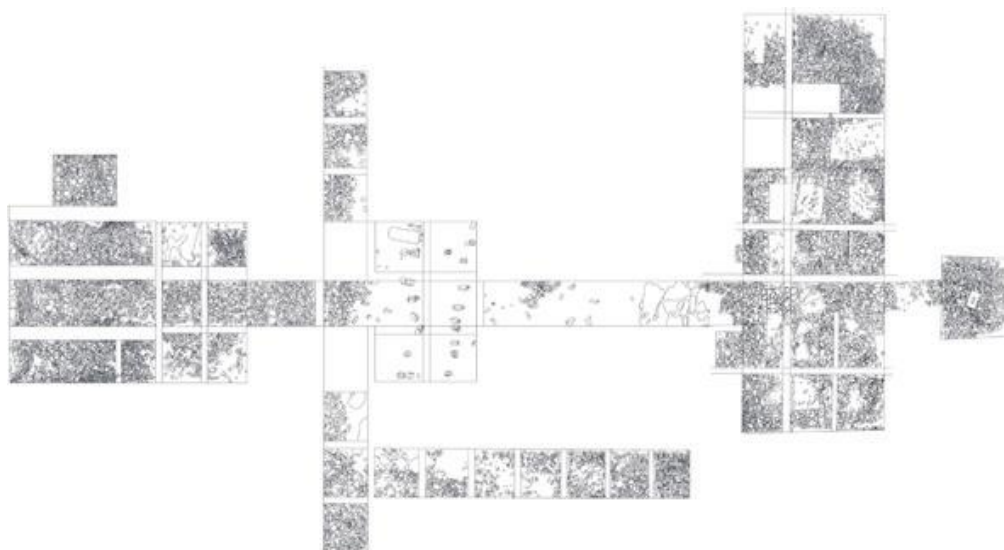

Халықаралық Түрк академиясы мен Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының «Шивээт улаан-2016» бірлескен археологиялық экспедициясы. Бірінші маусым. 2016 ж. 30 шілде (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2016 // 2016-VII-30 № 4408)

Халықаралық Түрк академиясы мен Моңғолия ҒА Тарих, археология институтының «Шивээт улаан-2017» бірлескен археологиялық экспедициясы. Екінші маусым. 2017 ж. 26 шілде. (Shiveet-Ulaan Archaeological Expedition – 2017 // 2017-VII-26 № 5501)

«Шивээт улаан -2016» археологиялық қазба жұмыстарының сызба суреттері

Әдебиет

1. Oriental studies in Finland 1828-1918 by Pentti Aalto professor of Comparative Linguistics Helsinki University. Helsinki 1971,- 106-107, 123

2. G.J. Ramstedt's archaologische Aufzeichnungen und Itinerarkarten aus der Mongolei vom Jahre 1912. Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto. I. Die Ruine Siwet-Ulan // Journal de la Societe Finno-Ougrienne, 67, 2, - Helsinki, 1966, 1-19.

3. Granö J. G. Archaologische Beobachtungen von meiner Reise in Sudsibirien und der Nordwestmongolei in Jahre 1909. SUSA, JSFU . XXVIII, 2. Helsingfors. 1910.1-67.

4. Granö J. G. Uber die geographische Verbreitung und die Formen der Altertümer in der Nordwestmongolei. SUSA, JSFU . XXVIII, 2. Helsingfors. 1910. 1-55.

5. Бамбаев Б. Предварительный отчет Бамбаева Бальджи о работе в этнолингвистическом отряде научной экспедиции АН СССР по исследованию Внешней Монголии и Танну-Тувы в 1927 году. -Улаанбаатар, ТХГБС, ф -9, хн-17.

6. Доржсүрэн Ц. «Шивээт улаан» гэж юу вэ ? // «Шинжлэх ухаан техник» сэтгүүл. -Улаанбаатар, 1957, №1, 45-47 тал.

7. Цэвээндорж Д. 1976 онд Архангай аймагт ажилласан нүүдэлчдийн дурсгал судлах ангийн тайлан. ТХГБС.

8. Войтов В.Е., Волков В.В., Корневский С.Н., Новгородова Э.А. Археологические исследования в Монголии. // Археологические обозрение, 1976. - М., 1977. -С. 587-588.

9. Кляшторный С. Г. Эпиграфические работы в Монголии. // Археологические открытие -1977 года. -М., 1978. -С.575-576.

10. Харжаубай С. Шивээт улааны цогцолбор дурсгалан // Түүхийн судлал. Studia Historica. -Улаанбаатар, 1979, том-14, fasc -2, 15-25.

11. Кубарев В.Д., Баяр Д. Каменные изваяния Шивет-улана (Центральная Монголия) // Археология, этнография и антропология Евразии. 4 (12), СО РАН, 2002. с. 74-85.

12. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках VI-VIII вв. - М.,1996. - 152 с: ил.

13. Баяр Довдойн Монголын төв нутаг дахь түрэгийн хүн чулуу. – Улаанбаатар: «Admon» компани, 1997.- 148.

14. Hayashi T., Moriyasu T. Site Of Shivet-Ulaan, Shivet-Ulaan Inscription // Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 . Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Studies, Toyonaka, Osaka University, 1999. pp. 141-142.

15. Moğolistandaki Türk Anitlari Projesi 2000 Yili Çalışmaları.- Ankara, TİKA, 2001. - 257.

16. Базылхан Н. Көне түрк бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас) // Серия: «Қазақстан тарихы туралы түрк деректемелері» -II том. –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. -252 +144-б жапсырма.

17. Қыдырәлі Д., Бабаяров Г. «Түрк мәңгі тасы: Шивээт улаан таңбалы ескерткіші».-Астана: «Ғылым баспасы», 2015, -78. (қазақша, түркше)

18. Қыдырәлі Д., Цэвээндорж Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Далантай С., Буянхишиг С., Умиров К., Мөнхбат Н. «Шивээт улаан-2016» археологиялық қазба зерттеу нәтижелер. «Шивээт улаан-2016» археологиялық малтлага судалгааны үр дүн. -Астана, 2017.- 68.

19. Munkhtulga R. Some Newly-Found Ancient Turkic Complexes with Stone Statue from North-Western Mongolia. // ACCU Nara International Correspondent. – The Tenth Regular Report. Nara, 2012. – Pp. 22-24.

20. Цэвээндорж Д., Энхтөр А., Кыдырлай Д., Напил Б., Далантай С., Умиров К., Буянхишиг Ц., Мөнхбат Н. “Шивээт улааны археологиялық дурсгалын малтлага судалгаа” экспедицияның 2016 оны хээрийн шинжилгээний ажлын тайлан // Монголын археология-2016. -Улаанбаатар, 2017.-205-217.

21. Қыдырәлі Д., Цэвээндорж Д., Энхтөр А., Базылхан Н., Далантай С., Буянхишиг С., Умиров К., Мөнхбат Н. «Шивээт улаан-2016, 2017» археологиялық қазба зерттеу нәтижелер. Халықаралық Түрк академиясы, Моңғолия Тарих, археология институтының бірлескен ғылыми есебі -Астана: Халықаралық Түрк академиясы, Моңғолия Тарих, археология институты 2017.- 182 бет (қазақ, моңғол тілдерінде).

АЛТАИСТИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ALTAISTICS AND TEORETICAL RESEARCHES

УДК 94.894.993.03.51.9

Напил БАЗЫЛХАН*

**НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ
(КАЗАХСКО-МОНГОЛЬСКИХ) ЯЗЫКОВ**(Теоретическая концепция о развитии Алтайских языков,
выдвинутая профессором Букатулы Базылханом*)

Аннотация. Алтаисты и «анти-алтаисты» ранее изучали тюркский, монгольский, маньчжурский, японский и корейский языки только с точки зрения синхронии. Именно синхронные языковые материалы широко используются в научных исследованиях, посвященных происхождению, развитию и взаимоотношениям алтайских языков. Данные лингвистические материалы в наши дни являются только «чисто современными» материалами, которые показывают синхронное явление. Поэтому алтаисты, тюркологи и, монголоеды, исследовавшие основные сходства и параллели тюркских и монгольских языков (в частности, казахского и монгольского) не могли установить в диахронии лексической, грамматической и синтаксической общностей. Однако, на основе теоретической концепции профессора Букатын Базылхана мы сможем сказать, что общность алтайских языков и их развитие – это длительный глоттогенетический процесс. Этот вопрос решается на основе «морфемной теории» общего языкознания с соблюдением законов диалектического развития языка. Поэтому лингвистические сходство тюрко-монгольских языков (и шире, алтайских языков) - это не заимствования языковых явлений, а наоборот, признак естественного долговременного глоттогенетического развития алтайских языков, имеющих общее происхождение.

Ключевые слова: алтаистика, тюркский, монгольский, синхронный и диахронический сравнительный анализ, исторические исследования, теоретическая концепция, этнолингвистика, тюрко-монгольский, казахский, монгольские языки.

---

*Научный сотрудник Международной Тюркской Академии, napilbaz@gmail.com

*Букатулы Базылхан (1932–2012 гг.), видный алтаист, тюрколог и монголоед. Один из ведущих специалистов по сравнительному исследованию казахского и монгольского языков. Доктор филологических наук (1993 г.), профессор (1995 г.), заслуженный деятель науки Монголии (2008 г.).

SOME RESULTS OF COMPARATIVE HISTORICAL STUDIES OF THE TURKIC-MONGOLIAN (KAZAKH-MONGOLIAN) LANGUAGES

(The theoretical conception of the development of Altaic languages, put forward by Professor Bukatuly Bazykhan)

Summary. Thus, we can firmly say that the linguistic materials that the “Altaists” and “anti-Altaists” used in the past were and still are used in scientific works on the study of the origin, development and interrelation of the Turkic, Mongolian, Tungus, Japanese and Korean languages. For today, only “purely modern materials” are synchronous phenomena. In other words, before the theoretical development of Bukatuly Bazykhan, no Altaist, Turkologist and Mongolian could solve the parallel existence of the Turko-Mongolian lexical, grammatical, and syntactic similarities. Now we can say with complete correctness that the Turkic-Mongolian linguistic similarities are not a phenomenon of borrowing, but obvious signs of long natural glottogenetic regularities.

Keywords: Altaistics, Turkology, Mongolian studies, diachrony, synchrony, the theoretical conception, historical comparative studies, ethnolinguistics, Turkic-Mongolian, Kazak- Mongolian languages

ТҮРК-МОҢҒОЛ (ҚАЗАҚ-МОҢҒОЛ) ТІЛДЕРІНІҢ ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

(Алтай төркіндес тілдердің дамуы туралы профессор Базылхан Бұқатұлының теориялық концепциясы)

Түйін. «Алтаисттер» мен «анти-алтаисттер» түрк, моңғол, тұңғыс-манжұр, жапон, корей тілдерін синхронды тұрғыдан ғана талдап келген. Осы тілдік материалдар олардың шығу тегі, дамуы мен өзара байланысын зерттеумен айналысатын ғылыми жұмыстарда қолданылып келеді. Аталмыш лингвистикалық деректік материалдар бүгінгі таңда тек «таза заманауи материалдар» - синхронды құбылысты көрсететін нұсқалары ғана болып отыр. Сол себептен алтаист, түрколог, моңғолтанушы ғалымдар түрк-моңғол (қазақ, моңғол) тілдерінің лексикалық, грамматикалық және синтаксистік ортақтықтары мен параллель ұқсастықтарының негізгі түп-төркіндерінің басты себептерін кешенді түрде анықтай алмай келген еді. Ал, профессор Бұқатұлы Базылханның теориялық жаңа концепциясы негізінде Алтай төркіндес тілдердің даму барысы жалпы тіл білімінің «морфема теориясын» форма мен мазмұны жағынан толықтыра түсуі – тіл дамуының диалектикалық заңдылығына сәйкескен, үлкен жаңалықты, ғылыми тұжырым болғандығын, қазір түрк-моңғол лингвистикалық ұқсастықтары өзаралық ауыс-түйіс кірме құбылысы емес, табиғи ұзақ мерзімді глоттогенетикалық заңдылықтардың анық белгілері деп толықтай айта аламыз.

Кілт сөздер: Алтаистика, түрктану, моңғолтану, диахрондық, синхрондық талдау, тарихи салыстырмалы зерттеулер, теориялық концепция, этнолингвистика, түрк-моңғол, қазақ, моңғол тілдері.

В алтаистике, тюркологии и монголоведении существует мнение, что в лингвистическом плане языки тюрков и монголов существенно отличаются. Это не родственные языки, а наоборот, результат слияния языков в длительном процессе этнополитической истории. На сегодня, фактически доказана родственность казахского и монгольского языков на основе лингвистических материалов, что стало одним из основополагающих доказательств теории об алтайском праязыке.

На основе современных тюркских языков и древнетюркских битиков (письменных текстов) можно реконструировать закономерности пра-, и прототюркского языка, или исходный языковой архетип. Поэтому нам необходимы сведения о древнемонгольском и древнетунгусо-маньчжурском языках. Это открывает широкую возможность для реконструкции и изучения протоязыкового пласта и явлений синкретизма. Например, древнетюркское *taγ*— «гора», киргизское *too*-, казахское *taw*-, тувинское *dag*-, турецкое *daa(ğ)* и древнемонгольское и маньчжурское *taγ*- «плоская вершина горы» имеют один общий корень *tak/tag*-(в древнеяпонском *tak*>-такай- «высокий»). Прототюркский архетип *taq*-. Из этого видно, что киргизская и турецкая долготы «oo-, aa-» - явление более поздних времен.

Известный алтаист Букатулы Базылхан решил путем сравнительно-исторического анализа проблему родства тюркских (казахских), монгольских (шире, тунгусо-маньчжурских, японских и корейских языков) на уровне фонетики, морфологии, лексики и синтаксиса, а также разработал новое теоретико-методологическое решение «теории морфемы» и генетической основы алтайских языков. По мнению Б. Базылхана, алтайский праязык развивался по трем эволюционным периодам до настоящего времени.

Первый период развития алтайских языков начался от первичных корневых морфем типа «V», «CV», которые не владели никакими лексическими признаками, и общение функционировало на уровне «подмигивания», «созвучания» на протяжении достаточно длительного периода: 1,750 млн. лет до н.э. - 800 тыс. лет до н.э., где отсутствовали одно- и двух сложные корни, а также не было фонда корневых слов.

Второй период развития алтайских языков назывался «пол-словный», который также охватывал длительный период (800 тыс. лет до н.э.— 40 тыс. лет до н.э.), откуда берет начало формирования от элемента корневого морфемного типа «V», «CV» более сложных типов, одно-, двухсложных корневых слов V -, CV-, VCV-, CVCV-, VCC-, CVCC и др. В данный период функция общения была подобна использованию очень кратких корневых

элементов, например «так-тук, дик-дук». В этот период не использовались аффиксальные морфемы.

И наконец, **третий период** - период сложных слов, охватывающий 40 тыс. лет до н.э. - 10 тыс. лет до н.э., где начиналось использование во время общения наиболее сложных форм, двух-трех слов и их элементарных сочетаний в виде несложных синтаксем. Именно в этот период в миропознание человека наиболее сильно развивалось и углублялось, чтобы отличить признаки предмета, движения, наиболее качественные черты явлений. В лексическом фонде умножаются глагольные лексемы и абстрактные понятия. Люди использовали два-три слова для общения, и в дальнейшем формировались стабильные цепочки словосочетаний элементарного типа, которые могли выразить сложные мысли. Именно этот период сформировалось использование аффиксальных типов морфем «V», «CV», с помощью наклеивания в цепочках сложных словосочетаний. Таким образом, формируется сложный процесс человеческого умения создание слов, словосочетаний а также создание цепочки предложения. (Таблица № 1).

Таблица №1				
Теоритическая концепция о развитии алтайских языков, выдвинутая профессором Букатулы Базылханом				
Периодизация	Хронология	Структура слов (форма)	Семантика слов (форм)	Лексический фонд
1 период «подмигивание (знако-созвучание)»	1,750 000 - 800 000 лет	V- CV-	Отсутствие самостоятельных слов, процесс озвучивания и подмигивания	Отсутствие лексико-семантических единиц
2 период «пол-словный»	800 000 - 40 000 лет	V- CV- VCV- CVCV- VCC- CVCC-	Начало формирования одно-, двусложных корневых слов	Начало формирования корневых слов общими семантиками и синкретическими признаками предмет и движение (глагольного характера)
3 период сложных слов	40 000 - 10 000 лет	VC- VCV- VCVCC- VCC- CVC- CVCV- CVCC- CVCVC- CVCVCV-	Формирование и развитие, а также умножение корня и производных слов	Умножения предметных слов, слов об движении (глагольные), а также абстрактных слов

По теории профессора Б.Базылхана, тюркские и монгольские (шире - алтайские) языки прошли вышеупомянутые три периода развития и сформировались именно таким путем. Для доказательства данной теории о развитии алтайских языков профессор Б.Базылхан анализировал колоссальный

лингвистический материал казахского и монгольского языков (свыше 75 000 лексем) в диахронно-синхронном аспекте. В казахском и монгольском языках существует слова 3000 корней/слов типов V- (vocal), CV- (vocal+consonant), из них 1580 по семантике и структуре полностью совпадают, а остальные 1420 корень-слов аналогичны некоторым семантическим и структурным изменениям. Кроме того, в казахском и монгольском языке выявлены общие корневые морфемы по типам VC-, VCV-, VVC-, CVC-, CVCV-, CVCC-, CVCVC-, общие аффиксальные морфемы V-, C-, CV-(140 единиц), а также сложные аффиксальные морфемы и их варианты (свыше 600 единиц) по типам CVC-, CCV-, CCVC-, CVCV-, CVCVC-, CVCCV-, CVCCVC- и др. в семантический и структурном плане совпадает [1-5].

Общие корневые морфемы казахского и монгольского языков (по исследованию Букатулы Базылхана)			
Морфемы	Тип	Казахский (единиц)	Монгольский (единиц)
Древние корневые морфемы	«V-»	8	8
	«CV-»	90	88
Современные корневые морфемы	«V-»	9	7
	«CV-»	105	112

Общие корневые и аффиксальные морфемы и семантика некоторых исконнокорневых слов казахского и монгольского языков (по исследованию Букатулы Базылхана)					
Казахский, монгольский языки	«V», «CV» тип	Структура корневых морфем	Цепи сложных аффиксальных морфем	Структура сложных аффиксальных морфем	Общая семантика слова
Казахский, монгольский языки	«V» «V»	а- а- (а-)	+йы+ра+қ +йы+ра+қ (+yi+ra+q)	CVCVC CVCVC	айырық/айрық айырақ/айрағ (кумыс)
Казахский, монгольский языки	«CV» «CV»	қа- қа- (qa-)	+ра+у +ра+у (+ra+w)	CVC CVCV	қарау/қарау қарақұ/қарах (смотреть)
Казахский, монгольский языки	«CV» «CV»	жү- жі- (jü-//ji-)	+рө+к+сү+нү+у +рү+ке+сі+кү (+ro+k+sü+nü+w)	CVCCVCVC CVCVCVCV	жүрөксүнү/ жүрексіну жірүкесікү/ зүрхших (не сметь)
Казахский, монгольский языки	«CV» «CV»	дү- дү- (dü-)	+р+кү+рө+у +р+кі+ре+кү (+r+kü+rö+w)	CCVCVC CCVCVCV	дүркүрөу дүркіреу дүркірекү/ дүрхрэх (производить сильный топот)

Таким образом, мы можем твердо сказать, что те лингвистические материалы, которые в прежние времена «алтаисты» и «анти-алтаисты» использовали и до сих пор используются в научных трудах по исследованию происхождения, развития и взаимосвязи тюркских, монгольских, тунгусских, японских и корейских языков. На сегодня являются только лишь «сугубо современными материалами» синхронные явления. Иными словами, до теоретической разработки Букатулы Базылхана ни один алтаист, тюрколог и монголовед не могли решить параллельное существование тюрко-монгольских лексических, грамматических, а также синтаксических сходств. Теперь мы можем с полным правом сказать, что тюрко-монгольские языковые сходства это не явление заимствования, а явные признаки длительных естественных глоттогенетических закономерностей [Таблица № 2, 3; 6-7].

Литература

1. Базылхан Б. Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (қысқаша курс). - Өлгий, 1973 . -174 бет.
2. Базылхан Б. Краткая сравнительная-историческая грамматика монгольского и казахского языков. (на материале лексики и грамматики). 10.02.16-монгольские языки, 10.02.06–тюркские языки. Доклад, обобщающий содержание опубликованных и выполненных работ, представленных к защите на соискание ученой степени кандидат филологических наук. –Алма-Ата, 1974. -32 с.
3. Базылхан Б. Эртний түрэг бичээсний хэлний үгийн бүтэц (Морфологическая структура слов языка древнетюркской надписи) –Улаанбаатар, 1984. -158 бет.
4. Базылхан Б. Қазіргі қазақ және моңғол тілдері бойынша салыстырмалы белгілеулер.-Улаанбаатар, 1984. -80 бет.
5. Базылхан Б. Моңғолия қазақтарының тілі және оның кейбір алтай тілдеріне қатысы. Мамандығы-10.02.03- түрк тілдері. Баспадан шыққан еңбектер негізінде филология ғылымдарының докторы атағын алу үшін жазылған ғылыми баяндама. -Алматы,1993 . -66 бет.
6. Базылхан Б. Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Фонетика. -Алматы, 1999. -165 бет. (Сравнительная-историческая грамматика монгольского и казахского языков. Фонетика)
7. Базылхан Б. Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы. Морфология. -Алматы, 2000.- 446 бет. (Сравнительная-историческая грамматика монгольского и казахского языков. Морфология)

ТАРИХ ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР HISTORY AND HISTORICAL SOURCES

УДК 94.894.993.03.51.9

Дархан ҚЫДЫРӘЛІ*

АШИНА (ТҮРК-МОҢҒОЛ ЭТНОСТАРЫН ТАРИХИ-ЭТНОМӘДЕНИ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ)

Түйін. Мақалада «Ашина» атауының тарихи-этномәдени аспектілері қарастырылады. Бұл сөз моңғол тіліндегі «шинга/чинга» лексикалық протоформасымен тәркіндес, түрк тілдерінде чөга//чия формасында кездеседі. Осылайша «қасқыр» мәніндегі «ашина» сөзі көне түрк және моңғол тілдері үшін ортақ. Тотемдердің мифтік арғы атасы Бөртэ-чоно және Маралдан шыққан Боржигин (Бөрітегін, «Қасқыр ханзада») (Шыңғыс хан әулеті) мен көк түркілердің Ашина руы үшін де ұқсас болғаны кездейсоқ емес.

Кілт сөздер: номадология, түркология, моңғолтану, Ашина, этногенез, этноним, қасқыр тотемі

АШИНА (НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИКО-ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ЭТНОСОВ)

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые историко-этнокультурные аспекты имени «Ашина». В монгольском языке это слово соотносится с лексической протоформой: «шинга/чинга», и в тюркских языках встречается в форме: чөга//чия. Таким образом, «Ашина» – общее слово для древних тюркских и монгольских языков со значением «волк». И совсем неслучайно то, что тотемы были аналогичны и для рода Боржигин (Бөрітегін, «Принц волк») (рода Чингисхана), ведущего происхождение от мифических предков Бөртэ-чоно и Марал, и для коктюркского роды Ашина.

Ключевые слова: номадология, түркология, монголоведение, Ашина, этногенез, этноним, волк тотем

---

*Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Халықаралық Түркі академиясының президенті

ASHINA (SOME ASPECTS OF THE HISTORIC AND ETHNOCULTURAL RESEARCH OF TURKIC - MONGOLIAN ETHNOSES)

Abstract. In this article I will discuss about the historical and ethno-cultural aspects of the name “Ashina”. This word is same root of “shinga / chinga” which is in Mongol language, and in Turkic languages is chiha // chi. Thus, “Ashina” is a common word for ancient Turkic and Mongolian languages with the meaning “wolf”. And the similar of the mythical ancestors of totem Berthe Chono and Borjigin (Britegin, Prince of the Wolf) (Genghis Khan Family) with Ashina are not coincidence.

Key words: Nomadology, Turkology, Mongolian studies, Ashina, Ethnogenesis, Ethnonym, Wolf totem

Негізгі бөлім

Көк түркердің этникалық шығу тегі мен олардың Алтай тауларына қалай келгендігі туралы қытай жылнамаларында аңыздардың бірнеше нұсқалары сақталған.

Аңыздардың барлығы қытайдың «Вей шу», «Чжоу шу», «Тан шу», «Тунь Дянь» секілді танымал жылнамаларында баяндалған. Мәселен, «Тун дянь» жылнамасының 197-тарауында Ашиналардың шығу тегі туралы мынадай аңыз сақталған: Көк түркер әуелден Пин-лианды мекендеген Хулардың бірі еді. Олар негізінде ғұндардың бір бұтағы болатын. Арғы тектері – Ашина. Кейін Вей (заманында) Тай-ву патшаның Чие-чу әулетін талқандауы нәтижесінде Ашина бес жүз отбасымен жужандарға қашып келіп, олар сол жерде. Алтай тауын (Цзиншан) мекен етті. Бұл таудың пішіні дулығаға ұқсас болғандықтан, оларды өздерінің тілдерінде дулыға мағынасына саятын Түжүе деп атадық [1, 221].

Кейбір Қытай жылнамаларында «Ашина» түркерінің алғаш өмір сүрген аймағы, Тұрпанның солтүстік-шығысы мен Алтай тауларының оңтүстік-батысындағы таулы аймақ ретінде аталады. Басқа да қытай дереккөздерінде олардың христиан жыл санауы бойынша V ғасырда Оңтүстік Сібірдегі Енисей қойнауынан Богдо тауы (Үрімші маңайы / Шығыс Түркстанның солтүстік шығысы) маңайына көшіп келгендігі баяндалады. V ғасырдың ортасына қарай осы жерлерден жуан-жуандар тарапынан Алтай тауларының оңтүстік етегіне көшірілген Ашина түркері 552 жылы өз мемлекеттерін құрғанға дейін жуан-жуан қағандығының қол астында болып, осы елге темір өндіруге мәжбүр болған [1, 221]. Алайда, аталған мәліметтер, яғни Ашина түркерінің Алтай тауларының оңтүстік-батысындағы тауларда темір өндірумен айналысуы туралы мәліметтер зерттеушілер тарапынан сынға

алынуда. Аталған жағырапиялық мекеннің басқа жермен тура келуі мүмкін деген пікірлер де айтылуда.

Қытай жылнамаларында түрктердің шығу тегі туралы «Ху, Хунну, Со» атауларымен өзгеріп отырса да, ғұндармен қатыстылығы ешбір дау туғызбайды. Аңыздардың желісі түрктерді қытайдың солтүстігінен шығарып, Алтын тауға (Алтай) келіп орналастырады. Қазіргі ғылымда осы Алтын тау туралы түрлі тұжырымдар бар.

Қалай дегенмен де Ашина түрктері кезінде өз бірлестігінен бөлініп қалған түрк руларының ең ежелгілерінің бірі болуы керек. Қытай жылнамаларындағы аңыздағы басты кейіпкер – бөрі, әуелі түрк қағандығының символы болса, кейіннен барлық түрк тілді халықтардың тотеміне айналды. Тіпті түрктер мекен еткен аймақтардан табылған археологиялық мұралардың өздері де осы аңызды қайта еске салып тұратындай әсер береді. Мысалы, Таспар қаған (Бұғыты) ғұрыптық кешеніндегі бітіктастың жоғары тұсында аналық қасқырдың баланы емізіп тұрғандығы; Ром мен Римді емізіп тұрған аналық қасқырдың мүсіні; сақ-ғұн дәуіріне жататын Жетісудан және Ордос маңынан табылған екі бөрінің құрбандық тау ешкіні жәукемдеп жатқаны бейнеленген, әрі бір-бірінен айнамайтын екі археологиялық олжаның табылуы; Алтай, Моңғолия, Тува және Қазақстан территориясынан табылған жартаc беттерінде (петроглифтер) бөрілердің бейнеленуі бұл мәселенің кең көлемде қарастыруды талап ететінін көреміз.

Ашина атауының шығу тегі туралы біраз деректер қытай жылнамаларында сақталған. Мәселен, Көк түрк қағандығын құрған рудың атауы қытай жылнамаларында А-ши-на деп аталады [1, 221]. Сол себептен де аталған қағандықты құрушы әулетке қатысты зерттеушілер кейде Ашина сөзін қолданады. Қытай жылнамаларында Ашина сөзі көбіне Көк түрк билеушілерінің атымен бірге аталып оларға этникалық қатыстығын білдіретін болған. Мысалы, *Шаболо Кехан Ашина Хо-лу* (Ишбара қаған Ашина Ұлығ), Ашина Мише, Ашина Бужен, Ашина Хиен, Ашина Хуаи-дао, Ашина Син, Ашина Шуни және т.б. [2, 289-319].

Ашина руының «сиун-ну»-дан (Ғұндардан) шыққандығын қытай жылнамаларынан білеміз [1, 220; 3,12]. Ашина атауының этимологиялық мағынасы жайында тарихшылар мен түрктанушы ғалымдар әртүрлі көзқарастар айтуда. Алайда, қазірге дейін Ашина сөзінің негізгі формасының қалай болғандығы, мағынасының нені білдіретіндігі мәселесінде алға қойылған пікірлердің ешқайсысы да нақты айқындала қойған жоқ.

Кейбір ерекшеліктерден басқа Көктүрк қағандығын құрушы әулеттің өкілдері тарапынан тасқа қашатып жаздырған Орхон жазбаларында қағандықтың негізін құрған ру атауының Ашина түрінде немесе соған ұқсас формада кездеспеуі көңіл аудартады.

Байқағанымыздай, аталған жазбаларда осы мемлекеттің және оның негізін құраған қауымның аты «Türük Eli» Түрк Елі», «Türük budun» Түрк бұдун», «Kök Tügük >Көк түрк» түрінде аталып өткен [4, 82-83; 177-179]. Қытай жылнамаларында Ашина этнонимі өте көп жазылғанына қарамастан, ол сөздің мағынасы туралы қандай да бір анықтама кездеспейді. Бұған қоса ХХ ғасырға дейін жазылған көптеген тілдердегі дереккөздерінде де аталған сөздің этимологиясына байланысты мәліметтер кездеспейді. Алайда, ғасырымыздың бастапқы кезеңдерінде көптеген зерттеушілер тарапынан этимологиялық түсініктемелер беріле бастады. Ашина атауының мағынасына байланысты мынадай мәліметтер жасалған болатын.

1. Бір топ ғалымдар Ашина атауының шығу төркінінің моңғолша екендігіне тоқталады. Мысалы, П.Будберг оған моңғол тіліндегі **арчинао (чинга)* «Он қасқыр/бөрі» анықтамасын береді [5, 167185]. Л.Н.Гумилев Ашинаны моңғол тіліндегі *шоно, чино* «бөрі/қасқыр» сөзін қытай тілінде құрмет мағынасын білдіретін *а*-префиксінің қосылуы нәтижесінде пайда болғандығын және «құрметті бөрі» мағынасын беретіндігіне, түрк қоғамында «бөрі», «қасқыр» аталатындығына тоқталады [6, 3]. Көптеген зерттеушілер тарапынан оның аталған пікірі қабылданып, Көк түрк қағандығы тарихына байланысты көптеген жарияланымдарда өз орнын тапты [7, 318; 7-8].

2. Ашина этнонимі туралы тағы бір көзқарастың жақтаушылары оның негізін көне үнді-еуропа тілдерінен іздейді. Синолог ғалым Ю.А.Зуев Ашина сөзінің қытай тілінде айтылуы *âсинâ<*асана~*асна/* екендігін, «Ашина» және «Усун» этнонимдерінің түбірі бір екендігін, олардың көне парсы тілінің хотан-сака диалектісінде *âcânâ* «көк» (көк, аспан) сөзімен байланысты екендігін атап өтеді [8, 120124; 810]. Ол көне түрктердің көкті (көк//аспан) киелі санайтындықтан, оны өздерінің тайпаларының атауы ретінде алғандығын көрсетеді. Алайда, бұл атауды өз тілдерінде атауға жүрексігендіктен, яғни табу ретінде қарағандықтан оның орнына хотан-сака тіліндегі *âcânâ* (мағынасы көк – аспан) сөзін қолданған [9, 9-12].

Ғалымның көне Усун және Ашина этникалық атауларын салыстыруының негізсіз екендігін атап өткен түрктанушы С.Г.Кляшторный алғашқы зерттеулерінде (1964 ж.) Ашина сөзін хотан-сака тілінде *âcâна* «абыройлы, құрметті» деген сөзді білдіретінін атап өтіп, аталған сөздің көне агнилер диалектісінде *âcâm* және көне Куча (Кочо) қаласының тұрғындарының говорында *acâm* түріндегі баламаларынан табуға тырысады. Алайда, «аталған этимологиялық анықтамамен мәселенің шешімін табу әлі ертерек» деп жазады [10, 112]. С.Г.Кляшторный бұдан кейінгі зерттеулерінде (1990ж.) синолог С.Яхонтов тарапынан Ашина этнонимінің қытай тіліндегі транскрипциясына *â шинâ – â шенâ* сүйеніп, өзінің алғашқы анықтамасын *âcâна* «абыройлы, құрметті» сөзінің екінші дауыстысы *â* қытай тіліндегі транскрипциясындағы

u~e дауыстыларымен тура келмеуі оның басқа прототипін іздеу қажеттігін білдіреді [10, 13]. Осылайша, аталған сөздің шығу тегін тағы да парсы тектес тілдерден іздеуді жалғастырған С.Г.Кляшторный оны соғды тіліндегі *'xš'up'k* (*exšene*) «көк, қара» (түс), хотан-сака диалектілеріндегі *ассеина-ассена* «көк/көгілдір» (түс), тохар тіліндегі *асна* «көк/көгілдір, қара» сөздерімен түсіндіреді. Аталған тілдердің арасында хотан-сака тіліндегі «көк» (түс) мағынасындағы *ассеина ассена* сөзінің әрі фонетикалық, әрі семантикалық ерекшеліктерінің толықтай сай келуі көңіл аудартады [11, 14]. С.Г.Кляшторный Орхон жазбаларында (VIII ғасырдың алғашқы ширегі) Көк түрк қағандығын құрушылардың этникалық атауы ретінде кездесетін «Көк түрк» сөзінің алғашқы бөлігі «көктің» ру атауы екендігін, оның Ашина этнонимінің тура аудармасы екендігіне тоқталады. Сол себептен көне түрк жазбаларындағы Көк түрк сөзі «Көктер мен Түрктер», яғни «Ашина және Түрктер» мағынасын білдіреді деп түсінуіміз қажет дейді [11, 14-15].

Х.Хауссиг аталған этнонимді Византия тарихшысы Феофилакт Симокатта (VII ғасырдың басы) еңбегінде жазылған «қара киімділер», яғни Табғашпен (қытайлықтармен) соғысқан «қызыл киімділер» және «қара киімділер» ұғымына сүйене отырып, олардың біріншісін эфталиттермен, екіншісін түрктермен теңестіреді. Оның ойынша, түрктердің билеуші әулеті Ашинаның киген киімдерінің түсіне байланысты атауын көне парсы тіліндегі *ахсаена* «қара түсті» сөзімен байланыстыруға болады [12, 13].

Кейбір зерттеушілер Ашина этникалық атауын түркітілімен байланыстыруға тырысады. К.Беквиз оны Византия тарихшысы Менандростың (VI ғасырдың соңы) «Тарих» атты еңбегінде берілген «Түрктер ұлы билеушілерін *Арсыла* деп атайды» жазбасына қарап, оны *арсыла* [13, 72] сөзімен байланыстырады. Оның шығу төркінін түрк тіліндегі *Арслан* сөзінен табуға тырысады [14, 206-208; 121].

А.Әбдірахманов аталған этникалық атауды көне түрк тіліндегі сөзге, жазбаларда *ачү/ечү* формасындағы кездесетін сөзге апарды [15, 24]. Ғалым аталған сөздің Күлтегін және Білге қаған жазбаларында *ечүм-анам* түрінде кездесетіндігін, *ана* сөзімен бірге келіп, «аталарым» мағынасын берсе де *ечү* сөзінің алғашқы мағынасы «ана», «ханша» болған, кейіннен «ана тарапынан жас жағынан үлкен туыс, аға» мағынасын бергендігін атап өтеді [15, 28-29]. А.Әбдірахмановтың ойынша, Ашина этнонимі аталған *ечү* сөзінің негізінде алғашқыда *Аши // Ашина* және оның тектік формасы *Аши(н)* формасында болған. Осындай этникалық атаудың пайда болу кезеңі көне түрктердегі матриархаттық кезеңнің соңғы кезеңдерінде *ечү* (ана) сөзінің негізінде пайда болғандығын, атап өткен зерттеуші осы этникалық атаудың Сібірдегі қазіргі түрк тектес тайпалардың бірі қызылдардың Ачин руының атауында сақталып қалғандығын көрсетеді [15, 25-34]. Алайда ескі моңғол тілінде *есүй* > *эчү*, *есйге* > *эцэг* 1. ата, 2. әке деген мағына білдіретіндігі тағы бар.

Біздің ойымызша, жоғарыда берілген анықтамалардың ешқайсысы да *Ашина* этнонимінің толық мән-мағынасын ашып бере алмайды. Алғашқыда аталған сөзді моңғол тілді деп санаған зерттеушілердің көзқарастарына тоқталайық. С.Кляшторныйдың атап өткеніндей, П.Будбергтің *Ашина* сөзін *арчинао (*чинга*) түрінде беруі филологиялық жақтан нақты өз дәлелін таба алмады [11, 13]. Л.Н.Гумилев Ашинаны моңғол тіліндегі *шоно*, *чино* «бөрі/қасқыр» сөзіне қытай тілінде құрмет мағынасын білдіретін «а-» префиксінің қосылуы нәтижесінде «сыйлы бөрі» дегенді білдіретіндігін атап өтеді. Түрк қауымында аталған сөздің «бөрі», «қасқыр» аталуы кейбір дәлелдерге байланысты қабылдана қоймады. Аталған сөз тек қана моңғолдарда ғана емес, түрк қауымында да кездеседі.

Ч.Бекуиз тарапынан айтылған көне түрк тіліндегі *Ашина* – Арслан сөздерінің теңдігі әрі фонетикалық, әрі тарихи жақтан да өзін ақтай алмайды [14, 111]. Көк түркерде арыстан лауазым жағынан да, наным-сенім жағынан да құрметті орынға ие болса да, жазба дереккөздерінде қағандықты құрушы әулеттің арыстанды тотем санауы немесе оны этникалық атау ретінде қабылдауларына байланысты мәліметтер кездеспейді.

Х.Хауссигтің аталған этнонимді Византия тарихшысы Феофилакт Симокатта еңбегінде жазылған «қара киімділер» сөзінен ала отырып, оларды Ашинамен теңестіруі және оны көне парсы тіліндегі *ахсаена* «қара түсті» сөзімен байланыстыруы да С.Кляшторныйдың атап өткеніндей тарихи жақтан негізсіз саналады [11, 13-14].

Ашина этнониміне байланысты С.Кляшторный және Я.Зуев тарапынан берілген көзқарастар да сынға алынады. С.Кляшторныйдың пікірлерінен байқағанымыздай, жазбалардағы Көк түрк негізінен екі түрлі этникалық атау – «көктер және түркер» мағынасын береді. Жазбалардағы көк және қытай дереккөздеріндегі *Ашина* атаулары негізінде бір рудың екі тілдегі бір атауы саналады. Алайда, аталған көзқарас көпшілік тарапынан мойындала қойған жоқ. Көк түрк сөзінің алғашқы бөлігіндегі «көк» сөзін көптеген түрктанушы ғалымдар есім сөз емес, сын есім ретінде көрсетеді. «Көк» сөзін «көк, аспан», Көк түрк сөзі «Көк (аспан) Түрк», «Тәңір Түрк» мағынасын да берген [18, 169; 89].

Өзбектің танымал түрктанушы ғалымдары Г.Абдурахманов пен А.Рустамовтардың атап өткеніндей, жазбалардағы *көк* «тамыр», «түбір» мағыналарында, Көк түрк болса «Түрк қауымының негізін құрайтын, өзгермейтін түркер» дегенді білдіреді [15, 115].

Біздің ойымызша, Орхон жазбаларындағы Көк түрк негізінде «Шығыс түркері», «Шығыс Көк түрк қағандығы» дегенді білдіреді. Оның Ашинамен тікелей байланысы жоқ. Түрк тайпаларында қандай да бір рудың өз ішіндегі руларды айыру үшін ақ, қара, сары, көк, қызыл сияқты түс аттарымен атау

дәстүрі кездесетін. Мысалы, ақ ғұн, ал ғұн, ақ ноғай, қара ноғай және т.б. сияқты. Бұл дәстүр Көк түрк атауына да тән. Көне түркілерде аталған түстер бағыттарды айқындау үшін де қолданылған. Ақ – батыс, көк – шығыс, қара – солтүстік, қызыл – оңтүстік бағыттарын көрсетеді [20, 146]. С.Кляшторныйдың «көк» ру атауы екендігі туралы айтқандары даулы көзқарас. Көне түркілерде тек қана түс атауынан тұратын ру атауының өте сирек кездесетіндігін (яғни сарыдан басқа) де атап өтуіміз керек. Шынында да ақ, қара, көк, қызыл сияқты түрк ру атаулары көп кездесе қоймайды. С.Кляшторныйдың айтып өткеніндей, Ашина руы көк ретінде аталған болса, ондай атау сол кезеңнің жазба дереккөздерінде жазылған немесе орта ғасырлардағы, әрі қазіргі түрк ру атаулары арасында да сақталып келуі мүмкін еді.

Ю.А.Зуевтің пікірінше «Ашина» сөзі негізінен парсы тіліндегі «көк» түс мағынасындағы сөзбен байланысты. Түркілер «көк (аспан) сөзін табу (тотем) санағандықтан, орнына басқа тілдегі сөзді қолданған» деген көзқарасы А.Әбдірахмановтың «егер түркілер көк (аспан) сөзін табу деп білсе, оны жазбаларда кездестірмейтін едік. Сол себептен оның көзқарастары негізсіз» деген пікірімен өз күшін жоғалтқанын көреміз [15, 23-24].

Бұған қоса А.Әбдірахмановтың Ашинаны көне түрк тілінде *ечу, аши// ашина* түрінде беруі де талқылауға түсетін мәселе саналады. Аталған сөздің осыншалықты өзгеріске ұшырауы әрі филологиялық, әрі тарихи жақтан наразылық тудырады.

Ашина атауына байланысты жаңа болжамдар

Жуырда бірнеше жапон түрктанушылары мен шығыстанушы ғалымдары тарапынан Моңғолиядағы соғды тілінде жазылған Таспар (Табар) қаған бітіктасы («Бугат», «Бұғыт» ескерткіші) және көк түркше Алтын тамған тархан («Их Асгат», *Ihe Ashete*) жазбаларындағы *Ашинас* сөзінің оқылуы аталған этникалық атаудың тек қана қытай дереккөздерінде ғана емес, басқа тілдердегі дереккөздерде де кездесіп қалу мүмкіндігінің бар екендігін көрсетті. Көне парсы тілдері, әсіресе Бұғыт жазбаларының бұдан бұрын соғдытанушы В.А.Лившиц және түрктанушы С.Г.Кляшторный тарапынан (*'mwh?*)[...] (*pt*)*s'kh 'wst't d'r'nt tr'wkt c(yn)st'n kwts'tt 'yşywn'k* «Түркілер осы (?) ... орнатылған тасты қытай билеушісі Куцтт кезеңінде орнатты»; «Бұл... жазулы тас, қытай билеушісі Куцтт (кезеңінде) түркілер тарапынан орнатылған» деп оқылған сөйлемдерді соғды тілінің маманы, профессор Иошида Ыутаканың *d'r-'nt tr-'wkt '(?)şy-n's kwtr'tt 'xşy-wn'k* «Түрк Ашинас тайпасының патшасы осы тасты орнатты ...» деп оқуы осыған мысал бола алады.

Тағы бір жапон түрктанушы ғалымы Такаши Осава Бұғыт жазбасында *'(?)şy-n's* [ашинас] деп оқылған сөзбен Көк түркшедегі Алтын тамған тархан «Их-Асгат» жазбасында бес рет кездесетін **𐰽𐰺𐰸** (*šNš*) сөзінің бір екендігіне тоқталып, аталған сөзді де *(a)ş(i)n(a)s ((a)u(u)n(a)c)* деп оқыған

1) (а)ш(и)н(а)с көл тод(у)нин(и)си алтун т(а)мг(а)н т(а)рк(а)н й(а)ғ(ы)з й(е)р(и)мке (а)д(ы)р(ы)лд(ы)м(ы)з а (1. тас, шығыс беті 1. жол);

2) (а)ш(и)н(а)с көл тод(у)н ин(и)си алтунт(а)мг(а)н т(а)рк(а)н йогы ум(а) дуқ үч(ү)н (а)д(ы)р(ы)лд(ы)м(ы)з а (1. тас, батыс беті 1. жол);

3) (а)ш(и)н(а)с көл тод(у)нин(и)си алтун т(а)мг(а)н т(а)рк(а)н б(а)рды (2. тас, батыс беті 1. жол);

4) (а)ш(и)н(а)с көл тод(у)нин(и)сиалтунт(а)мг(а)н т(а)рк(а)н (2. тас, батыс беті 14-15. жолдары) [21, 8-10].

Осылайша екі түрлі тілдегі жазбаларда Ашинас сөзінің оқылуы аталған этникалық атаудың қолданылуы тек қытайларға ғана тән болмағандығын дәлелдейді. Әйтсе де көптеген ғалымдар бұл көзқарасқа сақтықпен қарап, қарсылықтар да білдіруде. Мысалы, Түркияның танымал түрктанушы ғалымы О.Серткая аталған мәселені былайша сынға алады. Ол былай дейді: «Көк түрк әліпбиінде **Y** емлесімен жазылған әріп (жуан С) С1 немесе (жуан Ш) Ш1 ретінде оқуға болады. **Y** болса тек (жуан Н) Н1 болып оқылады. Аталған жағдайда **YDY** сөзінің транслитерациясы жуан болып С1 Н1 С1 немесе Ш1 Н1 Ш1 түрінде болуы да мүмкін. Аталған жағдайда сөздің транскрипциясы (а) с(и)н(а)с немесе (а)ш(и)н(а)ш түрінде оқылады. Бір түрктанушы ғалымның **YDY** сияқты үш әріптен тұратын сөздің алғашқы дыбысын басқалай, тура сол белгідегі соңғы дыбысын өзгеше оқуға хақысы жоқ. Ашығын айтар болсақ, **YDY** сөзінің алғашқы белгісі *ш*, соңғы белгісі де *ш* болып оқылмайды. Их-Асгат жазбасындағы сөздің Бұғыт жазбасында соғды әріптерімен жазылған және жариялаушылар тарапынан басқаша транскрипцияланған '(') ши-н'с [ашинас] пен бірдей болуы мүмкін емес көрінеді.

Соғды тіліндегі мәтінде де бірдей белгімен жазылған дыбыстың сөз ішінде *ш*, сөз соңында *с* болып оқылуын қалай түсіндіріп беруге болады. – *с* дыбысы соғды тілінде көптік (*pluralite*) жалғаулығы ма? Басқалай айтар болсақ, Көк түрк тіліндегі *ышбара-с* «ышбара-лар, бей-лер» сияқты функциясы бар ма?

Тағы бір мәселе – Бұғыт жазбасында Ашинас түрінде кездесетін сөздің қытай тілінде неліктен А-ши-на түрінде болып кездесуінде жатыр. Қытай тілінде аталып өткен және бүгінге дейін транскрипциялары а-ши-на, а-чи-на, а-се-на т.б. сияқты формаларда кездесетін сөз «көк бөрі ұлдары» мағынасындағы Көк түрк әулетінің атауы саналады. Моңғол тіліндегі *бөрте-чине* сөзі де ұстаздарымыз тарапынан *бөри+ачина* түркше+қытайша бір-бірін қайталау (Hendiadyoin) болып түсіндірілген. Қазіргі түрк тілінде *асена* сөзі «ұрғашы» атауын алып «ұрғашы асеналар» түрінде де қолданылғандығы байқалады. Осы және осыған ұқсас басқа да мәселелердің жауабын табуы және «Их –Асгат» жазбасындағы **YDY** сөзі туралы әлі де ойлануымыз керек деген пікірдемін» [22, 11].

О.Серткаяның жазғандарынан байқағанымыздай, ол Т.Осаваның пікірлеріне қосылмайды. Алайда, егер Ашинас оқылған жағдайда «бұл–

«с» дыбысы соғды тілінде көптік (*pluralite*) жалғаулығы ма? Басқаша айтар болсақ, Көк түрк тіліндегі *ышбара-с* «ышбара-лар, бей-лер» сияқты функциясы бар ма?» деген мазмұндағы сұрақты алға қояды.

Көне түрк тілімен бірге көптеген Алтай тіл топтарында кейде -т, -с, -з дауыссыздарының көптік жалғаулығы қызметін атқарғандығына қарап, соғды жазылған мәтіндерде кездесетін Ашинас атауы Ашина сөзінің көптік формасы да болуы мүмкін деуге болады.

Тек қана қытай, соғды, көк түрк жазба дереккөздерінде ғана емес, араб және парсы тілді тарихи еңбектерде де Ашина дегенді білдіретін сөздер кездеседі. Ислам дереккөздерінде көне кезеңдерде Иранды жаулаған *Шана/Сане* атты түрк билеушісінің атын М.Гренард, О.Прицак сияқты зерттеушілер Ашина этникалық атауымен байланыстырған [23, 75-95].

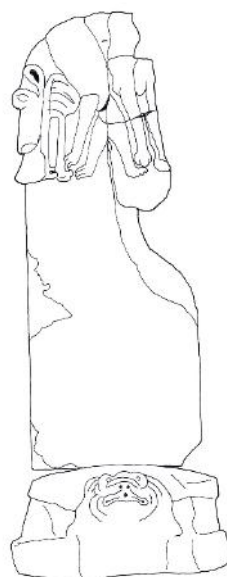
Жоғарыда көптеген зерттеушілердің Ашина сөзінің моңғол тілінде *Чино // Чоно* және одан көне формасы *Чинганың* (ескі тұлғасы *činu-u//činu-w*) «қасқырмен» байланысты екендігін, түрк тілдерінде аталған сөзге ұқсас сөздің кездеспейтіндігін, оның орнына «бөрі», «қасқыр» сөздерін қолданатындықтарын атап өткендері туралы жазған едік. Алайда көптеген тілге байланысты материалдар аталған көзқарастың дұрыс еместігін дәлелдеді. Өзбек және қазақ, моңғол тілдеріндегі *чиябөрі / шиебөрі / цөөвөр* сөздері кездеседі. Қазірде ол сөз «қасқырдың бір түрі» мағынасында қолданылады [24, 523].

Аталған сөз екі бөліктен «чия» және «бөріден» тұрады. Осыған ұқсас қолданыстар моңғол тілінде де бар: *čögü-börü* > цөөвөр чоно (шибөрі), сонымен қоса, *ölügčün* > өлөгчин «ұрғашы («қанчық»)), *gičii* > гичий «қаншық» қасқыр дегенді білдіреді. Бұдан көне формасы орта түрк («шағатай») тіліндегі жазба дереккөздерде *чөга бөри* формасында кездеседі. Аталған зоонимнің екінші бөлігі бәрімізге таныс. Бірінші бөлігі «*čögü- чөга/чия*» сөздерінің мағынасы «ал, қызыл» дегенді білдірсе керек. Біздің ойымызша моңғол тіліндегі *činu-u* > *чино* (көне формасы *шинга / чинга*) мен түрк тілдеріндегі *čögü* > *чөга/чия* сөздерінің түбірлері бір. Ең көне кезеңдерде Алтай тілдеріндегі *чина* сөзі осы тілдердегі –ң дауыссызының кейіннен –н немесе –г дауыссызына, кейде –й дауыссызына айналғандығы байқалады. Осылайша тілдік жағдаяттар нәтижесінде моңғол тілінде *чинга/чоно*, түрк тілдерінде *чөга/чия* формаларын алуын әбден мүмкін. Кейіннен көптеген түрк тілдерінде тәуелсіз сөз ретіндегі қасиетін жоғалтып, «бөрі» сөзіне жалғанып қасқырдың ұсақ бір түрі мағынасында қолданыла бастағандығын айта аламыз. Қырғыз тілінде «тау қасқыры, қызыл қасқыр» мағынасында *чөө* сөзінің кездесуі [25, 373] осы көзқарасымызды бекіте түседі.

«Ашина» – түрк-моңғол тілдеріне ортақ сөз. «Қасқыр, бөрі» деген мағынаны береді. Аталған сөздің тек қана қытай дереккөздерінде ғана

емес, соғды, көк түрк, араб тілді жазба дереккөздерінде де кездесетіндігі анықтанылып келеді.

Ашина түрктерінің шығу тегін қарастырғанда Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрк шежіресі» атты еңбегіне тоқталмай өте алмаймыз. Түрктердің пайда болуы туралы баяндайтын Ергенекон аңызының құрылуына осындағы Иафеттің ұрпақтары себеп болады. Түрк шежіресі бойынша, «Монғолдың ұрпағы Елхан мен Татардың ұрпағы Сүйініш хан екеуі билік құрып, бұлардың заманында «татар мен монғол арасында соғыс болады [26, 27-29]. Соғыста монғолдар қырғын табады. Осы қырғыннан тірі қалған Ел ханның Қиян атты ұлы мен Нүкүз деген аталас інісінің ұлы аман қалған елін ертіп, биік бір таудың ішіне кіріп, ол жерде шөп-суы мол бір жазиралы шатқалға кезігеді. Олар осы жерге тұрақтап, жайлылығына байланысты оған «Ергенекон» деген ат береді. Олар осы жерде бірнеше жыл тұрып, кейіннен атамекендеріне оралуды ойластырады [27, 342-349]. Араларындағы көсемі Бөрте-шене халыққа үндеу тастайды «Уа, қасиетті көк бөрінің ержүрек оғландары, сөзіме құлақ салыңдар, біздің ата-баларымыз ежелден осы Ергенекон жерін мекен етіп келеді, бұл жер бізге құт болды, алайда, өзіміздің ата-бабамыз жатқан атажұртты ұмытпайық, барып табғаштардан жерімізді қайтарып алайық» дейді [6, 480]. Сөйтіп олар 400 жылдан кейін тау мен тасты ерітіп, жол салып туған елдеріне оралады.

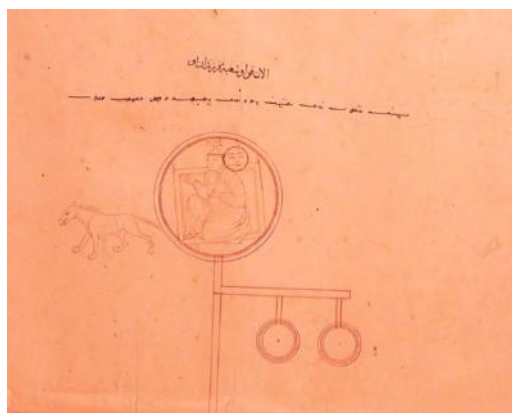

Татпар қағанға арналған көне соғды, брахми жазулы бітіктасы.

Бөрі бейнесі бедерленген жоғары тұсы. 582 ж.

Татпар қағанға арналған сұрыптық кешені.

Бугат (Бұғыт) алқабы, Архангай аймағы, Моңғолия.

Шыңғыс қағанның арғы ата тегі Алан Қоғай ана бейнесі. Рашид-ад дин "Жамиат-ат тауарих" туындысынан. "Bausingur alburti" қолжазба кітабы. Парсы миниатюрасы. Орта түрк тіліндегі ұйғыр жазулы мәтіні: Alan qow-a-yin oylan-lar-i-nin süğbes-i bu yosun bil-e. Түркияның Стамбұл қаласы Топқапы сарайы музейінде сақтаулы. (Istanbul, Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi, №2152-42a)

Жоғарыдағы аңыздардың бәрінде түрктердің шығу тегі аңыздық жолмен бөрі арқылы тарайды. Сондай-ақ Ашина туралы аңыздардағы басты кейіпкердің бірі – бөрі менен Әбілғазының «Түрк шежіресінде» баяндалатын темір өндіруші көк түркілер мен Ергенқондағылардың тауды ерітуге көрік ойлап табуы (металл балқытуда қолданылатын құрал) аңыздардың шығу генезисін бір арнаға тоғыстырады. Бұл аңыздардың барлығы Алтай тауларында туғандығын айғақтайды. Және ең құндысы, әрі ондағы ортақ тарихи сюжеттер ашиналар жужандарды талқандаса, ергенекондықтар табғаштардан жерін қайтарып алады. Бұл аңыздар шүбәсіз Алтай тауларында туған және ол тарихи шындық.

Сөз соңында тарихи жадының сабақтастығының керемет іздерінің бірі Сүйінбай Аронұлының өлеңінен келтірсек:

Бөрі басы ұраным,
Бөрілі менің байрағым,
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым!

Ауыздан-ауызға тарала айтылып отырып, көркемделініп, тарихи оқиғалар аңыздық үлгіге түскен. Кейіннен бұл аңыздар түркілердің өз аузынан қытай жылнамаларына түскен болуы керек. Себебі аңыздардың астарында аз да болса тарихи сюжеттер көмескіленбей, сол күйінде қалып қойған.

Әдебиет

1. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва - Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. – Т. 1. – 382 с.
2. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903. – Р. 148
3. Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara: TTK, 1995.
4. Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük. – Ankara, 2013. – S. 82-83, 129-133, 177-179.
5. Boodberg P.A. The language of the T'opa Wei. HJAS, vol. 1. – Harvard, 1936. – P. 167-185.
6. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – Москва: Наука, 1967. – 504 с.
7. Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü. Boğaziçi yayınları. – İstanbul, 1993. – S. 318; Kurat A.N. Gök Türk Kaganlığı // DTCF Dergisi. X, Ankara 1952. – S. 78.
8. Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С. 120-124.
9. Зуев Ю.А. Древнетюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков. Автореф. на соиск. учен. степени канд. наук. – Алма-Ата, 1967.
10. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 213 с.
11. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПб ГУ, 2005. – 377 с.
12. Haussig H.W. Byzantische Quellen über Mittelasien in Ihrer historischen Aussage. –“Prolgomena to the sources on the history of pre-Islamic Central Asia”, Budapest 1979;
13. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin: Akademie-Verlag, 1958.
14. Beckwith Ch.J. The Tibetan empire in Central Asia. – Princeton, 1987. – P. 206-208; Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
15. Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы (Зерттелу тарихынан). – Алматы: Ғылым, 1979. – 117 б.
16. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 213 с.
17. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПб ГУ, 2005. – 377 с.
18. Thomsen V. Orhon ve Yenisey yazıtlarının ilk çözümü. İlk Bildiri. Çözümü Orhun yazıtları (Türkçe terc. V. Köken). Ankara 1993.

19. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. Boğaziçi Yayınları. – İstanbul, 1993.
20. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
21. Шониёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990. – 146б.
22. ÔSAWA T. Mongolia No İkhe-Askhete Gazô Meibun No Bungengakuteki Saikentô -2006 / 2007 Nendo No Nachi Mô Godô Chôsa o Tôshite Mita (= The Philological Reconsideration of the İkhe-Askhete Inscription: Based on MongolianJapanese Joint Researches in 2006 and 2007 (=2006 ve 2007 yıllarındaki Moğol-Japon Ortak Araştırmaları kaynak alınarak İhe-Ashete yazıtının filolojik açıdan tekrar gözden geçirilmesi). – Tokyo, 2006-2007.
23. Sertkaya O.F. Altay, Yenisey ve Moğolistan Yazıtları Üzerine Notlar // TEKE, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 3/3. – Erzurum, 2014. – S. 8-10
24. Huncan Ö. S. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). 2. Baskı. – İstanbul, 2007.
25. Узбекско-русский словарь. Свыше 40 000 слов. / под. ред. С.Ф. Акабиров, З.М. Магруфова, А.Т. Ходжаханова, гл. ред. А.К. Боровков. – М: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – 839 с.
26. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов / Сост. К.К. Юдахин. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии, 1985. – 504с., 480 с.
27. Әбілғазы. Түрк шежіресі. Алматы: Ана тілі, 1991. – 22 б.
28. Кызласов Л.Р., Первый Тюркский каганат и его значение для истории Восточной Европы // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С 342-349.

УДК 951.0

Н. Каримова*

**УСУНИ – ДРЕВНИЕ НАРОДЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
(ПО МАТЕРИАЛАМ КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ)**

Аннотация. Статья посвящена исследованию сведений китайских источников о местах обитания древних усуней. В статье приводятся сведения ряда китайских источников, описывающих границы владений усуней. Сведения китайских письменных источников о том, что *усуни* обитали на огромной территории Центральной Азии (в западной части Тянь-Шаня, бассейне реки Или, от Тарбагатайских гор до озера Балхаш), подтверждаются многочисленными могильниками *усуней* и памятниками их жизнедеятельности, обнаруженными в ходе археологических раскопок в бассейне рек Или, Чу, Манас, у озера Иссык-Куль и в других местах.

Ключевые слова: усуни, китайские источники, Центральная Азия, Или, Чу, Манас, озеро Иссык-Куль.

**USUN - THE ANCIENT PEOPLE OF THE CENTRAL ASIA
(ON MATERIALS OF THE CHINESE SOURCES)**

Abstract. Article is devoted research of data of the Chinese sources about places of dwelling ancient *usun*. In article data of some the Chinese sources describing borders of possession *usun* are resulted. Data of the Chinese written sources that *usun* lived in huge territory of the Central Asia (in western part Tian-Shan, a basin Ili, from Tarbagataj mountains to lake Balkhash), prove to be true numerous burial grounds *usun* and the monuments of their ability to live which have been found out during archeological excavations in pool of the rivers Ili, Chu, Manas, at lake Issyk-Kul and in other places.

Keywords: Usun, the Chinese sources, the Central Asia, Ili, Chu, Manas, lake Issyk-Kul.

**УСУНДАР – ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨНЕ ХАЛЫҚТАРЫ
(ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)**

Түйін. Мақала көне усундардың тұрғылықты жерлерін қытай деректері бойынша зерттеуге арналады. Мақалада усундер иеленген жерлердің шекарасын көрсететін қытай деректеріндегі мәліметтер келтіріледі.

*Ташкентский государственный институт востоковедения, заведующий кафедрой Политики, истории и экономики Китая, д.и.н., профессор, г. Ташкент, Узбекистан, tulibay@gmail.com

Усундардың Орталық Азия аумағында тұрғанын Іле, Шу, Манас өзендері мен Ыстық көл бассейнінде археологиялық зерттеулер кезінде табылған усун қорғандары мен артефактілері дәлелдейді.

Кілт сөздер: усундар, қытай деректері, Орталық Азия, Іле, Шу, Манас, Ыстық көл.

Вопрос о первоначальных местах обитания *усуней* привлекал и продолжает привлекать внимание китайских историков [1,2,3,4,5,6]. «Ши цзи» («Исторические записки» известного китайского историка Сыма Цяня (145 или ок.135 г. до н.э. – ок. 86 г. до н.э.) и «Ханьшу» (История династии Хань) первыми упоминают о древних *усунях*. Согласно этим источникам, основной район обитания *усуней* в то время – бассейн реки Или.

В «Ханьшу», в разделе «Сиюй* чжуань» (Повествование о Западных странах) говорится, что «... *усуни* с *даюэчжами* совместно проживают в Дуньхуане» [7, 19]. В разделе «Чжан Цянь‡ чжуань» (Повествование о Чжан Цяне) этого же источника есть строки: «Отец Куньмо§ Наньдоуми и племена *даюэчжей* все жили в Циляни, Дуньхуане» [7, 20]. «Шицзи» в главе «Давань чжуань» (Повествование о Давани) также отмечают, что «... племена *юэчжей* [живут] в районе Дуньхуана и Циляни» [2, 1]. Согласно этим сведениям, первоначальные места обитания *усуней* – Дуньхуан и горы Цилян, расположенные на границах округов Чжанье и Цзюцюань (КНР).

Даюэчжи – *юэчжи*, название древнего народа. После нападения на них *хуннов* (177-176 гг. до н.э.) большая их часть переселилась на запад и назвалась «*даюэчжами*», а меньшая часть вошла в Наньшань (сейчас горы Цилян), смешалась с «*цянами*» и назвалась «*сяюэчжи*» [8, 1496].

Здесь, *цяны* – название древнего народа времен Цинь (221-207 гг. до н.э.) и Хань (206 г. до н.э. – 220 г.). Вплоть до эпох Тан (618-907 гг.) и Сун (960-1279 гг.) многочисленные их племена занимались скотоводством. В конце эпохи Восточная Хань часть их переселилась в Китай [8, 1918]. Известный узбекистанский китаевед А.Ходжаев, исследуя этногенез многих центральноазиатских народов, отмечал, что *цяны* – древняя этническая группа, сыгравшая большую роль в развитии не только региональной, но и мировой цивилизации. Племена *цян* оказали влияние на формирование различных этносов в субрегионе Центральной Азии [9, 71].

В древности в Циляни проживали племена *ху* и *жун*, впоследствии вошедшие в состав хуннуского союза. После того, как в 121 г. до н.э. эти земли были отобраны *ханьцами* (*китайцами*), *хунны* (*сюнну*) сложили

*Сиюй – Западные страны, Западный край, в китайской историографии – территории, лежавшие к западу от Дуньхуана.

‡Чжан Цянь – известный дипломат и путешественник эпохи Хань (?- до 114 г.).

§Куньмо – Куньми, верховный правитель *усуней*.

песню, в которой были такие строки: «Потеря наших гор Цилянъ привела к тому, что поголовье (шести видов) нашего домашнего скота перестало расти» [10, 53]. Очевидно, что горы Цилянъ служили пастбищами кочевого скотоводства для *хуннов*. Что касается племен *ху* и *жун*, то большинство современных синологов разделяет мнение известного китайского историка Ван Говэя о том, что встречающиеся в источниках племенные названия *ху*, *жун*, *ди*, *гуйфан*, *хунъи*, *сюньюй*, *сяньюнь* – обозначали один и тот же народ, вошедший в историю под именем *хунну* (*сюнну*), т.е. непосредственных их предков.

Известный китайский историк Чжан Шоуцзе, живший в эпоху Тан, писал в «Шицзи. Чжэнъи» (Комментарии к «Историческим запискам»): «В начале, *даюэчжи* жили к востоку от Дуньхуана, к западу от гор Цилянъ, область Дуньхуан сейчас в Шачжоу, горы Цилянъ – на юго-западе Ганьчжоу», и далее: «Лян, Гань, Су, Гуа, Ша и другие округа – земли проживания *юэчжей*» [2, 2].

Юэчжи постепенно вытесняли *усуней* из Дуньхуана, но, хотя последние встретились с огромными трудностями, лишениями и потерями, они не были полностью уничтожены *юэчжами*. Во время нападения *юэчжей* и убийства ими *вана*^{§§} *усуней* Наньдоуми, все земли Хэсицзоулан и горы Цилянъ были уже заняты *юэчжами*, поэтому *усуни* бежали на северо-запад в сторону Тянь-Шаня (Тангри-Тага), в район Кумула (Хами) [2, 3].

Здесь, Хэсицзоулан – земли Хэси, здесь, это область оазисов между хребтом Наньшань и пустыней, примыкавшей к излучине реки Хуанхэ. Название это характерно для китайской географии, определявшей местоположение стран за Великой китайской стеной по ориентирам: Хэси – означает «к западу от реки Хуанхэ» [11, 143].

Что касается Кумула (Хами), то в династийной хронике «Хоу Ханьшу» (Истории Поздней (Восточной) династии Хань) отмечено, что уже при династии Хань стратегически важное значение Кумула (тогда он назывался Иву, Ивулу, местное название Ивиргул) обусловило то, что здесь одним из первых в Сиюе были созданы военно-пахотные поселения – *туньтянь* [7, 186]. Су Бэйхай, подчеркивая важность Кумула, который считался «воротами» или «ключом» к Западным странам, пишет, что «после гибели древнего государства Лоулань (Шаньшань, Крорайна), Хами (Кумул) еще больше становится пунктом («гаванью»), соединяющим Восток с Западом. Если кто-нибудь [из Китая] хотел пройти в степи [через] горы Тянь-Шань или на юг в Таримскую впадину – все дороги все равно пройдут через Хами» [2, 364].

Таким образом, в пользу того, что *усуни* бежали на северо-запад говорит тот факт, что на юго-западе, в районе гор Куньлун им также препятствовали

^{§§} Ван – (кит.) князь, правитель.

юэчжи, а в западной части, в Таримской пустыне были редкие оазисы, совсем неудобные для выпаски скота.

В то время, когда Хэсицзоулан был занят *юэчжами*, скотоводческие земли к западу от *хуннов* также были присоединены к *юэчжам*. В «Исторических записках», в разделе «Повествование о сюнну» есть свидетельство этому: «...[хунны] жили вплоть до [территории] племен на западе ...*юэчжей*, *ди*, *цян*» [7, 20].

О границах государства *усуней* во время династии Восточная Хань (25-220 гг.) говорится в «Тундянь» («Свод установлений»): «К западу от Люша проходили старые границы [государства] *усуней* [во время] Поздней [Восточной] Хань ... в течение ряда поколений здесь жили *хулу*» [7, 12].

Здесь, Люша – пустынные районы на северо-западе Китая. В древности назывались Байлундуй шамо, т.е. пустыня Байдундуй (досл. Дюны Белого Дракона).

В «Цзю Таншу» (Старой истории династии Тан) в разделе «Географические описания» записано: «Иву (Кумул) [находится] к северу от Дуньхуана, за огромной пустыней, во время Цинь и Хань [там] жили *жуны*» [7, 13].

В главе 156 «Описаний стран в годы тайпин» сказано: «При Ранней (Западной) Хань на северо-западе Люша проходили границы *усуней*, с тех пор на земле в 5 тысяч *ли** ... в течение ряда поколений *туцзюэ* (тюрки) с *ху* смешанно живут» [7, 13].

Таким образом, китайские источники утверждают, что во время Западной Хань (206 г. до н.э.-8 г.н.э.) земли к северо-западу от Люша (Тинчжоу) – это старые земли *усуней*, а район Иву (Кумула) был местом проживания также и западных *жунов*. Во время династии Тан район Тинчжоу начинался на востоке с Пулэй†, а на западе доходил до Луньтая. Танский уезд Луньтай находился на северных склонах восточной оконечности Тянь-Шаня (Тангри-Тага) [11: 180, 184-185]. Это подтверждает тот факт, что *усуни*, вытесненные *юэчжами*, а те, в свою очередь, *хуннами*, переселились в земли Кумула, Баркуля и Тинчжоу.

В китайских источниках имеются также свидетельства о переселении *усуней* в бассейн реки Или. Например, в «Шицзи», в разделе «Повествование о сюнну» сказано, что в процессе совершения набегов *хуннов* на *юэчжей*, одновременно ими (*хуннами*) были усмирены Лоулань, *усуни* и еще свыше двадцати небольших государств [2, 8]. Из примера очевидно, что *хунны* сначала усмирили лежащие к югу от Лобнора земли государства Лоулань, затем прошли на север и захватили находившихся в районе Турфана, Кумула и Бэйтин (Бешбалык) *усуней*. Далее они напали на *юэчжей*, находившихся в бассейне реки Или, и соседние мелкие государства.

*Ли – китайская мера длины, равная около 0,5 км.

†Пулэй – Танский уезд – центр современного Баркуль-Казахского автономного уезда в СУАР (СУАР).

Здесь, Бэйтин – древний термин, известный со времени Хань. Первоначально этот термин, дословный перевод которого «северная ставка», «северный двор», имел значение «ставка, двор шаньюя». В переносном смысле употреблялся в значении «северные варвары». Значительно позднее термин «бэйтин» превратился в топоним, в частности, стал китайским вариантом названия Бешбалык [11, 176].

Таким образом, хунны покорили почти всю территорию современного Синьцзяна [2, 9]. После того, как усунь уже попали под контроль хуннов, произошло их совместное нападение на юэчжей. В «Чжан Цянь чжуань», в разделе династийной истории «Ханьшу» отмечен этот факт: «Куньмо истощен физически, [лично] просит шаньюя* проявить отеческий гнев. В конце концов, напали на даюэчжей. Даюэчжи повторно ушли на запад, пришли в земли Дася. Куньмо захватил их народ, остался [там] жить, воины [понемногу] окрепли» [2, с.9]. Здесь, Дася – Бактрия, государство в Центральной Азии. В то время называлось Тухоло и располагалось между горами Гиндукуша и верхним течением Аму-Дарьи (терр. совр. Афганистана) [12, 197-198, 237-238].

И в «Шицзи» и в «Ханьшу» есть свидетельства того, что когда в результате этого нападения юэчжи ушли на юг, главной ударной силой была армия усуней, а хунны вполне возможно участвовали в битве малыми отрядами, но как бы то ни было, они совместными силами напали на юэчжей и в ожесточенной борьбе убили их правителя [3, 127]. Сохранилась народная песня, сложенная юэчжами о тех памятных и трагических для них событий. В этой битве юэчжи проиграли и ушли на левый берег Амударьи [2, 9].

Чжан Цянь, прибывший в то время в Сиюй (Западные страны), убедился, что усуньские воины были основной силой, которая при поддержке хуннов разбила даюэчжей, поэтому, хотя в «Шицзи» и говорится, что «хунны убили вана юэчжей», в действительности же, усунь были главной силой при нападении на юэчжей в бассейне реки Или. В результате этих военных действий усунь как раз и переселились из районов Кумула, Турфана и Бешбалыка в илийские земли, захватив юэчжей и сайчжунов, которые не смогли уйти, и которые затем влились и укрепили усуней. Чжан Цянь предлагал усуням союз, тем более, что к тому времени они уже не подчинялись хуннам.

Китайский исследователь Хуан Цзяньхуа приводит сведения из «Ханьшу» (раздел «Повествование о западных странах») и отмечает, что государство усуней было первоначально государством сайчжунов, которое однажды было захвачено юэчжами, позже усуньский Куньмо разбив даюэчжей и вынудив их уйти в Дася, основал здесь государство, куда вошли также сайчжуны и даюэчжи [4, 56]. Таким образом, после переселения усуней в бассейн реки

*Шаньюй – титул верховных правителей хуннов.

Или, примерно в 160 г. до н.э. и слияния их с остатками *юэчжэй* и *сайчжунов*, на исторической арене Западных стран (Сиюя) появилось большое мощное государство.

Как отмечал Су Бэйхай, в то время *усуней* насчитывалось только 630 тысяч человек и они занимали огромную территорию в бассейне реки Или и западного Тянь-Шаня (Тангри-Тага) [2, 10].

Хуан Цзяньхуа добавляет, что от государства *усуней* до Чанъаня было 8900 *ли* и до посещения *усуней* Чжань Цянем государство уже усилилось и имело «20 тысяч дворов, 630 тысяч жителей, превосходных воинов – 188800 человек» [4, 56]. Китайские источники особо отмечают лошадей *усуней*. «В стране много лошадей, богатые люди [имеют] по 4-5 тысяч голов...» [4, 56].

В «Ханьшу» сказано, что государство Гумо соединялось с *усунями* на севере, государство Гуйцы – также находилось на севере. Кроме того, на севере от *усуней* были государства Яньци, Юаньду, Вэньсу, а от Вэньсу до усуньской столицы Чигу – 610 *ли*.

Гумо, указанное в этом отрывке – одно из 36 государств, существовавших в Западных странах одновременно с империей Хань. Древнее государство находилось в районе Аксу [12, 190]. Гуйцы – Куча, большое оазисное государство, расположенное в низовьях рек Куча и Музарт. В китайских источниках со времени Хань известно под названием Гуйцы. Существуют многочисленные варианты транскрипций этого слова: Цюцы, Цюйцы, Цюйи, Цюйчжи и др. Совр. Г.Кучэ (СУАР, КНР) [12, 218]. Яньци – упоминается в китайских источниках, начиная со времени правления Хань. На востоке граничило с государством Гаочан, на западе с государством Куча. Район Карашара совр. СУАР, КНР [11, 207]. Юаньду – название древнего скотоводческого племени в Восточном Туркестане. Их территория находилась в границах совр. уезда Улугчат (Упя), СУАР, КНР. Вэньсу – совр. Учтурфан (Уши).

Таким образом, к северу от Учтурфана, Аксу, Кучэ и Яньци находились усуньские кочевья, кроме того, они обитали в западной части Балуньтая, степях Юлдуз (Юлдусы), а также в бассейне реки Текес (Тэкэсы). Далее отмечается, что государство *усуней* граничит «на северо-западе» с [государством] Канцзюй, на западе – с [государством] Давань. Здесь государство Канцзюй – Кангюй, Кангха, возникло во 2 в. до н.э. В период наивысшего расцвета государство занимало значительную территорию в верхнем и нижнем течении реки Аму-Дарьи и район Хорезма [12, 201].

В «Давань лечжуань», в разделе «Исторических записок» отмечено: «[государство] Давань [расположено] на юго-западе *хуннов*, прямо на западе от Хань [собственно Китай], до Хань 10 тысяч *ли* ... на севере граничит с [государством] Канцзюй, ...на северо-востоке с [государством] *усуней*» [3, 127].

Поскольку Давань находилась на юго-западе от хуннов, а усунь – на северо-востоке и востоке от Давани, следовательно, границы государства усуней проходили по югу озера Иссык-Куль (Исайкэху), бассейну реки Налиньхэ до реки Кэцзыласухэ (Кызыл).

В «Чэнь Тань чжуань» (Повествование о Чэнь Тане), в разделе династийной истории «Ханьшу», сказано: «... три отряда, следовавшие по южной дороге, преодолели горы Цунлин (Памир) и двигались во [владение] Давань, другие три отряда, находившиеся под командованием духу (наместник, генерал-губернатор) выступили из владения Вэньсу, и, двигаясь по северной [дороге], вошли в [столицу] усуней Чигу, затем, миновав земли усуней, достигли владения Канцзюй и подошли к пункту, западнее озера Тяньчи (Иссык-Куль)» [3, 127].

Поскольку восточные границы государства Канцзюй проходили к западу от озера Иссык-Куль и реки Талас, то канцзюйцы жили на равнинах и в горных районах в между реками Чу и Талас [3, 127].

В главе «Сиюй тучжи» (Описания Западных стран с картами) – «Таблицы западных дорог Или» – отмечено, что восточные границы государства Канцзюй проходят по западному побережью озера Балхаш на юг, и, пройдя среднее течение реки Талас, соединяются с Даванью [2, 11], что подтверждает сведения других китайских источников о западных границах государства усуней.

Что касается их восточных границ, то в «Сиюй чжуань» истории «Ханьшу» сказано, что усунь «на востоке с хуннами» соединяются. Здесь упоминаются усунь, уже переселившиеся из районов Бешбалыка (Бэйтин) и Кумула (Хами) на запад, в бассейн реки Или. В то время их действительно с восточной стороны окружали хунны, но после того, как усунь переселились из Бэйтина, основную часть его жителей составило население государства Чэши. А самым западным владением правителей Чэши было маленькое Уханьцзыли [2, 11]. В «Синьцзян тучжи» (Описание Синьцзяна с картами) есть строки о том, что «...Уханьцзыли с усунями на востоке граничит» [2, 11]. Согласно археологическим исследованиям, Уханьцзыли находился в районе современного Манаса.

Таким образом, огромная территория с запада современного Манаса до озера Балхаш – это земля усуней.

По поводу северных границ государства усуней китайские и другие зарубежные историки считают, что они доходили до реки Или. Китайский историк эпохи Цин (1644-1911 гг.) – Ли Гуантин, в своем «Географическом исследовании Западных стран времен Хань», в главе 3, разделе «Усунь», пишет: «Во время Хань, севернее реки Или – государство Иле, подчинявшееся

*Чэнь Тань – второе имя Цзы Гун, уроженец уезда Сяцю округа Шаньян (совр. провинция Шаньдун). Занимал должность *фусюэвя* (помощника военачальника) в Восточном Туркестане.

хуннам, южнее—земли усуней» [2, 12]. Аналогичные сведения можно встретить в «Ханьшу», в сочинении Сюй Суна «Записки о водных путях Западных стран» и других китайских источниках. На самом деле, государство Иле располагалось не севернее реки Или, а севернее озера Балхаш и государства Канцзюй. Это подтверждают некоторые китайские источники. Например, в главе 958 энциклопедии «Цефу юаньгуй» совершенно ясно указывается, что Бэйуилего (государство Иле) находилось севернее Канцзюй [3, 12]. В «Ханьшу», в разделе «Чэнь Тань чжуань» приводятся слова, сказанные Чэнь Таном: «... варвары боятся сильных и подчиняются им. Таковы их врожденные свойства. Западные страны принадлежат хуннам, а ныне, когда слава о могуществе шаньюя Чжичжи широко распространилась, он нападает на [государство] усуней и Давань, постоянно составляет для Канцзюй планы, желая привести указанные страны к покорности. Если он победит эти два владения, нападет на севере на Иле, на западе захватит Аньси, на юге прогонит юэчжей...» [3, 126].

Китайские исследователи Ван Минчже и Ван Бинхуа в своей работе «Усунь яньцзю» (Исследование об усунях) пишут, что на северном побережье кыргызского участка реки Или сохранилось большое число усуньских могильников и на основании археологических находок ими доказана неверность утверждения, что на северном берегу реки Или нет следов жизнедеятельности усуней [3, 96].

В разделе «Сюнну чжуань» династийной хроники «Ханьшу» сказано, что в последние годы правления императора Сюаньди (73-74 гг. до н.э.) хуннуский шаньюй Чжичжи был недоволен капитуляцией шаньюя Хуханье перед династией Хань и, в результате тайного союза с усунями, «хотел усилиться и напасть на него совместными силами» [2, 13].

В то время Чжичжи со своими людьми обитал в горах Алтая (Аэртайшань), и, поскольку он замыслил объединиться с усунями, то, по-видимому, северные границы усуней должны быть недалеко от Алтайских гор. Но усуньский вождь (куньми), как пишет Су Бэйхай, решительно сопротивлялся уговорам шаньюя Чжичжи, «убивая его послов». Когда Чжичжи увидел, что его посланники не возвращаются, то напал и разбил усуней, а потом на севере напал на Уцзе. Когда государство Уцзе покорилось, Чжичжи послал воинов Уцзе на запад разбить государство Цзянькунь (государство древних кочевников-скотоводов в эпохи Хань и Вэй, предков современных кыргызов. Места их обитания – в верхнем течении реки Енисей).

Вслед за этим на севере покорились динлины и еще три государства. Здесь, динлины – тюркоязычный народ, кочевавший в Средней Азии в 3 в. до н.э. – 5 в. н.э. в период расцвета динлины занимали огромную территорию к юго-западу

* Хуханье – хуннуский шаньюй (?-31 г. до н.э.). Стал шаньюем в 51 г. до н.э., позже был разбит своим братом – шаньюем Чжичжи.

от озера Байкал до Алтая. Сам *шаньюй* Чжичжи остановился в Цзянькуне [2, 13]. Поскольку здесь известно, что он из Алтайских гор направился на запад разбивать *усуней*, а затем, на север – на Уцзе, то, возможно, что *усуни* и Уцзе граничили между собой. В то время, кочевники Уцзе пасли скот в западных частях Алтайских гор [2, 13], а усуньские северные районы должны быть тогда южнее Алтайских гор, недалеко от гор Тарбагатай. «Сиюй тучжи» подтверждает это: «Таэрбахээр (Тарбагатай) – граница подчиненных Ханям хуннов и усуней...» [2, 13].

Сведения китайских источников позволяют сделать вывод о том, что в период со II в. до н.э. по II в. н.э. *усуни* первоначально обитали в районе Дуньхуана, позже были вытеснены *юэчжами* на северо-запад в сторону Тянь-Шаня, в район Кумула (Хами), Баркуля и Тинчжоу, а примерно в 160 г. до н.э. они переселились в бассейн Или и образовали здесь мощное государство. Его восточные границы проходили по реке Манас, северные – западнее Тарбагатайских гор до озера Балхаш, западные границы доходили до озера Балхаш, по проходящей к югу от него реки Чу и среднему течению реки Талас, оттуда прямо на восток до реки Налинь (Налиньхэ) и верхнего течения реки Кызыл, и, наконец южные границы проходили по степям Тянь-Шаня (Тангри-Тага) и западнее Карашара (Яньци).

В «Повествовании о западных тюрках», в разделе династийной хроники «Таншу» вся эта земля названа «старыми землями *усуней*» [2, 13]. В книге Г.А.Кушаева и К.А.Акишева «Древняя культура *саков* и *усуней* долины реки Или» говорится: «*Усуни* жили в Семиречье и в северной части современной Киргизии (Кыргызстан). Границы объединенных племен *усуней* проходили на западе – по побережью реки Чу до реки Талас, на востоке – до Тангри-Тага, на севере – до озера Балхаш, на юге – до озера Иссык-Куль» [13, 143]. Поскольку эти сведения подтверждают, что северные границы *усуней* достигают озера Балхаш, то значит земли *усуней* находились севернее реки Или.

Таким, образом, сведения китайских письменных источников о том, что *усуни* обитали на огромной территории Центральной Азии – в западной части Тангри-Тага, бассейне реки Или, от Тарбагатайских гор до озера Балхаш, подтверждаются многочисленными могильниками *усуней* и памятниками их жизнедеятельности, обнаруженными в ходе археологических раскопок в бассейне рек Или, Чу, Манас, у озера Иссык-Куль и в других местах.

Литература

1. Чэн Шилян. Усунь юаньчжуды бяньчжэн (О первоначальных местах обитания усуней) // Синьцзян лиши яньцзю. Урумчи, 1987. № 1, С.16-23;
2. Су Бэйхай. Сиюй лиши дили (Историческая география Западных стран). Урумчи, 1988. – С.1-22;
3. Ван Минчже, Ван Бинхуа. Усунь яньцзю (Исследование об усунях). – Урумчи, 1983;
4. Хуан Цзяньхуа. Сычоу чжилу вэньмин (Культура Великого шелкового пути). – Чэнду, 2015;
5. Чжан Симань. Сиюй шицзу синькао (Новые исследования о древних народах Западных стран). – Тайюань, 2015;
6. Хансен В. Сычоу чжилу синьши (Новая история Великого шелкового пути). – Бэйцзин, 2015.
7. Синьцзян лиши дифан лиши цзыляо сюаньцзи (Извлечения из исторических материалов по истории Синьцзяна. – Бэйцзин, 1987. – С.19.
8. Цыхай (Энциклопедический словарь). – Шанхай, 1979. – С.1496.
9. Ходжаев А. Сведения древнекитайских источников по этнической истории Центральной Азии. – Ташкент: Издательство «Навруз», 2017. – С.71.
10. Цзянь Боцзань и др. Лидай гэцзу чжуаньцзи хуэйбянь (Собрание записей о различных народах, сменявших друг друга). Шанхай, 1979. –С.53.
11. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989. – С. 143.
12. Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). Новосибирск, 1981. – С. 197-198, 237-238.
13. Кушаев Г.А., Акишев К.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. – С.143, 196.

УДК 809.434.2

Насимхон Рахмонов*

РОЛЬ МИФОВ И ЛЕГЕНД В ИСТОРИИ ТЮРКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассмотрено соотношение между процессами образования государственности и этногенезом тюрко-монгольских народов. Показана роль культурно-духовных факторов в процессе становления государственности. В качестве иллюстративного материала использованы фольклорные данные, а также материалы древнетюркских рунических пасмятников.

Ключевые слова: мифы, легенды, идея государственности, легенда об Алангоа.

ТҮРК МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТАРИХЫНДА АҢЫЗДАР МЕН МИФТЕРДІҢ РӨЛІ

Түйін. Мақалада мемлекеттілікті қалыптастыру үдерістері мен түрк-монғол халықтарының этногенезі арасындағы байланыс қарастырылады. Мемлекеттілікті қалыптастыру процесінде мәдени және рухани факторлардың рөлі де көрсетілген. Көрнекі материал ретінде фольклорлы деректер, сондай-ақ ежелгі түркі руналық ескерткіштер материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: мифтер, аңыздар, мемлекеттілік идеясы, Алангоа аңызы.

THE ROLE OF MYTHS AND THE LEGEND IN THE HISTORY OF THE TYURK STATEHOOD

Abstract. The article examines relationship between the processes of statehood formation and the ethnogenesis of the Turkic-Mongolian peoples. The role of cultural and spiritual factors in the process of the formation of statehood is also considered. Folklore data and ancient Turkic runic inscriptions are used as an illustrative material.

Key words: myths, legends, the idea of statehood, the legend of Alangoa.

Государственность является не только политическим устройством, но охватывает социальное, духовное состояние и объединение народов на определенной территории. История народа и история государственности

* Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, профессор, доктор филологических наук, nasimhon_r@mail.ru

есть совершенно другой процесс и иное событие. Хотя история каждого народа уходит своими корнями в глубокую древность, у историков всех эпох есть стремление начать описание с даты, определяющей (по их мнению) возникновение народа [2, 26]. Нет необходимости подробно останавливаться на описании других европейских и восточных народов (римлян, арабов, русских, французов и др.) в исторических и литературных произведениях.

Потому что вопрос возникновения народа в исторических и художественных произведениях во многом связан с этнической историей и идеями государственности древних тюркских народов, а также имеет особое значение в появлении системы государственности. Сведения об этом дают конкретные устройства, изложенные в художественных произведениях, т.е. в древнетюркских письменных памятниках специальные термины, выражающие эти устройства, риваяты и легенды. Для ясного представления в первую очередь мы обратим внимание на два факта из тюркских источников.

Первый из них – история возникновения древних тюрков и образование государства ранних тюркских каганов; второй – легенда о появлении тюрко-монгольских племен от Алангоа. По нашему мнению, в данном случае излишне подробно останавливаться на единстве тюрко-монгольских племен. Поэтому хотим напомнить о том, что легенда об Алангоа относится к обоим народам. Первый источник довольно хорошо известен. Когда на земле появился первый человек, и образовалось Тюркское государство; Бомин и Истами были правителями этого государства:

Üzä kök tängri asra yağız yär qıluntuqta äkin ara kisi oğlı qılınmis. Kisi oğlınla üzä äçgüm apam Bomın qağan İstämi qağan olurmis. Olurupan türk bodunun älin törüsün tuta birmis itü birmis (Ктб 1) – Когда было сотвореноверху голубое небо (и) внизу бурая земля, между (ними) обоими были сотворены сыны человеческие (т.е. люди). Над сынами человеческими воссели мои предки Бумын каган и Истеми каган. Сев (на царство), они поддерживали и устраивали племенной союз и установления тюркского народа.

Несомненно, идея государственности ясно выявляется мифологическим содержанием, выраженным в этом отрывке, т.е. этот отрывок изложен в легендарно-эпическом духе, но в то же время основывается на исторических фактах. Легендарно-эпический дух был фактором в появлении исторической действительности. Не только зачин памятника в честь Кюль тегина, а зачины некоторых других письменных памятников состоят из синкретических моментов эпического духа и исторической действительности. В частности, зачин памятника Моюн-чуру представлен следующим образом: *Tangrida bolmiş al itmış bilga qağan* (1) – Небом поставленный, государство устроивший, мудрый каган.

Мотивы зачина Онгинского памятника схожи с мотивами зачинов вышеуказанных памятников, однако в сюжетах главным образом делается

упор на изображение исторических событий: *Açımız apamız Yamı qağan tort bulungıǵ qısmıs uıǵmıs yaymıs basmış. Ol qan yoq boltuqta kasra il yitmiş içǵınmış* (1) – Наш предок Бумын каган четыре угла мира притеснил, повалил, победил, раздавил. Затем когда этого хана не стало, народ наш погиб, рессеялся и разбежался [5,4].

Второй факт – легенда о возникновении тюрко-монгольских народов от Алангоа, приведена в книге Рашидаддина Фазлуллаха Хамадани «Жомеъуттаворих» (Собрание летописей). Эта книга Рашидаддина стала уникальным источником по этногенезу тюркских племён, и одновременно дает подробные сведения об экономическом, общественно-политическом состоянии тюрко-монгольских племён во время господства Чингизидов, сведения о государствах, образованных ими, а также о деятельности правителей при образовании государств, установлении законов и правил в государственном устройстве Чингизидов. Далее, легенда о том, что Огуз каган был первым правителем и риваят о возникновении тюрко-монгольских племен, а также общая характеристика тюрко-монгольских народов является одной из важных сторон данного источника.

Среди важных сведений по истории тюрко-монгольских народов важно упоминание Рашидиддина о тюркских племенах, прозвание которых в давнее время были монголы, от которых появилось много племен. Согласно рассказу Рашидаддина, Алан Гоа принадлежала к племени куралас, являющейся одной из отраслей монгол-дарлекинов. Алан Гоа, согласно утверждению монголов, после кончины своего мужа забеременела от луча света, и от нее появилось на свет три сына; тех, кто принадлежит к роду этих сыновей, называют нирун. Значение слова нирун – «чресла». Указание на чистые чресла в том, что они (т.е.сыновья) произошли от сверхъестественного света [6, 152].

По тюрко-монгольским легендам Алан Гоа считалась родоначальницей и являлась основой каждого рода.

Те племена, которые принадлежали к роду Алан Гоа и ее сыновей, делятся на три части:

Первая – те, которые произошли из рода Алан Гоа до шестого ее поколения, в котором был Кабул-хан. Всех этих людей из числа сыновей, племянников и их рода (*уруғ*), независимо называют нирун. Точно также нирунами называют братьев Кабул-хана и их род.

Вторая – те, которых, хотя они нируны, называют кият. Они суть колена (таифа), которое ведет свой род от шестого поколения Алан Гоа, от рода Кабул-хана.

Третья – те, которых, хотя они происходят из племени нирун-кият и чистого рода Алан Гоа и появились на свет от прямого ее потомка в шестом колене, Кабул хана, называют кият-бурджигин. Их происхождение таково:

они появились от внука Кабул хана, Есигэй-бахадур, отца Чингиз-хана [6, 152-153].

Основываясь на этих преданиях, мы можем сказать, что родословие тюрко-монгольских народов началось от Алан Гоа. Первое родословное тюрко-монгольских народов объясняется таким образом. Родословное и государственность дополняют друг друга. Продолжение родословной показывает продолжительность государственности.

В данном случае уместно было бы сказать на мнение о становлении «Огузнаме» – источника не только для общественно-политической жизни, но и для истории государственности тюрко-монгольских народов. Эпос «Огузнаме» дает сведения об образовании государственности до появления тюрко-монгольских народов. Обратим внимание на зачин «Огузнаме»:

Bolsunğıl deb dedılar. Anung angağusı oşbu turur. Taqı mundan song sevinç taptılar. Kena künlardan bir kün Ay qağanning közi yarib bodadı erkak oğul toğurdi. – Да будет он, - сказали. Его изображение – вот это... Затем обрели радость. В один из дней озарились глаза Ай-Кагана, и она родила сына [7, 22].

Ай-каган, упомянутый в эпосе, являлся каганом ещё до появления тюркских племен. Зачин событий эпоса также указывает на это. Нам представляется, что до событий, подразумеваемых в зачине эпоса, были сюжеты, связанные с деятельностью Ай-кагана, но эти сюжеты не дошли до нас. Значит, Ай-каган является правителем какого-то племени и ханства, может быть и государства. Кто такой Ай-каган? Прототипом какого правителя в истории тюркских народов его можно считать? Если мы сможем ответить на эти вопросы, то будем иметь непосредственное представление о корнях тюркской государственности, касающихся нашей темы.

По нашему мнению, Ай-каган выражает в себе образ Алан Гоа [8, 78], так как рождённые от Алан Гоа три сына основали три рода. В истории тюрко-монгольских народов эти роды сыграли важную роль. Легенды о возникновении тюрко-монгольских родов от Огуз кагана изложены в «Огузнаме» и в вышеуказанных исторических источниках. Деятельность Огуз кагана напоминает нам деятельность сыновей Алан Гоа. Одновременно событие зачатия сыновей Алан Гоа от света сверхъестественным образом намекает на Ай-кагана. Символ света выражен в его имени. Поэтому можно рассуждать о том, что мифологический образ Ай-кагана в истории тюркской государственности выражает в себе образ Алан Гоа. Об этом свидетельствует деятельность Огуз кагана, т.е. предания о появлении тюрко-монгольских родов от этого правителя.

Когда Рашидаддин рассказывает историю Огуз кагана, он не вспоминает Ай-кагана, а повествует о том, как он овладел властью, каким образом сформировал государственное устройство в странах под своим ведением.

Посему нет мифологического слоя государственности в «Собрании летописей».

Рашидаддин последовательно освещает возникновение тюрко-монгольских народов и образование ханства до господства Чингизхана, владычество Чингизхана и его потомков по всему миру. Рашидаддин придает особое значение рассказам и риваятам о правителях в изложении исторической действительности и установлении тюрко-монгольских государств. В частности, рассказы о хане Угадае являются одним из фактов в этом направлении. Нет необходимости подробно останавливаться о рассказах и риваятах, приведенных Рашидаддином, освещению управления государств тюрко-монгольскими правителями.

Литература

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, том 1, Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1950.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Наука, Главная редакция восточной литературы, М.: 1967.
3. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург. Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2005.
4. Рахмон Н. Турк хоқонлиги. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1993, 3-7-бет.
5. Рахмонов Н. Некоторые особенности зачинов орхонских памятников. – ТУРКОЛОГИЯ, №1(21), Туркестан, 2006, с.4.
6. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Том 1, книга первая. Изд. АН СССР, М.:-Л.: 1952, с.152.
7. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббатнаме. Издательство восточной литературы, М.: 1959
8. Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. Ташкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.

ЖАЗУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР HISTORY OF LETTER AND MANUSCRIPTS

УДК 811.902.903.6

Игорь Леонидович КЫЗЛАСОВ*

ДРЕВНЕЙШИЕ КОРНИ РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (в кратком изложении)

Аннотация. Тюркское азиатское руническое письмо восходит к пока неизвестной науке древней форме семитской слоговой письменности. Построение алфавита соответствует той стадии письма человечества, которая существовала в конце бронзового века (X-IX вв. до н.э.). Столь же архаичны оказались и письменные документы, связанные с религиозным культом, – их облик отразили енисейские эпитафии. Обе эти особенности (построение алфавита и виды письменных документов) были в древности заимствованы тюркскими народами на своей первоначальной прародине в Западной Азии вместе с той религией, которая обладала проторуническим письмом. Затем азиатская руническая письменность прошла долгий путь развития и была не раз поэтапно реформирована ради точной записи тюркских языков. Уже в этом качестве руны и культовые письменные документы, связанные с ними, были принесены и сохранены на второй прародине тюркских народов в Восточной Азии и проявились в поминальных памятниках Срединной Азии и Южной Сибири в VIII-X вв. н.э.

Ключевые слова: руническое письмо, енисейские эпитафии, тюркские народы, поминальные памятники

THE MOST ANCIENT ROOTS OF THE RUNIC WRITING OF THE TURKIC PEOPLES (in a summary)

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs. Both these features (the construction of the alphabet and the types of inscriptions) were borrowed in ancient times by Turkic peoples on their original ancestral home in Western Asia, along with that

* Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии Российской академии наук, kyzlasovil@mail.ru

religion that used the Proto-runic script. Then the Asian runic writing passed a long way of development and was reformed several times in order to accurately record the Turkic languages. Already in that stage of development, the runes and cult inscriptions associated with them were brought and preserved on the second ancestral home of Turkic peoples in East Asia and were used in memorial monuments of Middle Asia and Southern Siberia in the 8th-10th centuries AD.

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments

ТҮРК ХАЛЫҚТАРЫ РУНИКАЛЫҚ ЖАЗУЫНЫҢ ЕҢ КӨНЕ ТАМЫРЛАРЫ (қысқа мазмұнда)

Түйін. Мақалада түрк жазуының түп-тамырының ғылымға әлі белгілі емес семит буын жазуына негізделетіндігі алға тартылады. Алфавит құрылымының қола дәуірдің аяғында қолданылған жазуға сәйкестендіріліп, діни культқа қатысы бар жазбаша құжаттардың көнелігіне назар аударылады. Олардың Енисей эпитафияларының бейнесі іспетті екендігі белгіленеді.

Кілт сөздер: руникалық жазу, Енисей эпитафиялары, түрк халықтары, ескерткіштер

Открытие рунической письменности тюркских народов произошло с присоединением Хакасии к России в 1721 г. потому, что на Саяно-Алтайском нагорье в VIII-XII вв. существовал обычай высекать тексты в камне: устанавливать надгробные надписи и вырезать молитвы на скалах. Весь XVIII в. наука знала и изучала только рунические надписи Хакасии, весь XIX в. – только надписи Саяно-Алтайского нагорья (с 1818 г. они стали известны на Алтае, с 1879 г. – в Туве), отсюда обобщающее название *енисейские* надписи. Только в 1889 г. были обнаружены камнеписные надписи Монголии (*орхонские*), а в 1896 г. – в Киргизии (*таласские*). Расшифровка надписей этой палеографической группы – *азиатских* рунических письмен, была осуществлена В. Томсеном (в 1893 г.) и В.В. Радловым (к тому времени определившим значение 11 знаков).

Тюркские народы Европы в домусульманскую эпоху не создавали стел с надписями. Потому памятники рунического письма позднее открыты здесь в ходе археологических раскопок: на предметах и постройках (в 1884 г. *кубанское* письмо болгар, в 1899 г. *донское* письмо Хазарского каганата). Через 100 лет (1987 г.) установлено родство тюркских рун Европы не с *азиатскими* орхоно-енисейско-таласскими письменами, а с тремя неизвестным алфавитам Средней Азии (*ачикташским* и *исфаринским*) и Сибири (*южноенисейским*). Эта палеографическая группа – *евроазиатских* рунических письмен, остается не расшифрованной до настоящего дня.

Две совершенно самостоятельных области возникновения и развития ранних рунических письменностей указывают на древнее разделение тюркских народов Евразии на *два культурно самостоятельных мира*. Их истоки и историю науке предстоит отыскать. За самобытными письменными традициями стоят как явные духовные различия, так и своеобразие существовавших государственных формирований. Стойкие алфавитные различия указывают на древнее культурно-политическое самосознание отдельных тюркоязычных народов.

Древнейшие корни письменности тюркских народов могут быть ныне прослежены лишь в отношении памятников азиатского рунического письма.

1. Происхождение и история алфавита. Азиатские руны оставались нерасшифрованными 172 года. Отсутствовали не только билингвы, но и поясняющие тексты параллельного содержания (типа памятника Кюльтегину). Однако причина была не только в этом. Пытаясь читать руны, учёные из поколения в поколение искали их *внешние* соответствия среди уже известных алфавитов. Достигшие успеха В. Томсен и В.В. Радлов исследовали *внутренние* особенности самого рунического письма.

Принципы азиатского рунического письма VIII-XII вв. не знают аналогий. Руны точнее всех когда-либо применявшихся азбук передавали звуковые особенности тюркской речи. Цель достигалась использованием пары букв для почти каждого согласного звука: один знак писался в слове с мягкими, а другой – с твердыми гласными. Фонетическая характеристика записанного слова содержалась уже в его облике. Ведущая роль согласных на письме, как и направление строки справа налево, указывали на семитские корни. Оба обстоятельства вызвали поиски происхождения рун среди арамейских производных.

В методическом смысле в этом процессе история повторилась: корни азиатских рун искали в древних системах, имевших *внешне* похожие знаки. Анализ *внутренних* особенностей построения рунического алфавита, по двум записям из Восточного Туркестана, сделанным, вероятно, в IX-X вв. самими носителями этого письма, показал, что порядок букв и попарная их группировка в азбучном ряду совершенно уникальны и полностью отвергают мысль о намеренной трансформации какого-либо известного средневекового письма в руническое. Поскольку любая азбука строго сохраняет исконный порядок, обе особенности когда-нибудь *укажут прародину* азиатского рунического письма тюркских народов.

Происхождение алфавита всегда отражено в нем самом. Указанные записи выявили длительный эволюционный путь, пройденный тюркскими рунами. Истоком его послужила неведомая пока *слоговая письменность Западной Азии конца бронзового века*. Развитие было многоэтапным: обозначение открытого слога сменилось записью закрытых слогов. Своеобразие заключалось в том,

что проторунические слоговые знаки передавали сочетание согласного с *определенным* по рядности гласным (рис. 1). Это принципиально отличало его от западносемитских силлабариев, выражавших соединение согласного с *любым* гласным звуком. Выходит, в глубокой древности в Средней Азии существовала иная традиция слогового письма, изначально не связанная с силлабариями египетско-семитского типа. Она развивалась параллельно с их широко известными производными (арамейским и греческим алфавитами), а ныне видна науке лишь по своим поздним и последним ветвям – руническим письмам тюркоязычных народов раннего средневековья.

Как полагают, в пратюркском состоянии и краткие слова, и средства их изменения имели вид закрытого слога. Значит, первичная форма письма не была связана с тюркскими языками. Применение на письме общего знака сразу для двух губных гласных (как для о и и, так и для ö и ü) не отражает строй пратюркского языка, но отвечает состоянию прасемитского. Для тюркского не характерны также стечения двух согласных, специально передаваемые особыми руническими знаками. Кроме того, на почве тюркских языков не удастся отыскать смысл объединения по парам букв в рунической азбуке. Все эти наблюдения позволяют думать, что руническое письмо зародилось в *семитоязычной* среде и появление его у тюркоязычных народов *было результатом заимствования*.

Вполне вероятно, что это заимствование произошло уже на стадии записи закрытых слогов. Затем, уже в условиях применения древними тюркскими народами (что по косвенным данным произошло не позднее последних веков до н.э.), число применявшихся на письме букв постепенно сокращалось – слоговое письмо медленно становилось алфавитным. Хотя на практике орхонского письма применялось 38 рун, консервативный, как в каждом азбучном ряду, набор уцелевших алфавитных записей сохранил 46 или 48 букв. Среди известных памятников отвечающая этому наиболее архаичная ступень представлена так называемой верхнеенисейской письменностью, сохранившейся в тувинском варианте енисейского письма. В точном смысле именно оно оказалось орхон-енисейским, поскольку так следует называть только предковое письмо, общее для двух известных азиатских алфавитов. Енисейское письмо – одно из ранних его производных, а орхонское – самое молодое и наиболее реформированное. Таласская письменность сложилась к IX в. при наложении енисейского письма на местное письмо Средней Азии и Казахстана (возможно, на ачикташское), относившееся к евроазиатской палеографической группе, имевшей иное происхождение.

2. Формы древнейших письменных документов. Для восточнотюркских государств и народов, знавших руническое письмо, ныне выделяются четыре основных принципа оформления эпиграфических памятников: 1. Надпись вертикальными строками, направленными вдоль камня от верха к низу,

тамга наверху стелы (Второй Восточнотюркский и Уйгурский каганаты, орхонское письмо); 2. Надпись вертикальными строками, направленными вдоль камня от основания к верху, тамга внизу стелы (Древнехакасское (Кыргызское) государство, енисейское письмо); 3. Надпись горизонтальными строками поперек стелы, тамга ниже текста у его начала (чики, тувинский вариант енисейского письма со следами верхнеенисейского алфавита); 4. Надпись горизонтальными строками на валуне, тамги нет (манихеи Карлукского государства, таласское письмо).

При изучении чикского композиционного канона обнаружено существование непривычной для нас последовательности размещения надписей: горизонтальные строки высекались и читались не от верхней к нижней (как читали все работавшие с ними тюркологи), а, наоборот – от нижней к верхней (рис. 2). Такое письмо *по восходящей лесенке*, если развернуть горизонтально вертикальные строки эпитафий, оказалось также присуще половине енисейских и всем орхонским стелам (кроме эпитафии Тоньюкука). Уже в 1893 г., при дешифровке В. Томсеном и В.В. Радловым орхонских надписей, было установлено, что строки следует читать от правой к левой, хотя, при придании текстам горизонтального положения, «получилась бы та странность, что строка, следующая за первой, оказалась бы над этой последней и т.д.». Тогда этому значения не придали.

Способ размещения текста восходящей лесенкой применялся лишь в самой консервативной сфере – в области погребальных и поминальных обрядов и оказался присущ эпитафийным памятникам всех видов азиатской рунической письменности: и орхонской, и енисейской. Оба рода наблюдений приводят к одному выводу: с письмом восходящей лесенкой была связана сама неведомая *древнейшая проторуническая письменность Азии*, бывшая предтечей всех ныне известных алфавитов.

Следовательно, письмо по восходящей лесенке есть второй после строя самого алфавита важнейший *признак области происхождения проторунического письма*. Ныне такого порядка письма нигде не обнаружено, что указывает не только на древность самой манеры, но и на её связь с органическими психическими материалами, не сохраняющимися со временем.

Размещение первой строки снизу порождено сложением разрозненных однострочных записей, т.е. предполагает архивное накапливание малых документов – отдельных планок или узких таблиц, последовательно нанизываемых на шнурок. Такое составление документов принадлежит к самым ранним этапам письма человечества, к стадии учетных записей храмовых хозяйств Древнего Востока в эпоху бронзы. В III-I тыс. до н.э. на Ближнем Востоке наравне с клинописными глиняными применялось письмо на деревянных табличках, например, в индоевропейском Хурритском царстве. До III в. н.э., письмо на связанных деревянных и бамбуковых планках сохранялось в обиходе Китая. В Средней Азии согдийские документы

наносились на круглые или расщепленные палки до перехода на арабское письмо в VIII в.

Поскольку облик орхонских памятных стел подвергся влиянию имперских традиций Китая, он не сохранил древних особенностей. В противовес этому, внешний вид енисейских эпитафий отразил облик деревянных черновиков, содержавших поминальные тексты для каменотесов и резчиков. В большинстве своем они представляли собой четырехгранные деревянные стержни (рис. 3). Памятники чиков, как, вероятно, и орхонские тексты, были связаны с рукописями-циновками, построчно набранными из планок, скрепленных шнурами. Реконструируются также прямоугольные деревянные таблицы с односторонней ручкой. Эти наблюдения позволяют умозрительно восстановить облик рукописных документов и книг, восходящих к прототюркскому периоду (рис. 4).

Ведение записей архаичнейших форм, сохраненное в культовой сфере поминальных надписей, приводит к выводу: тюркоязычные народы *заимствовали руническое письмо вместе с формой письменных документов*. В древности и в средневековье письменность не существует вне религии. Приведенные наблюдения впервые выявляют слой обладавшего письменностью древнетюркского жречества. Только в замкнутой и чрезвычайно косной среде, владевшей освященными религией, богоданными знаниями, могли веками (примерно два тысячелетия: с X-IX вв. до н.э. до XII в. н.э.) сохраняться как сама руническая письменность с ее древнейшим построением, так и давно изжитые в быту формы письменных документов. Остается признать, что руническое письмо было воспринято тюркоязычными народами древности *вместе с религией*. Эта религия пока остается неизвестной, но она имела свое Писание*.

Хорошо заметные пережитки длительных культурных контактов с хозяйством индоевропейского общества и его идеологией (прежде всего, сожжение умерших и возведение первопредка к браку с волчицей или бога с коровой), как и применение рунического письма, указывают на первоначальную западноазиатскую прародину тюркских народов. На второй, восточноазиатской, прародине эти черты сохранялись тюркоязычными народами вплоть до гуннской эпохи, когда во II-I вв. до н.э. были принесены ими в Южную Сибирь (поклонение корове отмечено на Енисее еще в XI в.).

В итоге всего рассмотренного, наиболее вероятно, что религиозное применение рун оказалось изначально связано с семитской, а затем и индоевропейской культурной средой. Отнюдь неслучайно рунические камнеписные памятники сохранили архаичнейшую лексику, рисующую пратюркское общество красками бронзового века.

* Всё это никак не связано с тенгризмом (тенгрианством) – современным кабинетным монотеистическим построением, противоречащим бинарности древнетюркских богов, ясно выраженной в рунических надписях.

Литература

1. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. Основы грамматиологии. М.: Радуга, 1982. 376 с.
2. Кызласов И.Л. Палеографическое исследование азиатских рунических алфавитов // Советская археология, 1991, № 4. С. 62-85.
3. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М.: Наука, 1994. 327 с.
4. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. II. Древнейшие свидетельства о письменности // Российская археология, 1998, № 1. С. 71-83.
5. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. III. Древнейшие свидетельства о письменности // Российская археология, 1998, № 2. С. 68-84.
6. Кызласов И.Л. Там ли мы ищем пратюркские народы? // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Астана: Сарыарка, 2014. С. 415-429.
7. Томсен В. Дешифровка орхонских и енисейских надписей // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. СПб., 1894. Т. VIII.

Звук	i	ü	a	ä	o	ö	—
—	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	—
k	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
t	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
s	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
s	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
d	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
c	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
m	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
p	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
b	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
g	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
j	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
l	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
n	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
h	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
z	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
z	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
nč	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
nj	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
nd	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*
ld	⊗	∇	∨	∩	∪	∩	⊗*

словоразделитель

Рисунок 1 – Выявленные знаки проторунического слогового письма – предка орхонской и енисейской письменностей. Звездочка означает, что облик знака мог быть более архаичным, знак вопроса указывает на то, что знак мог занимать в строке иное место.

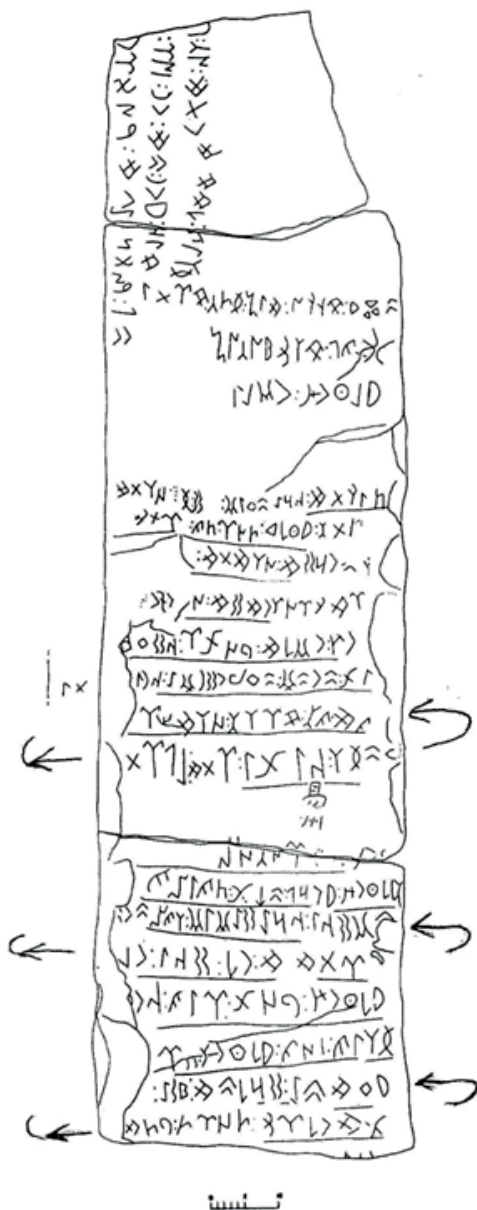

Рисунок 2 – Чикская эпитафия Эль-Бажи (Тува, Е 68/1). Верхние вертикальные строки нанесены позднее. Стрелками показан переход фраз с нижней строки на верхнюю. Линовка отражает набор горизонтальных планок. Минусинский музей, инв. № 37. Прорисовка автора.

Рисунок 3 – Енисейская эпитафия Кёжелиг-Хову (Тува, Е 45), нанесенная на две стороны стелы. Линовка воспроизводит грани стержня протографа. По рисунку

Л.Р. Кызласова

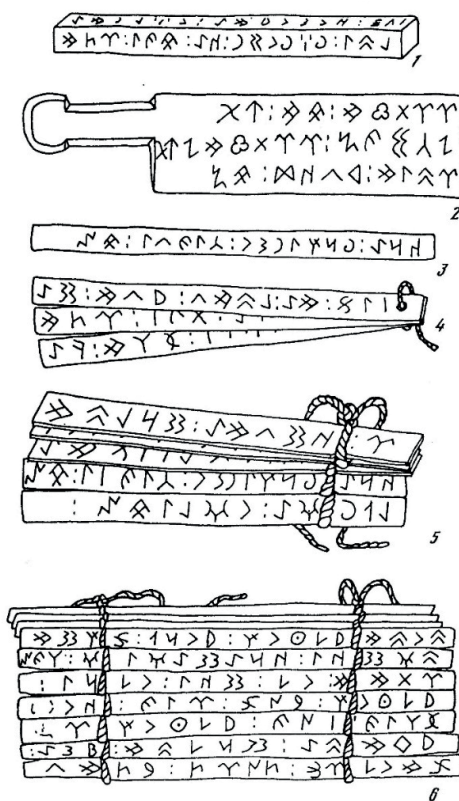

Рисунок 4 – Виды древнейших тюркских документов и книг. Дерево, шнур или ремень. Техника письма: резьба или черчение чернилами. Реконструкция автора

УДК 811.902.903.6

Ринчинхоролын МУНХТУЛГА*

**ЕЩЕ РАЗ О НАДПИСИ НА СЕРЕБРЯНОМ СОСУДЕ
ИЗ ШОРООН-ДОВА**

Аннотация. В 2009 году местный житель обнаружил древний сосуд из серебра, когда он искал древние вещи вблизи подземного мавзолея в Заамарском сомоне Центрального аймака Монголии. Этот мавзолей был построен в память об аристократе по имени Йиту, который являлся вождем племени Пугу во второй половине VII века нашей эры. Серебряный сосуд был задокументирован, и материал о нем был впервые опубликован командой монголо-японского совместного проекта «Письменность-3». Некоторые исследователи уже опубликовали в своей интерпретации надписи мнения, согласно которым транскрипция и перевод первого чтения текста содержат некоторые серьезные ошибки.

В настоящей статье автор представляет свою интерпретацию двух слов в приведенном выше тексте, которые могут радикально отличаться от интерпретаций предыдущих исследователей.

Транскрипция текста:

sibeg edesi (idisi) qıbliḡ enlig bolıḡ a: qutliḡ bolıḡ a

Перевод:

Пусть владелец сосуда будет счастлив и мирен! Пусть он будет благословен!

Ключевые слова: древнетюркская руническая надпись, надпись на серебряном сосуде, Шороон Дов

**«ШОРООН-ДОВ» КҮМІС ТОСТАҒАН МӘТІНІ
ТУРАЛЫ ТАҒЫ БІР ТАЛДАУ**

Түйін. Моңғолияның Төв аймағы Заамар сұмыны аумағында 2009 жылы ежелгі жер асты кесенесі топырақ қабатынан көне түрк бітік жазулы күміс ыдыс (тостаған) табылған болатын. Бұл кесене VII ғасырдың екінші жартысындағы Пугу (Бұғы) тайпасының көсемі Йету есімді ақсүйекке арнап салынды.

Күміс тостаған толық құжатталынып алғаш рет моңғол-жапон бірлескен «Inscription-3» жобасы тобы тарапынан жарияланды.

* Археолог, Институт истории и археологии Академии Наук Монголии

Зерттеушілер мәтіннің бірінші оқылымының транскрипциясы мен аудармасында елеулі қателіктер бар деген пікір ұсыныстарын жариялап келеді.

Бұл мақалада автор аталмыш мәтіндегі екі сөздің этносемантикалық мән-жосығын талдап, өзінің оқылымын ұсынады.

Мәтін транскрипциясы:

sibeg edesi (idisi) qıblıy enlig bolıñ a: qutlıy bolıñ a

Аудармасы: Тостаған («саба») иесі тыныштықта бақытты болсын! Құтты болсын!

Кілт сөздер: көне түрк жазуы, күміс тостағандағы жазу, Шороон Дов.

THE INSCRIPTION OF THE SILVER VESSEL FROM SHOROON DOV RECONSIDERED

Abstract. In 2009, a silver vessel with Runic inscription was found in the earth ditch of an ancient underground mausoleum in Zaamar soum, Tuv aimag, Central Mongolia. This mausoleum was built in memory of an aristocrat named Yıtu, who was a chief of the Pugu tribe in the second half of the 7th century AD.

The silver vessel has been documented and first published by a team of the Mongolian-Japanese joint project “Inscription-3”.

Some researchers have already mentioned in their reinterpretation of the inscription that the transcription and translation of the first reading of the text have some serious mistakes.

In this article, the author presents his interpretation of two words in the above text which can radically differ from those of the former researchers.

Transcription of the text

sibeg edesi (idisi) qıblıy enlig bolıñ a: qutlıy bolıñ a

Translation

Let the owner of the vessel be happy and peaceful! Let he be blessed!

Key words: Ancient Turkic runic inscription, inscription on a silver vessel, Shoron Dov

В 2009 году местный житель обнаружил древний сосуд из серебра, когда он искал древние вещи вблизи подземного мавзолея в Заамар сомоне Центрального аймака Монголии. Серебряный сосуд был обнаружен металлоискателем, когда грабитель копал в земном канаве мавзолея Шороон Дов. [1, 140]. Этот мавзолей был построен в честь вождя племени Пугу в 678 г. н.э. [2, 22, 28].

В 2010 году, пытаясь продать серебряный сосуд, грабитель показал его членам команды монголо-японского совместного проекта «Письменность-3». Они сфотографировали и описали сосуд, а затем опубликовали этот матери-

ал. Таким образом, серебряный сосуд с рунической надписью на дне, впервые стал достоянием научной общественности.

Профессор Т. Осава и его коллеги прочитали руническую надпись следующим образом:

Транслитерация текста

“Q W T L G B W L η a : S a b g d s Y : Q i B L G n l g B L η a”

Транскрипция

“Qutluγ boluη a! Säbigdäš ay! Qïbliγ enlig boluη a!” [1, 141].

Перевод на английском

“Ah may you enjoy divine favour! Ah (our ancestor) Säbigdäš! May you enjoy divine goodwill and protection!” [1, 143].

Также они заключили “Judging from these sentences, this vessel or inscription can be used when their descendant held a ceremony to pray for the repose of their ancestors. In consideration of the age when the ancient Turkic Runic inscription was established, it is thought that the context of this inscription was written after the latter half of the 8th century by his descendant in order to pray for souls of the dead those who stem from the Pugu tribe after 100 years or more passed since he had died.” (“При рассмотрении этих предложений, данный сосуд или надпись может быть употреблен в церемонии, в рамках которой они провели молитву для упокоения их предков. Если рассматривать период создания древнетюркского рунического письма, можно полагать, что после последней половины 8-го века контекст этой надписи был написан потомками покойника, который был Пугуского происхождения, для того, чтобы помолиться за его душу через 100 или более лет после его смерти.) [1, 143].

После вышеупомянутой публикации монгольский исследователь Г. Батболд впервые предложил, чтобы слово sbg (gbs) или первая часть слова «Säbigdäš» чтения Т.Осава должно быть прочитано как «sibäg», и это не личная имя, а тюркский титул, который происходит от согдийского «sabag». По его мнению, титул «sibäg» также был написан как си-фу (思富 si fu) в китайском тексте Шороон Довской эпитафии, которая была найдена при раскопках в подземном мавзолее. [3, 278-279; 4, 43-53; 5, 110-114; 2, 141-168].

Профессор Ц. Баттулга отмечает несколько серьезных ошибок в прочтении Т. Осава и его команды. Например, в их копии оригинального текста Т. Осава и его коллеги не записывали букву i (ᠢ) слова sibg (ᠰᠢᠪᠭ), но в их транслитерации эта написана как буква a (ᠠ). Соответственно, они неправильно написали sibg (ᠰᠢᠪᠭ), первое слово текста, как «S a b g». Они также идентифицировали букву i (ᠢ) в конце слова dsi (ᠳᠰᠢ) как символ Y (ᠶ). Другими словами, они прочитали первые два слова sibg (ᠰᠢᠪᠭ) и dsi (ᠳᠰᠢ) как личное имя «Säbigdäš ay» из-за ошибочной копии. [6, 43; 7, 415-417; 8, 115-117].

Кроме того, Ц. Баттулга упоминал, что текст должен начинаться со слова *sibg* (𐰽𐰺𐰍), но не со слова «*qutluγ*», как про читали Т. Осава и его команда. Ц. Баттулга дал и разные объяснения словам «*qıblıy*» и «*änlig*» в тексте. [7, 415-418; 8, 115-119]

Профессор Ц. Баттулга прочитал надпись на серебряном сосуде следующим образом:

Транслитерация текста

𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺 : 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺 : 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 : 𐰽𐰺𐰍 [8, 116].

Транскрипция

sibäg ädsi (idsi) qıblıy änlig bolıḡa: qutluγ bolıḡa [7, 416; 8, 116]

Перевод

Sibeg Edsi / Idsi, wish you happiness and peace! Wish you blessedness! (Сибег Эдси / Идси, желаю вам счастья и мира! Желаю вам блаженства!) [8, 116]

Согласившись с предположением Ц. Батболда, что слово «*sibäg*» в рунической надписи на дне серебряного сосуда, скорее всего, является титулом сифу (思匍 *si fu*) в китайской надписи мавзолея, профессор Ц. Баттулга написал «both the Chinese and Turkic inscriptions confirm that the two different written sources are dedicated to one person» («как китайские, так и тюркские надписи подтверждают, что эти два разных письменных источника посвящены одному человеку»). [7, 416; 8, 117]

Он пришел к выводу, что «*ädsi*» (*idsi*) в рунической надписи может быть личным именем И-ту (乙突 *yı tu*), о котором упоминалось в китайской надписи, и это имя покойника, которому был посвящен серебряный сосуд. [7, 417; 8, 117]

Я полностью согласен с мнением профессора Ц. Баттулга о том, что текст начинается со слова *sibg* (𐰽𐰺𐰍). Однако следует отметить, что в его транслитерации он не записывал букву *i* (𐰽) слова *QıBLG* (𐰽𐰺𐰍). [7, 415; 8, 116]

Тем не менее, я согласен с некоторыми частями его чтения, помимо первых двух слов *sibg* (𐰽𐰺𐰍) и *dsi* (𐰽𐰺).

Транскрипция текста

sibeg edesi (idisi) qıblıy enlig bolıḡ a: qutlıy bolıḡ a

Перевод

Пусть владелец сосуда будет счастлив и мирен! Пусть он будет блажен!

edesi (idisi). Это слово является ключевым для правильного понимания предложения. Следует отметить, что нет возможности восстановить фонетически слово И-ту (乙突 *yı tu*), китайская транскрипция личного имени как *edesi (idisi)*. «-*si*» или «-*i*», который написан в конце этого слова, несомненно, является третьим личным притяжательным суффиксом древнетюркского языка [9, 163-164, 224, 382].

По форме слово «*edesi*» (*ädäs* или *idis* без притяжательного суффикса) похоже на «*idiš*», что означает «питьевая чаша (*qadah*)». Среди Ягма, Тухси, Емеков, Огузов и Аргу это слово означает «любой вид горшка или сосуда (*qidr, tawr, inā'*)» [10, 104; 11, 61]. Это также случается во многих источниках древнетюркского языка [12, 203; 13, 270]. Таким образом, слова могут быть прочитаны как «*sibeg idisi*» или «сосуд сибег». Но семантически «*idiš*» или «чаша для питья, сосуд» не подходит для молитвенных текстов. Потому что трудно сказать, что среди древних тюркоязычных народов Центральной Азии действительно существовала традиция молиться на какую-либо посуду, хотя они были именно анимистами.

На самом деле «*edesi*» (*idisi*) является словом «*ede*» или «*idi*» с притяжательным суффиксом 3-го лица единственного числа, которое означает «хозяин, владелец» и было широко употребляемым в тюркоязычном мире до 13 века. Даже письм. монгольское «*eje*» или «*ejen*», которое также означает «хозяин, владелец», является вариантом этого слова [13, 41; 14, 6].

sibeg. Можно только предположить, что это слово означает «сосуд», потому что надпись написана на сосуде, и есть предложения, содержащие молитвенное обращение к владельцу чего-то в надписи. Надо упомянуть, что я не мог найти этого слова в источниках древнетюркского языка.

В монгольском языке есть парные слова «*ауауајин сибегјин*». Этимология «*sibegјин*» до сих пор не ясна. В словарях монгольского языка это слово объясняется как «служитель, раб» [15, 1160] и «*femme (sens méprisant)*» («женщина (презрительное значение)») [16, 624]. Во всяком случае слово «*sibegјин*» употреблялось для указания на слугу.

Мы также можем найти более позднюю форму данного слова в других словарях следующим образом:

«**СЭВЭГ** корзинка, плетеное изделие, плетенка разг.» [17, 372]

«**СЭВЭГ:** *sebeg* 1) сундукообразная корзинка, плетеное изделие, плетенка; **ачмаг сэвэг** плетеное корзина в виде сундука; **сэнжит сэвэг** корзина с дужкой; **тэлир сэвэг** плетеная кормушка; **хулсан сэвэг** бамбуковая корзина; **камышовая корзина;**» [18, 151]

Тюркский вариант «*ауауаји*» и письм. монгольское «*ауауајин*» или «чашеноситель, слуга» происходят из одного и того же корня «*ауауа*» - «чашка» [12, 27; 13, 271]. Поэтому, как и большинство парных слов алтайских языков, значение «*sibeg*» может быть похоже на значение «*ауауа*» или «чашка, чаша». Другими словами, древнетюркский «*sibeg*» является синонимом «чашки, чаши» или любых других слов, связанных с сосудом. Видимо, что письменно монгольское «*saba*», т.е. «сосуд» очень близко к нашему «*sibeg*».

Итак, мы сможем сделать выводы, что все интерпретация слов показывают следующее:

В надписи на дне серебряного сосуда из Шороон Дова нет ни одного личного имени.

Текст надписи сосуда является только предложениями, содержащие молитвенное обращение к неизвестному владельцу данного сосуда. Таким образом, «владелец» этого серебряного сосуда остается пока неизвестным.

Текст надписи на серебряном сосуде не может быть напрямую связан с китайским текстом эпитафии, которая была обнаружена из внутри подземной мавзолея Шороон Дов.

Литература

1. Осава Т., Сүзүки К., Лхүндэв Г. Заамарын Шороон Довоос олдсон мөнгөн сав дээрх руни бичээс. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXX, Fasc. 8. Уб.: 139-145
2. Батболд Г. Мартагдсан Пүгү аймаг (Дундад эртний Төв Азийн нүүдэлчдийн түүх, археологийн судалгааны асуудалд). -Уб., 2017.-244.
3. 巴图。突厥，回鹘“娑匐”词是否名号？ // 吐鲁番与丝绸之路经济带高峰论坛暨第五届吐鲁番学国际学术研讨会。论文集。吐鲁番。:278-279
4. Батболд Г. Түрэг, Уйгурын сэбиг хэмээх нэгэн улс төрийн цолны тухай. // *Young Mongolist*. Vol. 3. Орчин үеийн Монголын хэл, түүх, соёлын судалгаа. Fasc. 5. Уб.: 35-55.
5. 巴图宝力道，奥特功。突厥，回鹘文中的“娑匐Säbig”一词考释。// 《草原文物》2015年第2期。110-114
6. Баттулга Ц. Мөнгөн савны ёроолын бичээсийг нягтлах нь // “Монгол сурвалж бичгийн судлал” олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал. -Уб.: 42-44
7. Баттулга Ц. Мөнгөн савны ёроолын бичээсийг нягтлах нь. // *Studia Archaeologica*. Tom. XXXV, Fasc. 27. Уб.: 414-420
8. Battulga Ts. Moğolistan'da bulunan gümüş tas tabanındaki yazıt / Inscription on the bottom of a silver cup found from Mongolia. - Moğolistan'daki Türk Ayak İzleri / *Turkic Footprints in Mongolia*. Ulaanbaatar, 2016,114-120
9. Erdal M. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, 2004.
10. Mahmūd al-Kāšgarī. *Compendium of Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Edited and translated with introduction and indices by R.Dankoff and J.Kelly. Part I. Harvard, 1982
11. *Divanü Lûgat-it-Türk. Tercümesi*. Cilt I. // *Türk Dil Kurumu Yayınları*. 4. Ankara, 1998.
12. Древнетюркский словарь. -Л., 1969.
13. Clauson Sir G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972.

14. Дыбо А. Семантическая реконструкция в алтайских этимологии. - М., 1996.
15. Цэвэл Я. Монгол хэлний товч тайлбар толь. -Уб., 2013.
16. Mostaert A. Dictionnaire Ordos. Ordos Mongyol kelen-ü toli bičig. Sonom baγulγan orčiyulba. 2009.
17. Монгольско-Русский словарь. - М., 1957.
18. Большой академический Монгольско-Русский словарь. Том III. Θ-Ф. -М., 2001.

ӘОЖ 811.517.1:725.94

Ғалия ҚАМБАРБЕКОВА*, Қуанышбек ҚАРИ**

**«ЛУҒАТ-И ТУРКИ» – ҮНДІСТАНДАҒЫ ТҮРКТЕРДІҢ ТІЛІ
МЕН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ**

Түйін. Мақалада Хайдарабад (Үндістан) қаласындағы Салар-и джанг музей және кітапханасының қорында сақталған «Луғат-и турки» атты түркше-парсыша сөздігінің маңыздылығы әңгіме болды. Бұрындары ғылыми ортаға белгісіз болып келген отандық ғалымдар тарапынан әлі зерттелмеген. Бұл сөздіктің жалғыз қолжазба нұсқасы сақталған. Мақалада осы «Луғат-и турки» түркше-парсыша сөздігінің қолжазбасымен тікелей жұмыс жасау арқылы сөздіктің құрылымы, мазмұны мен құндылығы жан-жақты қарастырылды. Сонымен қатар, бұл сөздікті зерттеу арқылы Үндістанда өмір сүрген түркілердің тілі мен тарихына талдау жасалды.

Кілт сөздер: сөздік, түрк сөздігі, қолжазба, тарих, тіл, этноним, Үндістан

**«ЛУГАТ-И ТУРКИ» КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ЯЗЫКА
И ИСТОРИИ ТЮРКОВ В ИНДИИ**

Аннотация. В этой статье рассматривается важность тюрко-персидского словаря «Лугат-и турки», который храниться в фонде библиотеки и музея Салар-и джанг города Хайдарабад, Индия. Ранее не известная рукопись этого словаря не был изучен отечественными учеными. Словарь сохранился в единственном списке. Во время работы с рукописью словаря рассматривается структура, содержание и важность тюркско-персидского словаря «Лугат-и турки». Кроме того, путем исследования этого словаря проводили анализ истории и языке тюрков проживавших в Индии.

Ключевые слова: словарь, тюркский словарь, рукопись, история, язык, этноним, Индия

**“LUGAT-I TURKI” AS A LANGUAGE AND HISTORICAL
RESEARCH SOURCE OF THE TURKS IN INDIA**

Abstract: This article discusse about the importance of the Turkish-Persian Dictionary “Lugat-i Turki”, which is preserved in the library and Museum Salar Jung in Hyderabad, India. Previously unknown manuscript of the dictionary

* Филология ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты / Қазақстан, kazalem@mail.ru

** Парсы тілі мен әдебиетінің магистрі / Қазақстан, kuanbek@gmail.com

has not been studied by domestic scientists. Only one manuscript of dictionary is preserved. In this article we describe the structure, contents of the dictionary and also emphasize the importance of Turkish-Persian dictionary “Lugat-i Turki” by working with the manuscript of “Lugat-i Turki” In addition, by studying the dictionary we also analyzed the history and language of the Turks who living in India.

Key words: dictionary, dictionary of Turkish language, manuscript, history, language, ethnonym, India

Негізгі бөлім. Ортағасырларда түрк тілі араб және парсы тілдерімен бірге біртұтас ислам мәдениеті мен тілінің бөлінбес бөлшегіне айналғаны тарих беттеріне белгілі. Бұл сөздерімізге дәлел ретінде ортағасырларда түрк тілдерінде жазылған жазбаша мұраларды атап көрсетуге болады. Атап айтқанда, Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білігі», Махмұт Қашғаридың «Түрк сөздігі», Қожа Ахмет Йасауидің «Даналық кітабыт», Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы» және тағы басқа еңбектер. Мұндай үлкен шығармалардың жазылуы, халық арасына кең таралуы көптеген елдердің түрк тілін үйренуге деген қызығушылығын арттырғаны белгілі. Соның бір дәлелі ретінде 1245-жылы жазылған «Китаб маджму тарджуман турки ва аджами уа мугули уа фарси (*Kitāb Majmū‘ tarjumān Turkī wa-‘Ajamī wa-Mughalī wa-Fārsī*) болса [1, 135-141), екіншісі Махмұт Қашғаридың «Түрк сөздігі» болып табылады [2]. Бұдан басқа түрк тілін үйретуге арналған ондаған ортағасырлық еңбектермен қатар түрк сөздіктері бар. Алайда, олардың біршамасы аты белгілі болғанымен, әлі күнге дейін арнайы зерттелмеген шығармалардың қатарына жатады. Сондай еңбектің бірі – «Луғат-и түрки» түркше-парсыша сөздігі. Бұл сөздік яғни, «Луғат-и түрки» сөздігі Махмұт Қашғаридың «Түрк сөздігінен» бөлек шығарма екендігін астын сызып көрсету қажет. Тілге тиек етіп отырған сөздік түркше-парсыша сөздік, ал Махмұт Қашғаридың түрк тілінің сөздігі. Мақаламызға негіз болған түркше-парсыша сөздік – Үндістан жерінде тұратын түрк халықтары ана тілін ұмытпасын деген мақсатта арнайы жазылған сөздік. 2013-жылы «Халық – тарих толқынында» атты мемлекеттік бағдарлама аясында Үндістан еліне жасаған ғылыми экспедиция барысында Үндістанның бірнеше қалаларындағы кітапхана қорларында болып, бірнеше түрк тілінің сөздіктері сақталғандығына көз жеткіздік. Атап айтқанда, Үндістанның оңтүстігіндегі Андхра Прадеш штатының орталығы Хайдарабад қаласындағы Салар-и джанг (Salar Jung) музей және кітапханасының қорында (Ashraf 1974) [3], Үндістанның Бихар штатының орталығы Патна қаласындағы Худа-Бахш атындағы шығыс қолжазбалары кітапханасы қорында (Khoda Baksh Oriental Public Library) [4] сақталған (Siddiqi, Ahmad 2010) [5], Уттар-Прадеш штатында орналасқан

Рампур қаласындағы Раза кітапханасының (Raza Rampur Library) қорында бірнеше «Луғат-и түрки» сөздігінің қолжазбалары сақталғандығы анықталды [5, 346-358]. Нәтижеде Үндістан елінде бірнеше «Түрк сөздігінің» қолжазбасы сақталғандығын және осы сөздіктердің отандық ғалымдардың тарапынан арнайы зерттелмегендігіне көз жеткіздік. Сондықтан Үндістан елінде сақталған түркітілдестерге арнап жазылған түрк сөздіктерін жинау және оларды зерттеу маңызды деп таптық. Осы бағытта зерттеу ұмысымызды жалғастыра отырып, «Луғат-и түрки» түркше-парсыша сөздіктері туралы мынадай нақты мәлімет жинадық.

Хайдарабаттағы Салар-и джанг музей және кітапханасында бірнеше түрк сөздігі сақталған. Сөздіктердің барлығы «Луғат-и турки», яғни «Түрк сөздігі» деп аталмайды. Әдетте, «Амадан-и турки», «Лалча-йи турки», «Луғат», «Китаб-и фурс» және «Луғат-и турки» деп аталады. Көріп тұрғанымыздай түрк сөздіктері түрлі атпен аталады және зерттеушіні шатастыратын жағдайлар да кездеседі. Бірақ барлық сөздіктердің көздеген мақсаты Үндістан жеріндегі түркітілдестерге парсы тілінде түрк сөздігін ұсыну болып табылады. Олардың ішінде ең көнесі 1002/1594 жылы жазылған «Луғат» деп аталатын түркше-парсыша сөздік. Алайда бұл сөздік араб тілінде түсіндіріледі. Сөздікті құрастырушы – Мырза Бек. Бұл үлкен шығарманың 40 парағы ғана сақталған. Жазуы өте күрделі және лас насталиқ. Зерттеу барысында көз жеткізген бір жай – түрк сөздіктері үлкен шығармалардың артында, ортасында кездесетін жағдайлар да ұшырасады. Оған Салар-и джанг кітапханасында 4472 шифрымен сақталған «Диуан-и Хафиз» қолжазбасы толықтай мысал бола алады (L.T.7 асс: 4298). Бұл қолжазба 293 парақтан тұрады. Парсы ақыны Хафиздың ғазалдар жинағы Әмір Темірдің төртінші ұлы Сұлтан Шахрухқа арнап жазылған екен. Алайда, Хафиздың ғазалдар жинағының соңғы парақтары, яғни 274-293 аралығы түрк сөздігіне арналған. Әрине, бұл шағын ғана түрк сөздігі кейінгі ғасырларда қайта көшірілген кезде арнайы қосылған болуы әбден мүмкін. Бірақ, қолжазба алғаш жазылған XVI ғасырдың өзінде-ақ Хафиздың ғазалымен бірге жазылған болуы да мүмкін. Бір қызығы бұл қолжазбаның ішінде ешкім де түрк сөздігі бар деп ойламайды. Себебі қолжазбаның нақты аты «Диуан-и Хафиз» деп көрсетілген. Бірақ қолжазбамен жұмыс істегенде, оның әрбір парағын парақтап көру, оқып шығу маңызды. Мұқият қарап шығудың арқасында осындай сөздіктің танымал шығармамен бірге түптелгеніне куә болдық.

2- Патна қаласындағы (Үндістанның солтүстік-батысында орналасқан Бихар штатының орталығы) Худа-Бахш атындағы шығыс қолжазбалары кітапханасының қорында (Khoda Baksh Oriental Public Library) бірнеше түрк сөздіктері сақталған. Бұл кітапхананың қолжазбалар қорында 20000

астам қолжазба бар. Соның негізгі бөлігі парсы тілінде жазылған және сол қолжазбалардың ішінде шамамен 50 жуық түрк тілінде жазылған қолжазбалар кездеседі. Түрк тіліндегі қолжазбалар негізінен түрк тілінің грамматикасы, түрк тіліндегі фикх және түркше-парсыша сөздікпен қатар түрк тіліндегі поэзия, қысқа хикаялар болып келеді. Аталмыш кітапханадағы түрк тіліндегі қолжазбалардың сақталуы нашар. Елуге жуық түрк тіліндегі қолжазбалардың ішіндегі үшеуі түрк сөздігіне арналған шығармалар. Олар: 1. «Луғат-и турки» шифр: 793 (Түрк сөздігі) деп аталады. Худа-Бахш шығыс қолжазбалар кітапханасының қорында сақталған түрк сөздіктері мен Салар-и джанг кітапхана қорында сақталған түрк сөздіктері бір-біріне ұқсас келеді. Патнадағы сөздік 92 парақтан тұрады, жазуы үнді насталиғы. Сөздікті құрастырған – Фазлаллах-хан деп көрсетілген. Сөздіктің қай кезде жазылғаны белгісіз, Худа-Бахш кітапханасының қолжазбалар каталогын құрастырушылар XIX ғасыр деп көрсеткен. Бірақ маңыздысы бұл сөздік 1240/1825 жылы Калькуттада Әбдурахим-хан деген ғалымның атсалысуымен литографиялық баспадан жарық көрген. Сөздіктің басылып шығуына әсер еткен белгілі ағылшын шығыстанушы ғалымы Уиллиам Оуслей (William Ouseley, 1767-1842). Бірнеше шығыс тілдерін жақсы білген Оуслей, Әбдурахим-ханға түрк сөздігімен жақсылап жұмыс істеп, кейбір жерлерін шамалы бейімдеп жүйеге түсіріп жарыққа шығаруын қатты тапсырған екен [6, 50]. 2. «Рисала-ий турки» (Түрк тіліндегі шығарма) деп аталады, шифры: 3296. Парақ саны – 63. Бұл қолжазба екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлігі түрк тіліндегі аңыз, екінші бөлігі түрк сөздігі «Луғат-и турки» деп аталады. Бірінші бөлімдегі түрк тіліндегі аңызды танымал ортаазиялық сопы Қожа Абдолла Ахрардың тікелей ұрпағы Қожа Амир хатқа түсірген. Яғни, ел аузындағы аңызды жүйеге келтірген. Бірақ осы аңызды хатқа түсіруге сол кезде өмір сүрген Мырза Мұхаммад Хасан Қабыл атты ақын және лингвист ғалым көмектескен. Қолжазбаны әдемі жазуымен қайта көшірген Ғопал Лал. Хатқа түскен кезі шамамен XIX ғасырдың басы. Екінші шығарма түрк сөздігі. Бұл сөздік те түркше-парсыша сөздік болып табылады. Сөздікті құрастырған адам Ахмад шах (1725-1775) пен Аламгир II (1699-1759) шахтардың уәзірі қызметін атқарған Наваб-ул-Мулк деп атап көрсетілген [6, 167]. Бұл кез шамамен XVIII ғасырға тура келеді. Үшінші сөздік – «Луғат-и турки» деп аталатын 84 парақтан тұратын түркше-парсыша сөздік. Шығарманың басы жоғалған, толық емес. Аталмыш сөздіктерге жай ғана сөздік деп қарасақ қателесеміз. Себебі сөздіктің ішінде түрк халықтарына қатысты этнонимдер мен тарихи есімдер кездесіп отырады. Атап айтқанда аталмыш қолжазбаның 61 парағында «ф» әрпінен басталатын сөздердің арасында «қыпшақ» сөзіне түсінік берілген. «Қыпшақ» - түрктерді қыпшақтар деп атайды және сондай-ақ қыпшақтарды «хифжақийан» деп те атайды деп жазылған. Ал, «қ» әрпінен

басталатын сөздердің ішінде «қазақ» сөзіне былай деп түсінік берген: қазақ деп алыстан келе жатқан адамды яғни жолаушыны көруге арналған қарауылды, нысананы атайды. Сондай-ақ қазақ деп қарақшыны, ұрыны да атайды [7, 169]. Көріп тұрғанымыздай, Патнадағы Худа-Бахш шығыс қолжазбалары кітапханасының қорында кемінде үш түрк сөздігі сақталған. Әр қолжазбаның тағдыры мен жазылу тарихын ескергенде бұл сөздіктерді зерттеу арқылы көптеген маңызды мәліметтерге қол жеткізетініміз анық. Сонымен қатар сөздіктер жазылған кездегі Үндістанда өмір сүрген түркілдес халықтардың тілдік қоры мен сөйлеу мәдениетімен жақынырақ танысатын боламыз. Үндістандағы түрк тіліндегі қолжазбалардың тарихы мен зерттелуі тірәлі өзбекстандық Орталық Азия халықтарының музыка өнерін зерттеуші ғалым Дилярам Караматтың жазған ғылыми мақаласы бар. Бұл мақала Патнадағы Худа-Бахш шығыс қолжазбалары кітапханасының ғылыми журналында [6, 115-120] жарық көрген. Д. Караматтың мақаласы Үндістандағы кітапхана қорларына арнайы барып, қолжазбаларды өз көзімен көріп, анықтап барып жазғандығымен құнды. Осы ретте Үндістан жерінде сақталған түрк тіліндегі қолжазбаларды зерттеу жұмысы, атап айтқанда түрк сөздіктерін зерттеу маңызды әрі уақыт күтгірмейтін жұмыстардың екендігін атап көрсете аламыз.

3. Уттар-Прадеш штатында орналасқан Рампур қаласындағы дүниедегі ең үлкен кітапханалардың бірі болып саналатын Раза кітапханасының қолжазба қорында 12000 жуық мұсылман қолжазбалары сақталған. Олардың 5194 араб тілінде, 3304 данасы парсы тілінде, 2392 данасы урду тілінде, 46 данасы түрк тілінде, 37 данасы пушту тілінде [8, 6]. Түрк тіліндегі 46 қолжазбаның ішінде «Бабыр-нама» және Бабырдың өлеңдері жинағы да бар екендігін айта кеткен жөн. Сонымен қатар түрк тілінде жазылған фикх, діни дастандар, поэмалардың ішіндегі жеті қолжазба түрк сөздіктеріне арналған. Түрк сөздіктерінің аттары бір атпен аталмайды. Атап айтқанда, «Рисала-йи турки», «Фарханг-и турки», «Диуан-и турки», «Китаб-и турки», «Рисала-йи луғат-и турки» деп аталады. Бұл сөздіктердің сақталуы нашар және әрқайсысының парақтар саны 10 парақтан 60 параққа дейін. Осы жеті сөздіктің бірінің басы, аяғы, бірінің ортасы, енді бірінің соңы түскен, беттері жоғалған, жыртылған қолжазбаларға жатады. Бұл жағдайды сөздіктің үлкен қолданыста болған, жиі қолданысқа түскен деп шамалауға болады. Екіншіден, жалпы қолжазбаларды сақтауға деген немқұрайдылық байқалады.

Ендігі кезекте біздің зерттеу жұмысымызға негіз болған «Луғат-и турки» түркше-парсыша сөздігіне жан-жақты тоқталамыз. Салар-и джанг кітапханасында сақталған бұл қолжазба осы уақытқа дейін аты аталған қолжазбалардың ішіндегі ең көнесі болып табылмайды. Алайда, беттер саны шамамен толықтай сақталған және жазуы мен сақталуы салыстырмалы түрде

мұқият жазылған әрі жақсы сақталған қолжазба. Хайдарабат қаласындағы Салар-и жанг кітапхана және музейінде сақталған «Луғат-и турки» сөздігінің парақтар саны – 243, ал беттер саны – 486. Бет өлшемі: 13,4x5,8 см, жазуы әдемі үнді насталиғы. Мұқабасы қатты картоннан жасалған және бұл мұқабасы қайта жасалған мұқаба. Каталогқа енген ғылыми сипаттамасында: «Белгісіз автордың түрк сөздігі парсы тіліндегі эквивалеттерімен бірге берілген, қайта көшірілген кезі х.қ. жыл санағы бойынша 12 ғасырдың басы» (XIX) деген қысқаша мәлімет бар. Бірақ, біздің ойымызша қолжазба XIX ғасырдың басында қайта көшірілген, алайда сөздіктің өзі ортағасырларда, яғни шамамен Шах Жаханның билігі тұсында жазылған. Себебі Рампур, Патна қалаларындағы кітапхана қорларында сақталған өзге де түрк сөздіктері ортағасырларда (XVI-XII ғғ.) жазыла бастаған. Тура ортағасырларда, яғни моғолдар билікке келген тұстан бастап түрк тіліндегі сөздіктерді жазу үрдіске айналғандығын ескере отырып, сөздіктің өзі ертеректе жазылып, кейінірек қолжазбаның бүліне, тоза бастауына байланысты мәтін XIX ғасырдың басында қайта көшірілген деп есептейміз. Әдетте ерте ортағасырларда жазылған қолжазбаның бүлінбей біздің заманымызға жетуі өте сирек кездеседі. Қолжазбаларды жаза білген шығыс халқы, оны қалай сақтау керектігін, өмірін қалай ұзартуға болатындығын да жақсы білген. Сондықтан әрбір ғасырда, кейде екі ғасырда бір рет жақсы көшіре алатын мықты маманға қолжазбаны қайта көшіртіп отырған. Осылайша қолжазбалардың көбісі біздің заманымызға бүлінбей жеткен. Оның үстіне Үндістан елінің ылғалдылығы өте жоғары елге жататындығын ескерген мамандар бұл істі жиірек жасайтын болған. Себебі қолжазбаның ең үлкен дұшпандарының бірі – күн сәулесі, екіншісі – ылғалдық (су). Екіншіден, бұл сөздік мұқият көшірілгенін ескере отырып, арнайы тапсырыспен қайта көшірілуі мүмкін деп болжамдаймыз. Үшіншіден, Үндістан жерінде түрк тілдес тайпалар ертеректен бері өмір сүріп келе жатқандығы мен олардың шыққан жері Орталық Азия болғандығы ешкімге кұпия емес. Үндістанда моғолдар билікке келген 1526-жылдан бастап түрк тілінде қолжазбалар арнайы тапсырыстармен жазыла бастаған. Әрине, түрктілдес халықтардың Үндістанға келуінің тарихы бұдан бұрынғы ғасырлардан басталады. Бірақ моғолдардың келуімен парсы тілі – сарай тіліне айналса, ал түрк тілі сарайдағы адамдардың екінші тілі, яғни бейресми тілі болған. Сондықтан өз тілдерін біржолата ұмытпау мақсатында түрк тілінің парсы тілінде жазылған сөздігін, грамматикасын жаздырту ісі қолға алынған. Себебі осы сөздіктерді құрастырушы белгісіз автор (бұл сөздік Хайдарабатта сақталған) сөздікті құрастырудағы мақсатын былай деп түсіндіреді: «Үндістан жерінде тұратын түрк тілдес тайпалардың өз ана тілін ұмытпасын деген мақсатта, әрі руларының атын ұмытпай жүрсін деген оймен осы сөздікті құрастырдым». (Хайдарабат, шифр: 84) Бұл анықтамада

берілген сөздік жазудағы басты мақсат барлық түрк сөздіктеріне қатысты деп айтуға болады. Себебі сарай тілі болып саналған парсы тілінде барлық адамдар сөйлемеген. Парсы тілінде саяси элита мен зиялы қауым өкілдері сөйлеген. Ал, бірақ көпшілік бұқара халықтың ана тілі хинди тілі (белгілі бір топ адамның тілі – түрк тілі) болғандығы белгілі. Бірақ уақыт өзінікін істетпей қоймайды. XIX ғасырда ағылшын отарлаушыларының Үндістан түбегін біржолата бағындыруымен осы елде ерекше орынға ие болған парсы тілін ағылшын тілі шетке ысырып шығарады. Міне, сол кезден бері Үндістанда өмір сүретін бұл түрктілдес халықтардың тағдырынан ешбір мәлімет жоқ. Парсы тілі Үндістанда ресми биліктің тілі болып тұрған кезде түрк тілі өзін жоғалтпайды. Өйткені түрктілдес жергілікті халық түрк тілін сақтап қалу үшін арнайы оқулықтар жазып, сөздіктер жазғанын осы «Луғат-и түрки» секілді қолжазбаларға қарап аңғарамыз. Алайда ағылшын тілі Үндістанның ресми тіліне айналғалы бері түрк тілі өзін жоғалтты деуге болады. Бұл дегеніміз, XIX ғасырдың басына дейін Үндістандағы түрктілдес халықтар ана тілдерінде сөйлеуге тырысқан дегенді аңғартады. Тиісінше ортағасырларда түрк сөздіктері үлкен сұранысқа ие болған деп айта аламыз. Бірақ, бүгінгі таңда түрк тілінде жазылған шығармалар қолжазба күйінде сақталғанымен, арнайы зерттелмегендігіне қарап бұл тілге деген ешқандай сұраныстың жоқтығын байқаймыз.

Енді «Луғат-и турки» шығармасының ішкі мазмұнына келетін болсақ, қолжазбаның алғашқы үш немесе төрт беті жоғалған. Ол беттерде құрастырушының алғысөзі болған. Алғысөздің соңғы беті сақталған және сол жалғыз бетте сөздікке енген сөздердің үсті мен астына не үшін белгі қойғандығы түсіндірілген. Құрастырушы белгілерді дұрыс оқуға жәрдемдеседі деген ниетпен қойып отырған. Белгілер ә, е, и, і, ы, ұ, у, ү әріптерін дыбыстау үшін қойылған. Бұл белгілер қара түспен жазылған сөздердің үстіне қызыл түсті сиямен белгіленген. Мұндай әдісті осы сөздікті оқуды жеңілдету үшін қойған. Сөздіктің құрылымы әліппе тәртібіне негізделіп құрастырылған. Ал сөздіктің жазылу тәртібіне келетін болсақ құрастырушы алдымен қара түсті сиямен ірі етіп түркше сөздерді жазып отырған. Ал, әрбір сөздің астына қызыл сиямен сәл кішірек әріптермен парсы тіліндегі баламасын жазған. Сөздікке шамамен 1646 сөз енген. Оның ішінде 400 астам сөз етістіктер. Етістіктер, әдетте мен, сен, сіз, біз, ол, олар деп осы шақ, өткен шақ пен келер шақта және бұйрық райда сен және сіздер деп жіктеледі. Мысалы үшін сөздіктің **А** әрпінен басталатын алғашқы сөзі (етістік) **асылу**. Тәртібі төмендегідей:

- (сен) асылдың, асыларсың
- (сіз) асылдыңыз, асыларсыз
- (мен) асылдым, асыламын

(біз) асылдық, асыламыз

(ол) асылды, асылады

(олар) асылды (лар)

Сондай-ақ бұйрық райда: асыл!

Келесі етістік: **ұқсату**

(ол) ұқсатты, ұқсатады, ұқсасын, ұқсады, ұқсайды, егер ол ұқсағанда ғой

(сіз) ұқсадыңыз,

(біз) ұқсадық, ұқсаймыз, егер ұқсағанымызда ғой

(сен) ұқсарсың, сен ұқса!

(мен) ұқсатармын, ұқсаймын, егер ұқсағанымда ғой

Ұқсату керек!

Екі түрлі етістіктің жіктелуінен көріп тұрғанымыздай құрастырушы етістіктерді белгілі бір жүйеге сала отырып жіктеуді мақсат тұтқанымен, барлық кезде жіктеу тәртібін сақтай бермеген. Арасында бұйрық рай мен ырықсыз етістіктер де араласып отырады. Мысалы мен, сен, ол деп жіктеп келіп, арасына бұйрық райдағы етістік пен ырықсыз етістікті жалғастырып жазады. Содан кейін біз, сіз, ол, олар деп жіктеуді жалғастырып кете береді. Дегенмен де сөздікте кездесетін етістіктердің негізгі бөлігі бір жүйеге түсірілген. Алайда, арасында осындай жүйесіздік те кездеседі.

«Луғат-и түрки» түркше-парсыша сөздігі мазмұнына қарай 16 бөлімнен тұрады. Оның екі бөлімі сөздіктің негізгі бөлімі болып табылады. Осы екі бөлім етістіктер мен есімдерден тұрады. Екі бөлім де әліппе тәртібіне сай құрастырылған. Етістіктер жоғарыда айтып өткеніміздей жіктеледі. Ал, есімдердің ішінде бұйрық райындағы бұйрық сөздер де ұшырасып отырады. Сөздік осы екі бөлімнен басқа тақырыптарға бөлінген 14 бөлімнен тұрады. Сөздіктің жалпы құрылымы төмендегідей:

1 – етістіктер

2 – есім сөздер

3 – сандар – бірден он мыңға дейін жазылған. Он мыңды – тұман деп жазып көрсеткен.

4 – адамның дене мүшелерінің атаулары. Бұл бөлімде еріннің екі түрлі варианты атап көрсетілген. Біріншісі – ерін, екіншісі – дудак.

5 – төрт түлік мал атаулары. Бұл бөлімде ерекше назар аудартатыны жылқы атауларына қатысты болып келеді. Ол сөз – соғым (موقوس) сөзі. Соғымның астына осы сөздің сипаттамасы ретінде: «Жал мен құйрығы кесілген жылқы» деп жазылған. Бұл жерде айта кетер жай, асқа соятын жылқының жалы мен құйрығын кесіп бордақылау әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан дәстүр. Бәлкім құрастырушы осыны меңзеп, жылқының бір түрі – соғым деп атап көрсетсе керек.

6 – жабайы аңдардың атаулары. Бұл бөлімдегі ерекше назар аудартатын қасқырдың аты. Қасқырды бөрі деп көрсеткен.

7 – аңшылық жасайтын аңдар (негізінен құстардың аты). Бұл бөлімде лашын, қаршыға, түйғын, бүркіт, тұрымтай сынды құстардың атын кездеседі.

8 – құс атаулары. Бұл бөлімде жалпы құстардың, атап айтқанда ұсақ құстардың аты жазылған. Олар: қарға, ала қарға, шымшық, көгершін, қарлығаш, торғай және т.б.

9 – жәндік атаулары. Бұл бөлімнен бүрге, бит, бақа, шаян, тіпті жарқанатты кездестіруге болады.

10 – жеміс-жидек атаулары. Жеміс атауларының ішінде тұт та кездеседі. Алайда тұттың түркшесін «ұжма» немесе «ұчма» (جَم) деп көрсетілген. Бүгінгі таңда қазақ тілінде тұт жемісі және тұт ағашы әбден сіңген, қалыптасқан сөздердің қатарына жатады. Алайда, бұл сөздің парсы тіліндегі сөз деп оның түркшесі ұжма (ұчма) деп жазып көрсеткен.

11 – дәнді-дақылдардың атауы. Бұл бөлімде арпа, бидай, қарамық, жарма секілді дақылдардың арасында зығыр дақылын кездестіреміз. Әдетте зығырды майы үшін өсіретіні белгілі. Бір қызығы зығыр сөзін түркше сөздер қатарына, ал оның парсышасы ретінде «катон» деп мақта сөзінің ағылшыншасын жазып көрсеткен. Катонның мақта екендігін ескергенде құрастырушы бұл жерде қателескені байқалады. Шамасы зығыр сөзінің парсышасын жазғанда шатастырып алғанға ұқсайды. Себебі мақта сөзі жазылған тұста, оның түркшесі «памук» деп көрсетілген. Шамасы парсыша сөздерді шатастырып отырғанына қарағанда құрастырушы түркілдес болуы мүмкін деп болжамдаймыз.

12 – метал атаулары. Металдардың ішіне алтын, күміс, бақыр (мыс), құрыш, шойын, қорғасын, темір енген.

13 – көкөніс атаулары. Көкөністердің ішінде пияз – суған, асқабақ – қабақ, сарымсақ – сарымсақ, баклажан – байынжан, ақ бұға және сары бұға – имбір.

14 – шағатай және оймақ ұлыстарының атаулары. Бұл бөлімге барлығы 40 тайпаның (ұлыстың) аты енген. Олар: барлас, арлат, чорас, нейрун, арғұн (арғын), қарлұқ, қыпшақ, кәлтатаи, йұрғылық, бөрі, қарақшы, чинаги, Әли данышманди, кушибасы, қара муғул, қалаж, ұйғыр, тархан, сағыршы, құсшы, төлекші, жалайыр, ағаз, пустхур (парсы сөзі, аудармасы тері жеуші), тоқбай, дулат, қаңлы, дуылды, хареси, шағалы, бәрлүч, сулдуз, йасары, қият, оғлан, мундашы, иранжы, йамчи және қаучин.

15 – өзбек және қазақ ұлыстарының атаулары. Бұл бөлімге барлығы 26 ұлыстың (тайпаның) аты енген. Олар: минг, йуз, қырық, қатаған, найман, йабу, кингес, хытай, қыпшақ, қоңырат, керейт, сарай, оғлан, жалайыр, кәлтаки, маңғыт, қият, машид, тоңғауыт, салжұт, дурман, бахрин, ақ бурийа, оғлан, арғын, бадаи.

16 – түркмен ұлысының атаулары. Бұл бөлімге барлығы 12 тайпаның аты енген. Олар: бахарлу, сарылық, байат, жан құрбаны, ақ қойлы, қара қойлы, ойрат, нукдари, халжы, сайфәли, йамут, ақ ғұз.

17 – қызылбас және т.б. ұлыстардың атаулары. Олардың саны 14. Атап айтқанда: истажлу, қараманлу, шамлу, румлу, афшар, зулқадар, текелу, мусаллу, қачар, қарабағлу, зиг, зэнганә, лэзаки, файлы.

18 – Сақыпқыранның (Әмір Темір) өзі реттеп, жүйеге салғаны бойынша аталып қолданысқа енген әскери атаулар. Соғыс терминдері деп атауға болатын бұл сөздердің аудармасы жоқ. Бірақ әрбір сөздің астын сызып, сол сөзді бір ауыз сөзбен түсіндіріп отырған. Әскерге қатысты терминдердің саны – 11.

1. қол – әскери топ, шеп
2. оң қол – оң жақтағы әскер
3. сол қол – сол жақтағы әскер
4. қырауыл – алдыға бастап отыратын, яғни шабуыл жасайтын әскер
5. елташы – қырауыл сардарының орта шебіндегі әскер
6. чандауыл – артқы шеп
7. баранғар – оң жақ шептегі әскер
8. жаванғар – сол жақ шептегі әскер
9. чапауыл – қосымша (артта күтіп тұратын) шептегі әскер
10. тұлғама (толғама) – арт жақтан аяқ астынан (тосыннан) шабуыл жасайтын әскер
11. қарауыл – соғыс болатын орынды таңдайтын және хабарлайтын топ.

Сөздіктің негізгі бөлігін етістіктерден тұратынын жоғарыда атап көрсеттік. Оның үстіне бір етістікті жіктеуге көп мән берілгендіктен көбінесе бір бет бір етістіктің жіктелуіне арналғанына куә боламыз. Осы жерде сөздік не себепті етістіктерден басталған және әр етістіктің жіктелуіне көп мән берілген деген сұрақ туындауы мүмкін. Біріншіден, әлемдегі көптеген түрк сөздіктері етістіктерді жіктеуге, түсіндіруге арналған сөздіктер. Сөздіктердің көшбасшысы Махмұт Қашғаридың «Түрк сөздігі» де негізінен етістіктерге арналғанын еске сала кеткеніміз жөн. Екіншіден, көптеген түркілдес халықтардың тілінде араб және парсы сөздері көптеп кездеседі. Бұлардың қатарында қазақ тілі де бар. Алайда қазақ тіліндегі араб және парсы сөздерінің саны өзге түрк тілдеріндегі араб және парсы кірме сөздерімен салыстырғанда аз. Әсіресе тәжік және парсылармен көрші тұратын түрк халықтарының тілдік қорында бұл жағдай жиі кездеседі. Мысалы үшін етістіктер түрк тілінде болғанымен, толықтауыш, пысықтауыш пен сын есімдердің көбісі араб немесе парсы тілдерінде болып келеді. Бұл сөздер арабтарға көршілес тұрса арабша, парсылармен көршілес тұрса парсыша, үнділердің арасында тұрса хинди тіліндегі сын есімдер, пысықтауыштар мен толықтауыштар қолданылады. Осы орайда Үндістан жерінде арнайы осы елде тұратын түркілдес халық үшін жазылған бұл сөздіктің өзге сөздіктерден айырмашылығы аз. Бұлай болатын себебін түрк тілінің

табиғатымен байланысты. Яғни, түрк тілінің ерекшелігі, жалпы кез-келген тілдің ерекшелігі оның етістігінде болып келеді. Сондықтан бұл сөздіктің ішінде етістіктерді жіктеуге көп мән берілген.

Етістіктерден басқа бұл сөздікте есім сөздер бар. Есім сөздер де әліппе тәртібіне қарай құрастырылған. Алайда, бұл сөздердің арасында бұйрық райындағы сөздер де кездеседі. Мысалы қал, қой, бол, айт, кел және т.б. сөздер.

Бұдан басқа тақырыптарға бөлінген бірнеше бөлім бар екендігін жоғарыда атап көрсеттік. Әр бөлімнің өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ сөздіктің тарихи маңыздылығын арттырып тұрған осы сөздікке енген түрктілдес ұлыстардың аттары. Яғни, сөздіктің 14, 15, 16, 17-бөлімдерінің тарих тұрғысынан маңызы орасан зор. Жалпы бұл сөздікке барлығы 92 тегі түрк ру-тайпаларының аттары аудармасыз енген. Ру-тайпалардың (ұлыстардың) аттарын шағатай-оймақ, өзбек-қазақ, түркмен, қызылбас деп бөлген. Алайда, шағатай-оймақ ұлыстары деп аталатын бөлімде кездесетін қыпшақ пен жалайыр ұлыстарының аты келесі өзбек-қазақ ұлыстары деген бөлімде де кездеседі. Бірақ оған қосымша қазақ халқын құрайтын найман, қоңырат, керейт және арғын ұлыстарының атын кездестіреміз. Қазақ халқына тікелей қатысты осы ұлыс атауларының «Луғат-и турки» түркше-парсыша сөздігіне енгендігі осы ұлыстардың Үндістан жерінде өмір сүргендігін және осы қоғамда өзіндік орынға ие болғандығын білдіреді. Аты осы сөздікке енген түрк ұлыстары сөздік құрастырылған кезде ғана емес, бүгінгі күнде де Үндістан елінде өмір сүріп жатқандығын аңғартады. Алайда, жоғарыда атап көрсеткеніміздей парсы тілі Үндістан елінде ресми сарай тілі қызметін атқарған кезде түрктілдес тайпалардың жағдайы едәуір жақсы болған. Ағылшын отарлаушыларының Үндістан жерін жаулап алуымен парсы тілін қолданыстан ығыстырылған. Парсы тілімен бірге түрк тілі де қолданыстан шығып, оның орнын ресми тіл – ағылшын тілі алғандығы тарих беттерінен белгілі.

Бұдан басқа сөздіктің басында туыстық атаулар берілген. Атап айтқанда, ата, ана, аға, аба (әкесінің бауыры, яғни көке, баба деген мағынаны білдіреді), ажа (жанында мама, ана деп парсы тілінде жазылған), яғни әже сөздері. Сондай-ақ құдай – тәңірі, бір мен бары және жаратушы деп түсіндірілген. Ал, жергілікті жағдайға бейімдеп ақча сөзінің парсыша аудармасын рупие деп жазған. Әрине «ақча» сөзі түрк сөзі, ал оның Үндістандағы баламасы рупие болғандықтан сөздікте жергілікті ақшаның атауын берген.

«Луғат-и турки» сөздігінің кейбір парақтарында жиектерге түсініктер, қосымшалар, түзетулер берілген. Мысалы 27 б бетінде (Хайдарабад, шифр: 4294) жиекте қалып қалған бір сөзді кейінірек басқа жазумен қосқан. Ол: «умсунмақ - үміттену, үмітін үзбеу» сөзі. Ал келесі парақтың жиегінде «ағырмақ (ауырмақ, ауыру) – азарда-безер болу, шаршап кету (біреуден), ығыры шығып кету» деген сөз қосылған. Сөздікке енген етістік сөздердің

көбісі, яғни жартысынан көбі бүгінгі қазақ тілінің қолданысында бар сөздер. Мысал ретінде бірнеше етістік сөздерді атап көрсетуге болады. Олар: утмақ - өтпек, етмәк – ету/істеу, унамақ – ұнау, асатмақ - асату, узмақ (кейде йузмақ түрінде де кездеседі) – жүзу, яғни суда жүзу, есинамақ -есінеу, уғурламақ - ұрлау, уқмақ – ұғу, билмақ – білу, буйамақ - бояу, бермақ – беру, бармақ – бару, булғаму – былғау, батмақ – бату, бузулмақ – бұзылу, буйирмақ – бұйыру, тоймақ – тою (тамаққа тою), тоқумақ – тоқу, термақ – теру, тартмақ - тарту, турмақ - тұру, турғызмақ – тұрғызу, таммақ – таму, тамизмақ – тамызу, татмақ – тату, тараммақ – тарау, тирилмақ – тірілу, тиламақ – тілеу, туңгилмақ – түңілу, таңламақ – таңдау, тесмақ – тесу, туғмақ – туу, табынмақ – табыну, тинмақ – тыну, тирнамақ – тырнау, тузламақ – тұздау, танимақ – тану, черумақ – шіру, хурламақ – қорлау, димақ – деу/айту, сурамақ – сұрау, санамақ – санау, синамақ – сынау, сыйламақ – сыйлау, суйинмақ – сүйіну/сүйсіну, сузмақ – сүзу (малдың сүзісуіне байланысты), сукмақ – сөгу, сасимақ – сасу және т.б. етістік сөздер. Көріп отырғанымыздай, мысалға келтірілген етістік сөздердің барлығы бүгінгі қазақ тіліндегі қолданыста бар. Ал енді айтылуына келетін болсақ, парсы тілінде жалпы, араб әліппесінде «і», «ы» дыбысының болмауына байланысты осы дыбыстар түркше-парсыша сөздікте «и» әріпімен таңбаланған. Алайда түрк тілінің табиғатына сай, «і» және «ы» дыбыстарын қолданған болуы әбден мүмкін. Екінші мәселе, «к» және «қ» дыбыстарына байланысты. Байқап отырғанымыздай етістіктердің барлығы көне формасында «бармақ», «келмек» болып келеді. Яғни, етістіктің соңғы дыбысы «қ» немесе «к» дыбыстарына аяқталады. Осы екі дыбыс «Луғат-и түрки» сөздігінде ауысып кейде екі варианты да қатар кездесіп отырады. Бірақ бұл негізгі ерекшелік немесе кемшілік, айырмашылық болып табылмасы анық.

«Луғат-и түрки» сөздігінің шамамен 70 (бәлкім одан да көп) пайызға жуық сөздері бүгінгі қазақ тілінде кездесетін сөздер. Бірақ сәл мағынасы өзгеріп қолданылатын сөздер. Мысалы: екіленмек – ауыру, язмақ – шешу (бірнәрсенің қырын жазу), бітмәк – жазу, кәдімгі қағазға жазу, яғни бұл сөз түбі бітік сөзінен шақса керек. Бітік жазуларынан алынып, бітік деген жазу деген мағынада қолданған деген шешімге келеміз.

Үшінші кезекте, өте аз сөздер бүгінгі қазақ тілінің қолданысында кездеспейді. Ол етістік сөздерді пайызбен көрсету қиын. Алайда бұл сөздер түрк тілінің басқа диалектілерінде кездесуі әбден мүмкін. Сондықтан мысалдар келтіру арқылы қазақ тілімен салыстырғандағы айырмашылығын көрсетуге тырыстық. Ол сөздер: етканмақ – елігу, бутурмақ – тарату, бутурмақ – дұрыстау, биканмақ – қабылдау, чавурмақ – айналдыру (шыр көбелек айналдыру, орнын ауыстыру, дөңгелеу) және т.б. сөздер. Көріп тұрғанымыздай, бұл сөздер қазақ тілінде кездеспегенімен басқа да түрк

тілдерінде кездесетін сөздер.

Қорытынды: Мақаламызды қорытындылай келе, Үндістаннан табылған «Луғат-и турки» түркше-парсыша сөздігін жан-жақты қарастырып төмендегідей қорытындыға келдік.

Біріншісі – Үндістанда сақталған бірнеше түркше-парсыша сөздіктердің бар екендігін анықталды. Ал, олардың ішіндегі парақтары толыққа жуық (алғысөзін айтпағанда) сақталғаны Хайдарабад қаласындағы Салар-и джанг кітапханасы және музейінде сақталған «Луғат-и турки» түркше-парсыша сөздігі.

Екіншіден, «Луғат-и түрк» сөздігін зерттеу арқылы нақты Үндістан жерінде өмір сүрген түрк тілдес ру-тайпалардың тілімен, сөздік қорымен, сөз қолдану аясына қарай дүние танымымен таныстық. Сонымен қатар, осы сөздікпен таныса отырып, кейбір көзге көрінбейтін тіл арқылы ғана анықтауға болатын тарих пен мәдениетке қатысты мәліметтерге қол жеткіздік.

Үндістан жеріне көптеген түрк ру-тайпалары Ғазневилер билігі тұсында табан тіресе, кейіннен әр ғасырда түрлі жағдайларда барып Үндістан жерін мекен еткен. Осы түрк тайпаларының тарихын зерттеу үшін бірінші кезекте олардың сөйлеген тілін зерттеу маңызды. Осындай жағдайда түркше-парсыша «Луғат-и турки» сөздігін зерттеу арқылы осы жағдайды анықтауға болады. Себебі ауыздан шыққан әрбір сөз – сол халықтың ойынан, дүниетанымынан, дінге, адамдарға, табиғатқа деген көзқарасынан мәлімет береді. Олай болса, бұл сөздікті зерделей отырып, Үндістанда өмір сүрген түрк халықтарының тілімен (шамамен XVI-XIX ғасырдың екінші ортасына дейінгі аралық) таныстық. Нәтижеде Үндістанда XVI-XIX ғасырлар аралығында қолданыста болған түрк тілінің бүгінгі қазақ тілінен алыс еместігіне көз жеткіздік. Яғни, елу пайыздан көп сөздері (шамамен 70 пайызға жуық) ұқсас, тіпті бірдей болып келетіндігі анықталды. Сондай-ақ, сөздікте кездесетін шағатай-оймақ, өзбек-қазақ ұлыстарының аттарына қарап олардың осы күнде жергілікті халықпен араласып кеткендігіне көз жеткіземіз. Солай бола тұра өз тілі мен мәдениетін сақтауға барынша күш салған қыпшақтар, қоңыраттар, керейттер, жалайырлар, арғындар, наймандар мен басқа да түрк ұлыстары өкілдерінің ұрпақтары өмір сүріп жатқандығынан мәлімет алдық. Әрине, бұл күнде осы аты аталған ұлыстардың өкілдері Үндістан жерінде өмір сүреді. Бірақ олар ана тілдерінде сөйлемейді. Дегенмен де шағын топтар әлі де болса қолдан қолға осындай сөздіктерді сақтап, түрк тілінде сөйлейді деген болжамды жокқа шығармайды. Үндістан елінде өмір сүрген түрк ұлыстарының тарихы, мәдениеті мен тілі енді қолға алынып жатқан тақырып. Бұл тақырып бойынша жұмыс істеу үшін Үндістан елінде сақталған түрк тіліндегі жазба деректерді, жазба ескерткіштерді анықтау қажет. Анықтап алғаннан соң, осы жазба ескерткіштерді зерттеп, ғылыми айналымға енгізу уақыт күттірмейтін тақырып.

Әдебиет

1. Jan Schmidt. Catalogue of Turkish manuscripts in the library of Leiden University and other collections in the Netherlands. Vol. I. Leiden: Brill, 2000. Or. 517 [1]. P. 135-141.
2. Махмұт Қашғари. Түрк сөздігі / аударған, алғысөзі мен түсініктерін жазып, баспаға дайындаған А. Егеубай. Т. 1-3. – Алматы: Хант, 1998.
3. A catalogue of the Persian manuscripts in The Salar Jung Museum and Library compiled by Muhammad Ashraf. - Hyderabad, 1974.
4. Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr.al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1996.
5. Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khuda Bakhsh oriental public library. Prepared by dr.Mohd. Ghaffar Siddiqi and dr. Salimuddin Ahmad. – Patna: Khoda Bakhsh Oriental Public library, 2010.
6. Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Khuda Bakhsh oriental public library. Prepared by dr. Muqtadir Khan Saheb. – Patna: Khoda Bakhsh Oriental Public Library, 1918.
7. Khuda Bakhsh Library Journal. – Panta, Khoda Bakhsh Library, 2001. P. 115-120.
8. Catalogue of Persian manuscripts of Rampur Raza Library compiled by dr. al-Hasan Siddiq. – Rampur: Rampur Raza library, 1996. vol. I. – P. 6.

ТІЛБІЛІМІ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
LINGUISTICS AND COMPARATIVE RESEARCHES

UDC 811.512.122

Süer EKER*

НАКАСЧА “ХАЗАРТРА” ЕYLEMİNİN
TARİHSEL-BİÇİMBİLGİSEL ÇÖZÜMÜ

Özet. Bu makalede Hakas dilinin sesbilgisel ve biçimbilgisel özelliklerinden hareketle “tis hazartpa-” (harfiyen “diş beyazlaştırma”, mecazen “konuşma”) ifadesinin, etimolojisi, yani fosil biçimbirim “hazartpa-” tarihsel verilerin desteği ile ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Hakasça, etimoloji, ax, ağar-, tis hazart-, hazararga, hazartpa

HISTORICAL-MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF THE VERB
‘HAZART-’ IN KHAKASS LANGUAGE

Abstract. In this article, starting from phonetically and morphological peculiarities of the modern Khakas language, etymology of the second component of compound ‘tis hazartpa-’ (literally not to whiten teeth; figuratively not to talk), i.e. fossilized morpheme ‘hazartpa-’ will be examined with support of the historical data.

Key words: Khakass language, etymology, ax, ağar-, tis hazart-, hazararga, hazartpa

ИСТОРИКО-МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛА
«ХАЗАРПГА» В ХАКАССКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье наряду с фонетическими и морфологическими особенностями современного хакасского языка, опираясь на исторические данные, рассматривается этимология второго слова в словосочетании «tis hazartpa-» (буквально не отбеливать зубы, образно не разговаривать), то есть устоявшаяся морфема «hazartpa-».

Ключевые слова: хакасский язык, этимология, ax, ağar-, tis hazart-, hazararga, hazartpa

---

* Prof.Dr., Başkent Üniversitesi, Ankara/Türkiye, suereker@gmail.com

ХАЗАРАРҒА /хазар-/ 1) становиться светлым, белеть; сидеть; **пазым хазарыбысты** [у меня] волосы начинают сидеть; **хара пазың хазарғанча чөр!** благожелание живи, пока не поседеет (побелеет) твоя голова!; 2) сверкать, белеть (издалека); **суғда нимеде** хазарча в воде что-то беллет; 3) светать; **таң хазарча** светает, заря занялась.

ХАЗАРТАРҒА /хазарт-/ 1) понуд. от **ха-за-рарға**; **хазарта чуурға** а) мыть добела; б) стирать до белизны; **чай хазартарға** налить в чай молоко (букв. чай светлым делать); 2) белить (известью); **иб хазартарға** белить в доме; **а хазарта тарт парарға** побледнеть; **тіс хазартарға** улыбатъся (букв. [белые] зубы показы-вать);

□ **иссең, хулаанда, көрзең, хараанда, тіс ха-зартпачаң** посл. храни услышанное в ушах, виденное в глазах, рта не раскрывай (букв. зубы не показывай) (starling.rinet.ru)

Sibirya Türk dilleri arasında yer alır [1, 161-164]. Tekin'in fonetik ölçütlere dayalı sınıflandırmasında ise, sözlü diller Orta Çulım, Mrass ve Yukarı Tom ve Sarı Uygurcanın yer aldığı beşinci grubun, yani 'azaq/azax' grubunun tek yazı dili olan üyesidir. Hakasça, söz başındaki y- ve söz içindeki -ş- ünsüzlerini farklı gelişimlerine göre, yani GT *ya:şıl* sözcüğünün ölçüt olarak kullanılmasıyla üç alt gruba ayrılır. Hakasça grup içinde tek başına *çazıl* altgrubunu oluşturur [2, 13-14].[‡]

‘Көрген харааньда искен хулааньда тіс хазартпа(чань)’[§]

‘Көрген хараанда искен хулаанда тіс хазартпа(чан)’

1990'lı yıllarda doktora derslerim vesilesiyle Hakasça-Rusça-sözlükteki atasözlerini incelerken bunlardan biri dikkatimi çekmişti: ‘Көрген харааньда искен хулааньда тіс хазартпа(чань)/Көрген хараанда искен хулаанда тіс хазартпа(чан)’ [3, 264].

* www.perepis2010.ru

† www.unesco.org/languages-atlas/index.php

‡ Türkçe ise yine Johanson'un sınıflandırmasında Güneybatı Türkçesinin Batı kolunda (GB^B), Tekin'de ise on ikinci grupta 'dağlı' grubunda yer alıyor. Türk dilleri ailesinin bu iki yazı dili Hakasça ve Türkçe arasındaki genetik yakınlığa karşın karşılıklı anlaşılabilirlik oranın çok düşük olduğunu, ampirik olarak yüzde onun altında bulunduğunu varsayabiliriz. Hakasça ile ilgili özgün ve birinci elden genel akademik bilgi için Mariya Chertikova'nın (Чертикова 2016a, 2016b) makalelerini önerebilirim.

§ 1953 basımlı sözlükte /ŋ/ sesini göstermek üzere 'н' harfi ile 'ъ' (kalınlaştırma işareti) ayırıcı işareti kullanılarak oluşturulan 'нъ' harfinin daha sonra yerini 'н' harfine bıraktığı anlaşılıyor.

Hakasça, Rusya Federasyonu birleşiminde Hakasya Cumhuriyeti'nde 2010 yılı itibarıyla nüfusun % 12,1'ini oluşturan 72,959 kişinin ana dili olarak konuştuğu bulunan, cumhuriyet çapında resmi statüye sahip bir Türk dilidir.*

“UNESCO'nun Etkileşimli Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası”nda (İng. UNESCO Interactive Atlas of the World's Languages in Danger) ‘kesinlikle tehlikede’ (İng. definitely endangered) kategorisinde yer alan Hakasça,[†] Johanson'un etnik-coğrafi temelli sınıflandırmasına göre Kuzeydoğu Türk dillerinin güneyinde (NE^G), yani güney

Bu Hakasça atasözü, Hakasça ve Türkçe arasındaki oldukça düşük karşılıklı anlaşılabilirlik oranına karşın, az bir çabayla TT konuşuru tarafından anlaşılabilir derecede yakın görünüyordu. Nitekim, atasözünü oluşturan ‘kör-, харах, ис-, хулах, тис’ sözcükleri, ‘харах’ dışında TT’de ‘gör-, işitmek, kulak, diş’ biçimleriyle yaşıyordu. ‘харах’ da Türk dili tarihinde *karak* biçimi ve ‘göz bebeği; göz’ anlamıyla bilinen bir sözcüktü. Benzer şekilde, ‘-ген -ң, -да’ ekleri de Türk dillerinin en yaygın eylem ve ad çekim ekleriydi.

Bu durumda, yer tamlayıcıları çıkarıldıktan sonra kalan ‘тис хазартпа’нын yüklemine oluşturan ‘хазарт-’ sözcüğünün, ‘тис’in yardımı ile çözümünün de pek zor olmaması gerekiyordu.

‘Көрген хараанда искен хулаанда’

Atasözünün iki eşit bileşenden oluşan ilk kısmının, ‘Көрген хараанда искен хулаанда’ öbeğinin çözümü son derece kolaydı: *көрген* < *көр-ген*, *хараанда* < *хараа-ң-да* (*харах* < *karak* < *kara-k* ‘eyeball’, Osm. XIV and XV *karak* ‘eye’ rather than ‘eyeball’ [4, 652]; *искен* < *ис-кен* (krş. ET *éşid-* ‘to hear, to listen’ [4, 257], *хулаанда* < *хулаа-ң-да* (*хулах* ‘kulak’ < *kulkak/kulxak* [4, 621]. Birinci ve üçüncü sözcüklerde sırasıyla sıfat-fiil, ikinci ve dördüncü sözcüklere yine sırasıyla 2. tekil şahıs iyelik eki ve bulunma durumu ekleri yer alıyordu.

Artık, atasözünün bundan sonraki kısmını çözmek kolay görünüyordu

***

‘тис хазартпа’

‘тис хазартпа’нын, çekime girmiş bir deyim olduğu açıktır. *Tic*, ‘diş’ olduğuna göre, ondan sonra gelen yüklem, büyük ihtimalle eylem kökenlidir. Kısacası, bu deyim bir isim ile çekimli bir yardımcı eylemden ibaret bir birleşik fiil olmalıdır. Veriler bir araya getirildiğinde, atasözünün tercümesi, ikinci kısımdaki birleşik eylemin

АХ I «белый; перен. чистый, прекрасный». Ах чачында ла синің адыңны пасчам; **хуба** «светлый, бледный, блеклый». Иирде тигір төзі хуба полған, наңмыр даа чағарын сағыбаан чазызар сыххан чон.

АҒАРАРҒА «1) белеть, светлеть, бледнеть;

2) выцветать; 3) седесть; 4) светать, расцветать, загораться, заниматься (о заре)». Прасковья, хамааның тирин чысхлап, харға ағарыбысхан чазыча чүгүрче; **хазарарға** «белеть, светлеть; седесть; светать». Тағ пазында читі өскі хазарысча; **хубарарға** «бледнеть». Туразар кіргенібісте, лампа чарығына Софьяны сырайы ла хубарчатхан

[5; 15, 13]

eylemi dışında, ‘Gördüğün gözünde, işittiğin kulağında; diş [хазартпа]!’ şeklindedir. Mevcut ipuçları sorunun çözümüne yardım ediyordu, buna göre *хазар-*, eylemin gövdesi, ‘-па-’ olumsuzluk eki ‘-ma-’nın seslik değişkesi, -т- de ettirgenlik eki olmalıdır. Sıra *хазартпа* ifadesini çözümünde.

‘хазарт-’ ve ‘ағарт-’

Hakasça-Rusça sözlüklerde ‘хазарт-’ eylemine ‘белить; обелить’ vb. anlamlar yanı

‘beyazlatmak; badanalamak’; ‘aғарт’ eylemine de ‘отбеливать (белить)’ vb. karşılıklar verilmektedir. ‘тіс хазарт-’ ifadesinde ‘diş beyazlatmak, dişini beyazlatmak’ gibi bir anlam söz konusudur, ancak bu birleşik fiilin anlamı ‘dişini beyazlatmak, dişini badanalamak’ vb. olamaz. Bu durumda, deyim anlamının ilk bölümdeki ‘gördüğün gözünde, duyduğun kulağında’ ifadesini tamamlayıcı nitelikte, ‘dişini gösterme’ yani mecazen ‘sus, konuşma’ olduğu açıktır. Nitekim Hakasça-Rusça deyimler sözlüğünde ‘тіс хазартаға’ şeklinde gösterilen deyime Rusça ‘смеяться, насмеяться, букв. зуб белеет’ karşılıkları verilmekte, Rusça *скалить зубы* ‘sırtmak’ ifadesine gönderme yapılmaktadır [6, 87]. Rusça karşılıklar da öngörülen anlama oldukça yakındır. Bu durumda sorun, geriye kalan ‘хазар-’ biçimini açıklayabilmektir.

Sözlükte ‘хазартаға’ ve ‘хазартаға’ biçimlerinin her ikisi de bulunmaktadır, ancak çözüme ettiren ekinin bulunmadığı gövdeden başlamak daha uygun olacaktır.

‘хазар-’ ve ‘ағарт-’

ET’de *-Ar-* (+*Ar-* [7, 227]* ve *-gAr-* (+*gAr-* [8, 742-746]†) şeklinde iki farklı isimden fiil yapma iki vardır. *-gAr-* ekinde hece başındaki *-g-* nin düşmesiyle iki farklı ek, Türkiye Türkçesinde sesteş hale gelmiştir.

Yine ET’de *-Ar-* [8, 734; 7, 229], *-(g)Ar-* ettiren eklerinin de bulunduğunu da hatırlatalım.‡ Konumuz isimden fiil yapma ekleri olduğu için bu ekler üzerinde durmuyorum.

İsimden fiil yapan *-GAr-*, ‘kılış, ediş’ bildiren geçişli (causative) fiiller, *-Ar-* ise ‘olma’ ifade eden geçişsiz fiiller yapar. Bu durumda anahtar kavram ‘beyazlaşma’ (белить) olduğuna göre, ‘хазар-’ fiilinin ‘*хаз’ gibi bir isim kökü ile ‘-ap-’ gibi bir isimden fiil yapma ekinden meydana gelmiş olması gerekir, çünkü ‘-Ar-’, TT *ak-ar- kız-ar-, sar(t)-ar-, yeş-er-* vb. örneklerde olduğu gibi renk adlarından fiil yapan ektir.§

GT’nin iyi bilinen türevlerinden ‘ağart-’ (Hak. *ağart-*) eylemi TT ile tam tamına örtüşen şekilde Hakasçada *ax* ‘ak, beyaz’ isimden türemek üzere ‘1. Ağarmak,

* *ak+ar-* ‘to become white’, *al+ar-* ‘to be dazzled’, *belgü+r-* ‘to become apperent, to appear’, *kız+ar-* ‘to be or become red’ vb. (Erdal 1991, 499)

† *and+gar-* ‘to make somebody swear an oath’, *at+gar-* ‘to make one or help one mount a horse’, *äd+gär-* ‘to attach importance to something into something else, to subdue, conquerer, *taş+gar-* ‘to bring, give or get out’.

‡ Erdal’da (1991) ve Gabain’de (1988) yer almayan *-gAr-* eki için Ercilasun şu açıklamayı yapıyor: ‘geçişsiz fiil tabanlarından ve geçişli tabanlardan da ettiren fiiller teşkil etmektedir. Bu ek *-g-*, *-g-* ile biten isimlerden *-ar-/-er-* ile yapılmış fiillerin, heceleme esnasında yanlış bölünmesiyle meydana gelmiş sanılabilir; fakat o takdirde ettiren değil; ancak geçişsiz fiiller teşkil edebilirdi (Ayrıntılı bilgi için bk. 2003: 133).

§ ‘**hazar-** 1. Ağarmak, kırışmak: ‘*Hara pazıbis hazarğanca, hada polarçıpıs.*’ V. Tatarova (Kara başımız ağarana kadar, birlikte olurduk.) 2. Ağarmak, hava aydınlanmak: ‘*Haraazı irtip tañ atsa Hazarızıp usçalar.*’ A. Topanov (Karanlık geçip, tan atsa / Ağarışıp sönyörlar.) **tañ hazarıbıstr** tan ağarmış 3. Uzakta bir nokta halinde görünmek. **suğda nime hazarça** suda bir şey ağarıyor. 4. Rengi solmak, rengi atmak, beyazlaşmak’, ‘**hazart-** 1. Ağartmak, beyazlatmak. **İssen hulaañda körzeñ haranda, tis hazartpacan** duyduğun kulağında, gördüğün gözünde, diş ağartma. 2. Badanalamak; **hazarta** ‘ağartarak, beyazlaştırarak’; **hazarthı** ‘kireç, beyaz kilden sıva’, **hazartıs** ‘ağartma’” (Arik 2005: 166).

beyazlaşmak. 2. Aydınlanmak. 3. Ağarmak, kırışmak. 4. Rengi solmak, atmak' semantiğiyle yaşamaktadır; ancak Hakasçanın 'ax' ve 'ařap-' şekilleri, sorunun çözümüne yardımcı olmadığından çözümü yine *xaz/*xac/*xař biçimlerinde aramak gerekiyor.

*xaz/*xac/*xař

Çağdaş Hakasçada *xazar-* eyleminin kökü olabilecek 'beyaz, ak' karşılığında *xaz sözcüğünün bulunması gerekiyor; ancak Hakasça güncel sözlüklerde böyle bir sözcük yer almamaktadır. Bu durumda *xac/*xař biçimlerine başvurulsa da, sözlüklerde 'beyaz, ak' karşılığında *xac/*xař biçimlerinin de yer almadığı görülmektedir. Bu durumda, '*xaz' kökündeki son ses /z/nin asli olmayabileceği en mantıklı açıklama yoludur. Yani çağdaş Hakasçada 'beyaz, ak' karşılığında *xaz, *xac veya *xař gibi bir kök bulunmaması, iki heceli *xazar-* biçim biriminin donmuş, kökü unutulmuş bir yapı (İng. fossil word, cranberry morpheme, fossilized word/morpheme) olmasıyla açıklanabilir. Bu noktadan hareketle, sorunun çözümünde günümüzden hareket etmenin bir yararı olmayacağına göre, süreç, geçmişten bugüne doğru geliştirilmelidir. Cevaplandırılması gereken soru şudur: 'Beyaz' karşılığındaki *xaz nasıl bir pro-form'dan gelişmiş olabilir?

Bu soruyu cevaplayabilmek için öncelikle Hakasçanın ET'den gelişen yeni ses özelliklerini ve bu dildeki morfofonetik gelişmeleri hatırlamak ipucu olabilir. Nitekim, GT ünlüleri arası durumdaki -s-'nin Hakasçada -z-'ye gelişmesi, sistemli bir ünsüz değişimidir. Benzer şekilde, söz sonundaki -ř, -s'ye, söz içindeki -ř- ise iki ünlü arasında, *-s- üzerinden -z-'ye gelişebilir.

Bu durumda tarihi kaynaklarda, normal koşullarda Türkçe kelimelerde söz başında x- bulunmayacağına göre kelimeyi 'beyaz, ak' anlam eksenini üzere kökü *qaz/*qac/*qau, pro-formu da *qazar-, *qasar-, *qařar- şekillerinin birinde aramak gerekir. Kelime *qaz/*qac/*qau, gibi bir biçimden örneğin *qař+ -ar- > *qař-ar- > *qas-ar- > *qaz-ar- > xaz-ar- şeklinden gayet düzenli biçimde gelişebilir. Burada DTS ve EDTC'deki verilerin ilk aşamada sorunu çözmede anahtar rolü oynaması beklenir.

qař

qař I « бровь»

qař II « край, берег, бровка, граница»

qař III «минерал нефрит»

qař IV **qara qař ögüz (!)** c.m. **qara III, ürün**

qař ögüz (!) c.m. **ürün II**

qař V «[скр kařa]»

qař VI « **qař oyun** название игры (?)

(DTS 1969: 431)

DTS'de *qazar-, *qasar-, *qařar- 'beyazlaşmak, ağarmak' anlamıyla öngörülen pro-formlar ve 'beyaz, ak' karşılığında *qaz/*qac maddelerinin bulunmadığı, buna karşılık altı ayrı qař madde başının yer aldığı görülüyor.

*'ağar- 1. Ağarmak, beyazlaşmak. **harlığ hışı keldi, çazılar ağar pardı** karlı kış geldi ovalar ağardı. 2. Aydınlanmak. **tigir ağarıbıstı** gök ağardı. 3. Ağarmak, kırışmak. **pazı ağar-** saçları ağarmak. 4. Rengi atmak, ağarmak. **sırayı ağar-** yüzü ağarmak, solmak. 5. Rengi solmak, atmak. **pladım küñge ağar pardı** elbisem güneşten ağardı.' (Arıkoğlu 2005: 29).

Yine DTS'deki **ürün I** maddesindeki 'белый, светлый' karşılığında ve **sarı altun ürün kümüş, saqalıq ürün bolsa keldi ölüm, qaraqa yayuma ay asli ürün** örneklerinde *sarı altın*'a karşılık *ürün gümüş*, yani beyaz

gümüş, sakalın ürün (beyaz) olsa, geldi ölüm, karaya yaklaşma ey asil *ürün (beyaz)*, KB-1001 *kugu teg ürün* 'kuğu gibi beyaz', KB-879 *ürün süt* 'ak süt' vb. çok sayıdaki örnek, *ürün*'ün bir renk adı, *ak* ile eş ya da yakın anlamlı bir sözcük olduğuna işaret eder.†

Yukarıdaki altı maddeden birinin Hakasçadaki *xazapmna-/xazartpa-* eyleminin kökü olması beklenir. Nitekim **qaş IV** maddesindeki **ürün qaş** ikilemesi sorunu kolayca çözmeyi sağlayabilir, çünkü eş ya da yakın anlamlı tekrar öbeği niteliğindeki ikilemenin *qaş* bileşeni *ürün* ile aynı anlamda olmalıdır.

Clauson'un açıklamaları da DTS'de verilen bilgileri onaylamaktadır. *Kaş*, tarihi kaynaklarda *kaş taş* öbeğinde de yer almaktadır. Sözcüğün coğrafyası Güneydoğu Türki'dir başka bölgelerde bu taş bilinmemektedir. Clauson'un *kaş* maddesinde gönderme yaptığı *yat, yada taş* vb. 'yağmur taşı' da köken ve anlam bakımından son derece karmaşık, muhtemelen İngilizce *jade* ve hatta Farsça *cādū* sözcükleriyle ilintili olabilecek başka bir sözcüktür.‡

Sorunun tam çözümüne ulaşmış durumdayız. *ürün qaş*'ın 'beyaz' anlamını pekiştiren, yakın anlamı bir tekrar öbeği olduğu açıktır.

Bu arada yine DTS'de, DLT'ye atfen verilen '**qaşya I** белая отменина на лбу животного, звездочкой *qaşya at* (MK I 426)', *qaşya at, qaşya, qaşya qoy* vd. açıklama ve örnekler de *kaş*'ın 'beyaz/ak' renkli olmasıyla ilgili olmalıdır. Benzer şekilde *Kaşgay* (Qashqay) etnoniminin, *qaşqa* ile ilişkili olduğuna ilişkin etimolojiler de bulunmaktadır [9, 457].

Konuyu ve örnekleri bu kadarla burada sınırlı tutuyorum.

* Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü'ndeki 'ürün' maddeler arasında 'süt ve süt ürünlerine verilen genel ad' karşılığı da yer almaktadır. Sütün beyaz renkli bir sıvı olması. bu anlamı doğrular niteliktedir.

† Türkiye Türkçesinde Arapça kökenli 'mahsul' karşılığında kullanılan *ürün* kelimesinin de ET biçimi *ürün*'ün 'beyaz' karşılığında olduğunu biliyoruz.

‡ Clauson "properly 'jade'; survives with this meaning in the phrase **kaş taş**, in South East Türki; in other areas, where jade is unknown, it came in medieval period to mean more generally 'precious stone', and in particular 'the bezel of a finger ring'; in these meanings survives in NC Kır., some NW languages and SW Az. *ğaş*; Osm. *Kaş*; Tkm. *ğa:ş*; see. **ya:t**." (1972: 669-670). *Yat*,

Каш (yeşim/nefrit) minerali (İng. jade, nephrite, Rus. минерал нефрит)

Yeşim (İng. jade), yazılı tarih öncesinden, prehistorik çağlardan başlamak üzere, silahlara, aletlere, heykellere, mücevherlere, değerli taşlara vb. objelere dönüştürülebilen çok dayanıklı bir doğal malzeme için kullanılan kültürel bir terimdir. Türkçede, Farsça kökenli jenerik bir ad olan *yeşim*, baskın rengi yeşil olmakla birlikte doğada beyaz dahil, lavanta, sarı, mavi, siyah, kırmızı, turuncu, gri vb. renklerde de bulunur. Aslında yeşim (İng. jade) birbirinden ayırt edilmesi zor iki ayrı mineraldir (İng. jadeite* ve 'İng. nephrite'), ancak her iki mineralin de 'beyaz' renkli türleri de vardır.‡

Kaynaklara göre 'İng. jade' kategorisinde yer alan 'jadeite' ve 'nephrite/nephrite' mineralleri kimyasal ve fiziksel bakımdan birbirinden ayrılır. Fiziksel özellikleri arasında renk bakımından nefritin renk ölçeğinin beyaz, krem ve koyu yeşil arasında olduğu ifade edilmektedir.§

Sertliği nedeniyle balta başları, silah ve alet üretmek üzere kullanılan yeşim, aynı zamanda, tarih öncesi dönemlerden bu yana Çin'den Amerika'ya değin vb. farklı coğrafyalarda işlenmeye ve parlatılmaya çok uygun bir 'taş' olması nedeniyle süsleme ve süslenmede kullanılan, kendisine yada gibi dini, mistik pozitif 'güçler' de atfedilen bir mineraldir. Yeşim'in en değerli türlerinden biri de beyaz nefrit ya da 'koyun yağı' nefritidir. *Kaş*, yani *yeşim* ile *yada taşı* (İng. jade) olarak bilinen taş arasındaki yakın bir ilişkiden söz edilmişti. *Yat/yada* pek çok halkın kültür ve inanç dizgesinde olduğu gibi 'yağmur yağdırmak' vb. olağanüstü işlevleri olduğuna inanılan çeşitli ritüellerin nesnesidir. Bu mineralin bulunduğu coğrafyalardan biri de Çin'dir. Nitekim nefrit yeşim erken Çin dönemlerinde, hanedan üyelerinin defin merasimlerinde cenazeyi tezyin için kullanılmıştır, bu nedenle 'emperyal mücevher' olarak da kabul edilmiştir.

Yeşim mistik nitelikleri, renkleri ve sertliği dolayısıyla Çinlilerce ruhla ve ölümsüzlükle ilişkilendirilmiştir.**

'qaş' (yeşim) ödünç bir sözcük mü?

ET *qaşya* 'бяло петно на челото на животно', *qaşiy* 'представителен, букв. гладко избърснат (с гладко избърсната глава, т.е. бял, лъскав)', '*qaş* – бял нефрит', '*qaş jaz* – с ясно, приветливо лице' verilerinden hareketle bu sözcüğün Toharcadan alıntı olduğu, *kās*, *kutsi* sözcükleri ile ilişkili bulunduğu ve yine Toharca **k'as* w biçiminden geliştigi ileri sürülmektedir.††

* Bu mineralin kimyasal formülü kaynaklara göre şu şekildedir: $\text{NaAlSi}_3\text{O}_6$ or $\text{Na}(\text{Al,Fe}^{3+})\text{Si}_2\text{O}_6$

† Bu mineralin kimyasal formülü de kaynaklara göre şu şekildedir: $\text{Ca}_2(\text{Mg,Fe})_5\text{Si}_8\text{O}_{22}(\text{OH})_2$

‡ <https://geology.com/gemstones/jade>

§ <https://geology.com/gemstones/jade>

**<https://www.ebay.com/gds/Whats-the-Difference-Between-Jadeite-and-Nephrite-Jade-/1000000178258849/g.html>

†† "В. Я. Бутанев го апострофира с мненито че кашха/хашха е общотюрк. дума която означава бял, светъл. (ДРИС) В др.тюрк. *qaşya* – бяло петно на челото на животно, *qaşiy* – представителен, букв. гладко избърснат (с гладко избърсната глава, т.е. бял, лъскав), *qaş* – бял нефрит, *qaş jaz* – с ясно, приветливо лице. (ДРС, стр. 431) Тук обаче навлизаме в съвсем друга област, общотюрк. дума е стара

Araştırmanın geliştirilmesi durumunda bir gezgin sözcük, ‘İng wandering word’ ile karşılaşma ihtimali de yüksektir.* Ancak çalışmamızı Hakasça ve Eski Türkçe ile sınırlandırıyoruz.

Sonuç

Şu ana kadar değinilen verileri bir araya getirdiğimizde *ak*, *ürün* sözcüklerinin yanı sıra *ürün qaş* ikilemesindeki eş ya da yakın anlamlı ögelerden ikincisinde, maddi bakımdan değerli, mistik güçler atfedilen bir mineralin adının, *kaş*’ın, bir renk adı olarak da kullanıldığına tanık oluyoruz.†

Bu mineralin başta yeşil (krş. *yeşim*, *yeşim taşı*; İng. *jadeite* and *nephrite*) olmakla birlikte doğada farklı renklerde bulunabildiğini biliyoruz.‡ Kaynaklarda beyaz renkli yeşimin, en değerli yeşim türlerinden bir olduğu bilgisi de yer alıyor. Muhtemelen Uzak Doğu’da görece sınırlı bir coğrafyada üretilen getirilen bu değerli taşın süt ‘gibi’ beyaz ve parlak /parlatılmış türü, ikilemelerde renk adı olarak kullanılmıştır.

Kaş’ın mevcut örneklerde *ak* ve *ürün*’den farklı biçimde tek başına, bağımsız bir renk adı olarak değil, genellikle sözcük öbekleri içinde yer aldığını görüyoruz; bununla birlikte Hakasça *xazart-* biçimi, sözcüğün bağımsız bir renk adı olan *qaş*’tan gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaş’ın, Hakasça *tis xazart-* deyimine uzanan yolculuğundaki muhtemel seslik ve biçimbilgisel gelişimi de şöyle olmalıdır: *kaş* > *kaş+ *-ar-t-ma-* > **kaş-ar-t-ma-* > **kas-ar-t-ma-* > *xas-ar-t-ma > *xaz-ar-t-pa*.

Kaynakça

1. Johanson, Lars (2006). *Turkic Languages*. Elsevier Ltd. pp. 161-164.
2. Tekin, Talat (1990). A New Classification of the Turkic Languages. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5-18.
3. Баскаков Н. А., Инкижекова Грекул (1953). *Хакасско-русский словарь*. Москва: Издательство ГИИНС.
4. Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

тохарска заемка, вж. пратох. *kās* – бял, светъл. Вж. тох. (б) *kutsi* – бял, чист, свят, изхождайки от името на града и държавата Куча, но е известна и форма *kuśi*, в тох.(а) *kāsu* – красив, тох.(б) *kaswo* – зачервен, протоиндоевп. корен е **k’as’w* – блестящ. (DA-DT-b) Склонен съм да приема хипотезата на Кызласов, защото е ясна и убедителна.” (Войников ТУ: 21).

* “The inhabitants of these settlements belonged to one tocharian community called the ‘Kasi’, ‘Kushi’, which meant white, bright, clean and noble.” (Voynikov ТУ: 17).

† Сөzcük TT’de yüzük *kaş* ‘Yüzük üzerinde taş yerleştirmeye yarayan oyuk bölüm’ karşılığındadır. *Kaş*’ın yüzükteki değerli taş yerine, değerli taşın yerleştirildiği oyuk bölümü ifade etmesinin bir açıklaması olmalıdır.

‡ Türkçe Sözlük’e göre Farsça *yeşm*’den gelişen *yeşim* bir mineraloji terimi olarak ‘Açık yeşil ve pembe renkli, kolay işlenen, değerli bir taş’ karşılığındadır. Genellikle yeşil renkli olan yeşimin kendisine seçse ve kısmen anlamca yakın Türkçe kökenli renk adı *yeşil* sözcüğü ile herhangi bağlantısı yoktur.

5. Кызласова, И. Л.; Чертыкова М. Д., (2014). *Словарь синонимов хакасского языка Хакас тілінің синонимдер сөстiгi*. Абакан: Издательство ФГБОУ ВПО «Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова.

6. Боргоякова, Т. Г. (1996). *Краткий хакасско-русский фразеологический словарь*. Абакан: Издательство ФГБОУ ВПО «Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова.

7. Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden • Boston: Brill.

8. Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation Volume 2*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

9. Dolatkhah, Sohrab (2016). (Eds. Süer Eker, Ülkü Ç. Şavk) *The Qashqay and Their Language. Endangered Turkic Languages IV*. Ankara-Astana: International Turkic Academy & International Turkish-Kazakh University. pp. 455-484.

10. Arikoğlu, Ekrem (2005). *Örnekleli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

11. Chertykova, Mariya D. (2016a). (Eds. Süer Eker, Ülkü Ç. Şavk) Хакас (Khakass). *Endangered Turkic Languages II*. Ankara-Astana: International Turkic Academy & International Turkish-Kazakh University. pp. 259-267.

12. Chertykova, Mariya D. (2016b). (Eds. Süer Eker, Ülkü Ç. Şavk) Functioning of the Modern Khakass Language and Linguistic situation in the Republic of Khakassia. *Endangered Turkic Languages IV*. Ankara-Astana: International Turkic Academy & International Turkish-Kazakh University. pp. 225-232.

13. Ercilasun, Ahmet Bican (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

14. Gabain, A. von (2008). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

15. Voynikov, Zhivkov (TY). *Some ancient Chinese names in East Turkestan and Central Asia and the Tocharian question*. Bulgaria.

16. Войников, Ж. (TY). *Кои са носителите на българските езически погребения с трупоиизгаряне и техните древнокиргизки и хакасски паралели?* (www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Koj_sa_nositelite_na_kremacionnija_obred.pdf)

17. Надеяев, В.М.; Насилов, Д.М.; Тенишев, Э.Р.; Щербак, А.М. Редакторы) (1969). *Древнетюркский словарь*. Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение.

Elektronik Kaynaklar

www.ebay.com

www.tdk.gov.tr

www.isa-sari.com/ctlk

starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?basename=khakas

www.eurojade.fr/en/latest-blog/99-jadeite-nephrite-jadegeology.com/gemstones/jade

www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Koj_sa_nositelite_na_kremacionnija_obred.pdf

www.bulgari-istoria-2010.com/booksbg/some%20ancient%20chinese%20names%20in%20east%20turkestan%20-%20final.pdf

Kısaltmalar

- ET : Eski Türkçe
GT : Genel Türkçe
DLT, MK : Divanü Lugâti't-Türk
DTS : Drevne Tyurskiy Slovar'
TT : Türkiye Türkçesi

UDC 323.1

Irina NEVSKAYA*
Saule TAZHIBAYEVA**

**DOCUMENTATION OF ENDANGERED TURKIC VARIETIES IN
KAZAKHSTAN: KAZAKH-GERMAN PROJECT OF INTERNATIONAL
COOPERATION**

Abstract. The article is devoted to endangered Turkic languages spoken in Kazakhstan. There are twenty-four Kazakhstani Turkic languages, and seven of them are under an extreme danger of extinction: Shor, Altai, Khakas, Tuvan, Gagauz, Chuvash, Nogay, Kumyk, Crimean Tatar. Kazakh-German International project funded by Volkswagen foundation was conducted during 2014-2018; it aimed at clarifying the sociolinguistic situation of Kazakhstani Turkic languages and at documenting endangered Turkic languages and varieties. Kazakhstan provides unique material for documentation of different idioms and languages of small-numbered ethnic groups that preserve archaic variants of the languages being on the verge of extinction, but still functioning in multiethnic Kazakhstan. Empirical data collected during the field research are documented and archived on the server of the Language Archive at Institute of Max Planck (Netherlands). In 1995, governmental institution Assembly of People of Kazakhstan was organized. Assembly gives broad possibilities to Kazakhstani Turkic Diasporas to promote their native language, to preserve their cultural heritage and national traditions.

Keywords: Turkic languages, Kazakhstan, sociolinguistic research, documentation of languages, endangered languages, database

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОЙЫЛУ ҚАУПІНДЕГІ Түрк
ТІЛДЕРІНІҢ ҚҰЖАТТАНДЫРЫЛУЫ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАЗАҚ-НЕМІС ЖОБАСЫ**

Түйін. Мақала Қазақстандағы жойылып кету қаупі бар түрк тілдеріне арналған. Қазақстанда 24 түрк тілдері бар, соның ішінде 7-і жойылу қаупінде: шор, алтай, хакас, тыва, гагауыз, чуваш, ноғай, құмық, қырым татар тілі. 2014-2018 жылдар аралығында Volkswagen қорымен қаржыландырылған қазақ-неміс халықаралық жобасы жүргізілді. Бұл жобаның мақсаты Қазақстандағы түрк тілдерінің әлеуметтік-лингвистикалық жағдаятын анықтау және жойылу қаупіндегі тілдерге құжаттама жасау болып табылады. Өткізілген зерттеулер аясында жинақталған эмпирикалық

* Dr. Professor, Frankfurt University (Frankfurt, Germany) e-m.: nevskaia@em.uni-frankfurt.de

** Dr., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University e-m.: tazhibayeva_szh@enu.kz

мәліметтер Макс Планк Институтының (Нидерланды) Тілдер мұрағаты серверінде құжатталған және мұрағатталған.

1995 жылы Қазақстан халқы мемлекеттік ұйымдық Ассамблеясы құрылды. Қазақстан Үкіметі барлық диаспораларға өз тілдері мен мәдениеті ұстанымын нығайтуға, сонымен қатар түрк тілдеріне өз ана тілін, мәдени мұрасын алға тартып, ұлттық дәстүрлерін сақтап қалуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Түрк тілдері, Қазақстан, әлеуметтік лингвистикалық зерттеу, тілді құжаттау, жойылып бара жатқан тілдер, дерекқор

ДОКУМЕНТАЦИЯ ИСЧЕЗАЮЩИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ КАЗАХСТАНА: МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСКО-НЕМЕЦКИЙ ПРОЕКТ

Аннотация. Статья посвящена исследованию тюркских языков Казахстана, находящихся на грани исчезновения. В Казахстане насчитывается 24 тюркских языков, из 7 них находятся под угрозой скорого исчезновения. Это – шорский, алтайский, хакасский, тувинский, гагаузский, ногайский, крымско-татарский, кумыкский. Казахско-германский международный проект, финансируемый фондом Volkswagen, проводится в период 2014-2018 гг. для выявления социолингвистической ситуации тюркских языков Казахстана. В задачи проекта входит и документация вариантов турецкого языка, находящихся под угрозой исчезновения.

Лингвистическая карта Казахстана предоставляет уникальный материал для документации различных идиом и языковых вариантов малочисленных этнических групп, а также исчезающих архаичных вариантов турецкого языка, функционирующих в многонациональном Казахстане. Эмпирические данные, собранные во время полевых исследований, задокументированы и архивированы на сервере Архива языков в Институте Макса Планка (Нидерланды).

Правительство Казахстана предоставляет всем диаспорам возможность укрепить позиции своих родных языков и культур. В 1995 году была организована Ассамблея народа Казахстана, предоставляющая всем тюркским диаспорам Казахстана возможности для сохранения своего родного языка, культурного наследия и национальных традиций.

Ключевые слова: Тюркские языки, Казахстан, социолингвистическое исследование, документация языков, исчезающие языки, база данных.

The goal of the article is to present the data of a sociolinguistic survey conducted in the framework of the International Cooperation Project with respect to endangered Turkic languages.

International project “Interaction of Turkic Languages and cultures in the post-Soviet Kazakhstan

1.1 Introduction

Kazakhstani-German International project “Interaction of Turkic Languages and cultures in the post-Soviet Kazakhstan” is carried out at L.N. Gumilyov Eurasian University and M.H. Dulaty Taraz State University as well as Free Berlin University and the Frankfurt University during the period of 2014-2018. The main goal of the International project is to conduct research on the sociolinguistic situation of non-Kazakh Turkic groups as well as to make documentation of endangered Turkic varieties in Kazakhstan. The International project is a cross-disciplinary one. The fruitful cooperation and collaboration of linguists with computer science specialists made it possible to produce several databases, which have been processed and stored online on the Homepage of the project (www.tyurki.weebly.com) and on the website of the Max Planck Institute in Nijmegen, the Netherlands.

The data we are using here were obtained from a questionnaire we composed for this purpose and presented to various Turkic ethnic groups in the framework of this project.

The stages of the project research included:

- I. Creation of the sociolinguistic questionnaire for a survey of the situation of the Turkic ethnic groups living in various regions of Kazakhstan.
- II. Interviewing during field research trips.
- III. Documentation of the endangered languages.
- IV. Creation of the project website.
- V. Filling in the questionnaire on the project website.
- VI. Developing and creating the database of sociolinguistic and corpus data.
- VII. The data visualization.

Numerous training sessions were organized in Astana, Taraz and Frankfurt in order to teach German and Kazakh students, doctoral students and university teachers-participants of the project the methods of language documentation and sociolinguistic data collection.

Sociolinguistic Survey

A questionnaire has been composed and presented to representatives of various Turkic groups in Kazakhstan. It is presented to respondents either in Kazakh or Russian [1; 2].

The main goal of the questionnaire is to get information for further research on Kazakhstani Turkic ethnicities with respect to their answers to various thematic questions:

- their (self)identification - information on the ethnic/social identity as defined in the passport and self-identification;

- general information on the historical background of their family;
- linguistic identity,
- acceptance of hybrid identities among other questions.

One of the central questions in the questionnaire is the family history [D] with regard to residency of the informant [D1], residency of parents [D2], reasons for migrating to Kazakhstan [D3, D4, D5] as well as knowledge of languages [E]: native [E-3a], Kazakh [E-3b], Russian [E-3v], proficiency in languages other than native tongue.

All the obtained data are stored in open-access online databases, (see <http://tyurki.weebly.com>) presenting the already processed more than 2800 interviews.

1.3 Databank with the results of the survey

Our databank allows for filtering the data according to 191 parameters (age, education, occupation, migration history, ethnic identity, language use, language attitudes, etc.) that can be combined according to the users' needs. The obtained information is visualized in the form of diagrams and tables with different filters. The answers of the respondents are recorded in the database after completing the questionnaire. All the information is stored on the Google Drive server on the homepage of the project [3]. The stored information is preserved in two forms: in the table form (Picture 1) and in the form of visualization of a filter's results (Picture 2).

Отметка времени	Жасыңыз (Сіздің жас)	Қай елдің азаматы бол	Сіз қай этностқа жата	Тегеңдағат бойынша / По паспорту	Өзіңдікі тақымы бойы	Ұлты / Национальност	Сіздің өнеңіздің / Ваи
17.09.2013 15:29:37	46	Қазақстан	турки	турки хемшпль	турки хемшпль	турки	турки хемшпль
17.09.2013 15:59:51	46	Қазақстан	қарачаевцы	қарачаевцы	қарачаевцы	қарачаевцы	қарачаевцы
17.09.2013 17:07:50	19	Қазақстан	қарачаевцы	қарачаевцы	қарачаевцы	қарачаевцы	қарачаевцы
17.09.2013 17:32:55	75	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 10:22:22	19	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:11:31	52	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:34:32	48	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:47:17	73	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 11:59:08	75	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 12:28:44	33	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 12:49:06	26	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 12:48:56	27	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 13:24:51	28	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 15:24:18	21	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
18.09.2013 16:05:36	14	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 18:29:46	55	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 18:41:21	76	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 18:57:32	25	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
18.09.2013 19:11:14	40	Қазақстан	татары	татары	татары	татары	татары
19.09.2013 9:28:11	57	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
19.09.2013 9:37:49	54	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки
19.09.2013 9:46:47	46	Қазақстан	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки	узбеки

Picture 1. The table form of the databank (www.tyurki.weebly.com)

1.4 Data Visualization

Another possibility of the databank usage is filtering the data with Visualization of the responses' results.

All the data are divided into 7 subgroups as you can see in Picture 2.

Subgroup 1 - Nationality as in passport
Subgroup 2 - Nationality as in passport: women
Subgroup 3 - Nationality as in passport: men
Subgroup 4 - Ethnic self identification
Subgroup 5 - Ethnic self identification: women
Subgroup 6 - Ethnic self identification: men
Subgroup 7 - Answers to open-ended questions

Picture 2. Data Visualization (www.tyurki.weebly.com)

The majority of Kazakhstani Turkic-speaking communities are multilingual. They are fluent in their native language, as well as in Kazakh, and Russian. This especially concerns big-numbered Turkic ethnicities like Tatar, Uzbek, Uyghur, Azerbaijan, and Turkish people. In picture 3, there is a visualization of self-identification of Kazakhstani Tatars and nationality of their mothers. All the respondents are Tatars according to their passports. However, some define themselves as Kazakhs, Krymchaks, Nogays, Russians, etc. If we compare these responses with the ethnicity of their mothers, we see that there are some intersections: children of Russian or Kazakh mothers may consider themselves Russians or Kazakhs according to their self-identification. Some elderly people may have a false ethnic identity in the passes because of their *Angst* of prosecutions during the Soviet times. The reasons and dynamics of such mismatches remain a very promising area for future research.

Picture 3. Visualization of the results of the survey. Self-identification of the Tatars (www.tyurki.weebly.com)

Turkic World of Kazakhstan

Turkic world of Kazakhstan is represented by 24 Turkic ethnicities in addition to the titular Kazakh ethnicity, and Tofalar, who was not registered in 2009 census (Table 1).

Table 1. Kazakhstani Turkic Ethnicities

	1970	1979	1989	1999	2009
Total population in RK	13.026.274	14.709.508	16.222.324	14.981.281	16.009.597
Nationalities:					
1. Kazakhs	4.228.367	5.282.481	6.486.029	8.011.452	10.096.763
2. Azerbaijans	57.607	73.240	88.887	78.325	85.292
3. Altais	575	630	675	462	221
4. Balkars	2.714	2.258	2.926	2.079	1.798
5. Bashkirs	21.500	32.577	41.060	23.247	17.263
6. Khakasses	401	475	575	355	223
7. Chuvashes	22.871	22.310	21.717	11.864	7.301
8. Dolgans	17	18	56	25	3
9. Gagauses	772	752	953	678	493
10. Yakuts	175	438	303	115	119
11. Karaims	50	33	33	28	231
12. Karakalpaks	463	620	1.357	1.497	2.828
13. Karachais	2.447	2.082	2.038	1.400	995
14. Kirgizes	9.612	9.352	13.718	10.925	23.274
15. Krimchaks	42	87	61	20	35
16. Kumyks	554	873	1.700	643	481
17. Nogays	155	236	539	350	276
18. Tatars	286.878	314.065	322.338	249.052	204.229
19. Crimean-Tatars	2.023	834	3.125	1.007	1.532
20. Shors	215	381	382	212	96
21. Tofalars	6	14	0	29	0
22. Tuvanians	85	182	129	35	37
23. Turkish	18.377	25.718	49.219	78.711	97.015
24. Turkmens	3.265	2.241	3.716	1.733	2.234
25. Uzbeks	216.258	262.960	330.417	370.765	456.997
26. Uighurs	120.622	147.676	181.155	210.377	224.713

According to the results of the Kazakh national census of 2009, representatives of 25 Turkic ethnic groups live in modern Kazakhstan [4].

During the Soviet era, the number of non-Kazakhs came to outnumber the number of Kazakhs in the Kazakh SSR. The reasons were the forced collectivization in the 1920ies and 1930ies which resulted in the famine in 1932-1933, repression of the Kazakh elite and the Great Purge in the 1930ies, massive emigration of the Kazakhs, and a high death rate on the front lines during the Second World War [5; 6].

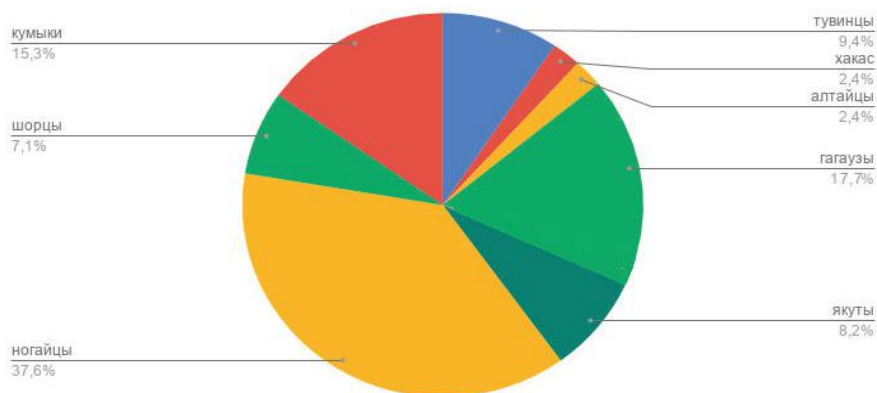
Kazakhstan used to be a meeting point for different ethnicities as well, the majority of which came there not on their own will. Kazakhstan became a recipient of many exiled people and refugees from all the regions of the Soviet Union because of the following reasons:

- Deportation during the collectivization period in the USSR (in the 1930ies);
- Deportation during the period of the Second World War (in the 1940ies);
- Industrialization during the Second World War;
- Virgin Land Campaign during the 1950ies and 1960ies [7; 1, 322-323].

2.1 Small-numbered Turkic ethnicities

Kazakhstan is a home for such small-numbered Turkic ethnicities as Altai, Shor, Khakas, Tuvan, Crimean Tatar, Gagauz people.

Next picture illustrates quantitative results of interviewing representatives of small-numbered Turkic ethnicities of Kazakhstan.

Picture 4. Quantitative results of the representatives of small-numbered Turkic ethnicities who participated in the survey

In the article, a special attention is paid only to the idioms, which are on the verge of extinction in Kazakhstan: Gagauz, Crimean Tatar, Shor, Altai, Khakas as well as some variants of Turkish.

2.1.1 Gagauz

The results of the survey shed light on the family history of the Gagauz people. The first wave of Gagauz representatives had to come to Kazakhstan in the period of the Stolypin reforms (1908-1914) of the Russian Tsarist government, the second – in the Soviet period of the Virgin land campaign in 1957th (Shaimerdinova, Tazhibayeva, Nevskaya, 2017). During the Soviet era, Gagauz community used to live in the Semey oblast' of Kazakhstan (in the villages Kokpekty, Romanovka, Prokhladnoe, Ivanovka, Aksuat, Ayagoz, Urzhar districts) as well as well as in Aktobe, Tselinograd, Kostanai and Pavlodar oblast' (Shaimerdinova, Tazhibayeva, Nevskaya, 2017).

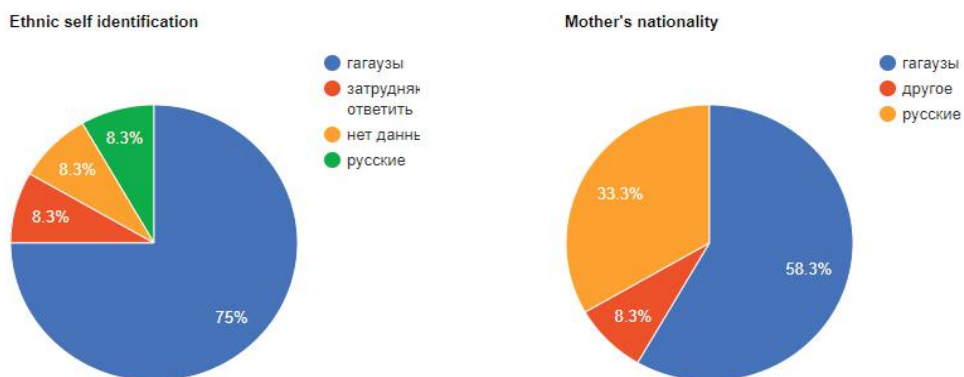
Picture 5. Gagauz family

Picture 6. At the Gagauz wedding ceremony

Photos from the family archive of Tatyana Ivanovna Moldaliyeva, a Gagauz project interviewer, living in Zhambyl oblast'

493 Gagauz are citizens of Kazakhstan according to 2009 census (Statistic Agency, 2010). In contemporary Kazakhstan, Gagauz people are residents of the cities of Almaty, Astana, Pavlodar, Turkestan, Akmola and North Kazakhstan Oblast'. The reasons for Gagauz people's migration to the country over the past decade have been either personal (marriage), or work migration inside Kazakhstan. 75% of respondents self-identify themselves as Gagauz or *gayals*, 8,3% - Russians, 8,3% - feel difficulty with their self-identification 8,3% of the Gagauz respondents do not give answers to this question (see Picture 6).

Picture 6. Visualization of Gagauz people's self-identification (www.tyurki.weebly.com)

2.1.2 Crimean Tatars

The main reason for the resettlement of the Crimean Tatars to Kazakhstan is deportation. On May 18, 1944, Crimean Tatars were deported to Kazakhstan (4,286 people), to Uzbekistan (151,136), to the Mari Republic, and Tajikistan. Until 1989, the Crimean Tatars de facto were deprived of the right to return to their historical homeland. In Kazakhstan, Crimean Tatars reside in the Almaty and Zhambyl regions.

According to some surveys conducted by Crimean Tatar activists in the 1960ies, more than 109,956 (46.2%) Crimean Tatars of the 238,500 deportees died in the period between July 1, 1944, and January 1, 1947, because of starvation and disease. In the period from May to November of 1944, 10,105 Crimean Tatars died of starvation in Uzbekistan. Nearly 30,000 (20%) died in exile during the first year (<http://mfa.gov.ua/ua/media/deportation>).

The dominant language among the 6 respondents who participated in the survey is Russian. Russian is used as the language of communication in the family between adults and children as well as with representatives of other ethnicities.

The respondents did not give answers to open questions of the questionnaire; they apparently know or remember neither any samples of folklore, nor their ethnic traditions. The reason is the deportation of a whole ethnicity, who lived in permanent *Angst* and had to survive in a new environment. There was no opportunity for them to keep their cultural and folk traditions before 1995 when Assembly of People of Kazakhstan was organized (see 4 in the article - Assembly of People of Kazakhstan).

During the interview in 2016, a respondent born in 1947 and living in Taraz mentioned that the Crimean Tatar language was used as a secret language between her parents and the older generations. Her parents were afraid to lose their children and did not allow the children to speak the traditional language. The children went to Russian kindergartens and schools. In consequence, the younger generation of the Kazakhstani Crimean Tatars do not know their native language and integrated into Russian culture.

Public Associations of the Crimean Tatars

On April 22, 2009, in Almaty, the Almaty public association “Vatandash” was founded. Its aim is to unite the Crimean Tatars living in Kazakhstan, study the Crimean-Tatar language, folk traditions, dances, national rituals. “Vatandash” promotes the study and revitalization of the Crimean Tatar language. This language is under the extreme danger of extinction. There are only a few speakers of the language left in Kazakhstan, one of them conducts classes. The classes of the Crimean Tatar language are attended by younger and older generations.

Picture 7. Members of the public association of the Crimean Tatars “Vatandash” during a meeting with the participants of the project, Almaty, 2016. (A photo taken by Saule Tazhibayeva)

2.1.3 Shors

After World War II, there began the era of labor migration to Kazakhstan. People were recruited from all over the Soviet Union to work for the reclamation of new land and in metallurgical factories. In this way, a number of Yakut, Dolgan, Shor, Chuvash people came to Kazakhstan, and their descendants still live here.

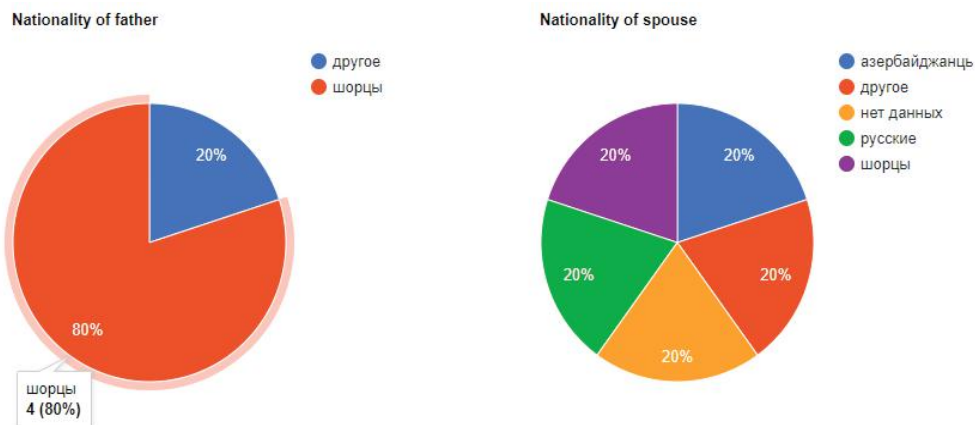
Monika Rind-Pawlowski’s research data from her Master thesis conducted in 2004 in the Mountainous Shoria present voice recordings of some Shor people who told her about their own work experience in Kazakhstan. There are also children’s recordings about their parents’ time in Kazakhstan.

It is worth mentioning at this point that the Shor language outside Kazakhstan is spoken fluently by approximately only 700 people. The Shor language is under serious threat of extinction.

During our field research in the Pavlodar region (May 2015), we interviewed several Shor people. A Shor lady who married an Azeri man is now fluent in Azerbaijani (March 2015, Astana), however, she does not speak Shor. All the rest are monolingual in Russian. According to their information, the young generation of Kazakhstani Shor people migrated in search of work back to Russia. Many Shors assimilated into the Russian culture due to mixed marriages.

The residence of Kazakhstani Shor is dispersed. Only 6 respondents participated in the survey. Four interviewees are registered in the passports as Shor and two - as Kazakh. The mothers of all 6 respondents are Shor. 5 respondents self-identify

themselves as Shor. The nationality of their spouse is represented by 4 ethnic groups: Shor (1), Kazakh (1), Azeri (1), Russian (1), two respondents are not married. The country of birth is Russia (Gornaya Shoriya) and Kazakhstan.

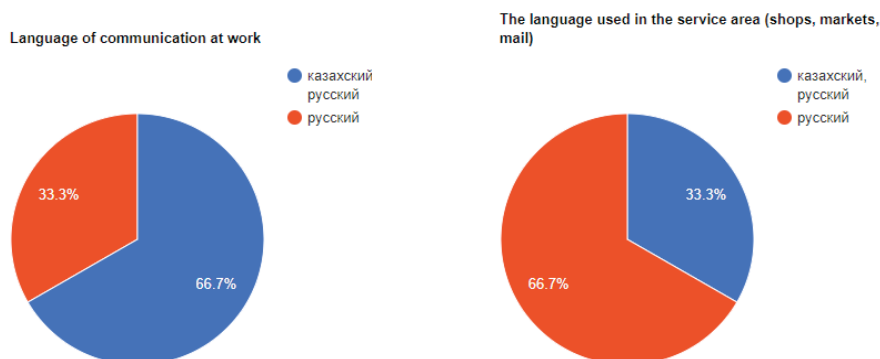
Picture 7. Visualization of the data on Shor people. The nationality of their fathers (to the left) and spouses (to the right) (www.tyurki.weebly.com)

The regions of residence in Kazakhstan are the Pavlodar, Akmola, Kokshetau, South-Kazakhstan (Turkestan) oblasts. All the respondents are Christians by their religious beliefs. They graduated from schools with the Russian language education. So, the dominant language in all spheres is Russian, including communication in the family, at work, in public services. The representatives of the Shor ethnic group do not speak the Shor language. However, they express the regret of losing their native (traditional) language and culture and appreciate the researches interest in Shor. Traditional language had been lost long before moving to Kazakhstan.

2.1.4 Altais

The Altai Diaspora in Kazakhstan is represented by a small number of native Altai speakers. According to the data of the 2009 census, there are 221 Altay people (Kazakh Statistic Agency, 2010).

The main reason for the migration of the Altai people to Kazakhstan is interethnic marriages. The language of communication at work for two respondents is Kazakh and Russian, while one respondent speaks only Russian. In the sphere of service, preference is given to the Russian language (2 respondents), 1 respondent uses Kazakh and Russian.

Picture 8. Visualization of the data on Altai people. The language of communication (to the left) and the language used in everyday service sphere (to the right) www.tyurki.weebly.com

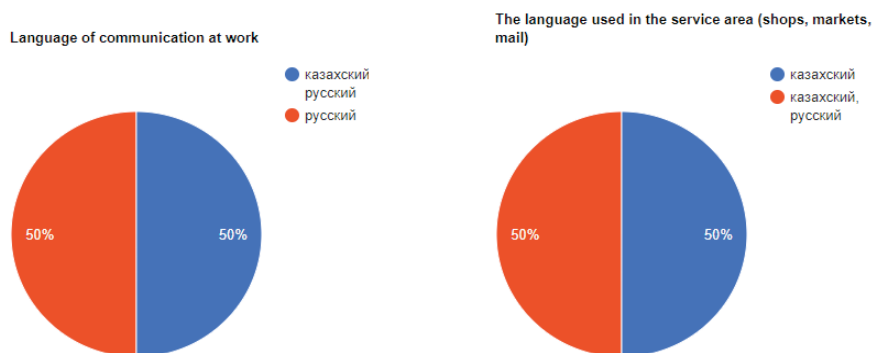
The respondents remember Altai fairy tale about the hero Sartakbai, the tale “Tash Chechek”.

2.1.5 Khakasses

According to the data of the 2009 census, there are 223 Khakas in Kazakhstan [4]. Representatives of the Khakass ethnic group arrived in Kazakhstan on their own will. The main reason is their interethnic marriages.

March 25, 2016, is officially recognized in Kazakhstan as the Day of Culture of the Khakass people. The president of the Public Association of Khakass people “Tashyl” is Topoyev Alexey Nikanorovich - Corresponding Member of the Academy of Mineral Resources of the Republic of Kazakhstan (material in the Khakass language see <http://khakaschiry.ru/news/detail.php?ID=380>).

The residence of Kazakhstani Khakass is disperse, therefore only two respondents took part in the survey conducted within the framework of the international project. The respondents have the same nationality according to their passport and self-determination. The spouse’s nationality is Kazakh. The country of birth of both respondents is Khakassia. The regions of residence in Kazakhstan are the Akmola and East Kazakhstan oblast’. Both respondents are Christians by their religious beliefs. The languages of communication in the family, at work, in public service are Kazakh and Russian (Picture 9).

Picture 9. Visualization of the data on Khakass people. The language of communication (to the left) and the language used in everyday service sphere (to the right) www.tyurki.weebly.com

The interviewers mentioned that they understand TV and radio programs in Kazakh. They freely speak, read and write in Kazakh and Russian, however, do not speak Khakass visiting the relatives in Khakassiya

2.1.5 Tuvans

According to the data of the 2009 census, there are 37 Tuvan people (Kazakh Statistic Agency, 2010).

7 ethnic Tuvans have been interviewed within the framework of the international project. At present, they are residents of the South Kazakhstan region (3 respondents), 1 respondent lives in the Akmola region, 3 respondents did not give an answer. The respondents have answered that they know the Tuvan language. The language of communication at work is Russian. 5 respondents speak Russian, 1 respondent – Kazakh, 1 – Kazakh and Turkish with people of other nationalities. The answers of the last two respondents can be explained by the fact that they are the students of the Akhmet Yassawi International University (Turkestan, South Kazakhstan). The interviewers remember folklore and know some fairy tales as “Buyan Badyrgy”, “Hayyryn Bot”, “Makpadyr”, “Heraegen”, “Magpis”. They celebrate religious rituals as “Cleansing from evil spirits”, “Feeding the owner of the forest”, as well as Nauryz, a new holiday, which is celebrated in Kazakhstan only since recent times.

Dr. Monica Rind-Pawłowski (a German researcher, member of the project) gave us information obtained from Chinese Tuvans during her field research in China. According to that information of Tuvans in China, there are several hundred Tuvans living in Kazakhstan as well (M. Rind-Pawłowski, personal

communication). Before the Revolution of 1917, their settlement area stretched along the Lake Balghaş. After the Revolution, many Tuvan people left Kazakhstan, and their current location is unknown.

We tried to find the place of living of Kazakhstani Tuvans. In May 2015, a special expedition was organized with the purpose to find the Tuvans in Eastern Kazakhstan, and to clarify their ethnic identity, language, and cultural background. We have crossed thousands of kilometers to find the Tuvanian track in Eastern Kazakhstan reaching the most distant points of the region at the borderline with China. Unfortunately, it was an unsuccessful trip. The local population had no idea about Tuvan. Only some geographical names give hint to the Tuvinian track.

Picture 9. Village Uranqay in Eastern Kazakhstan oblast. (A photo taken by Saule Tazhibayeva)

2.1.6 Krimčaks and Karaims

Information on 35 Krimčaks, and 218 Karaims, supposed to live in Kazakhstan, could not be obtained during the project. Languages of these small-numbered ethnic groups, mentioned in the statistics data, are of particular research interest to Turkologists. The Karaim and the Krimčak languages are spoken only by a few hundred speakers in the world and their existence is severely threatened. These communities are Jewish by their religion. It's unclear whether they have come in the course of the Stalinist deportations to Kazakhstan, or fled voluntarily to become migrant workers even before anti-Jewish persecution. No information could be found about the Kazakhstani Krimčak and Karaim communities, and our research should be continued in the future.

2.1.7. Nogais and Kумыks

Nogais and Kумыks are fully assimilated into the Kazakh culture. However, they do not lose their links to their relatives in the Caucasus. Some Kумыk and Nogai people conduct wedding parties and other celebrations together with the relatives in their historical Motherland (field research Merke, 2014).

Nogais living in the Zhambyl oblast'

The Besagash village is a multiethnic district in the Zhambyl oblast'. Nogai people live in this region for more than 250 years, starting since 1770-1780. They were prosperous farmers, traders. During the interview conducted on 15.01.2016, elderly Nogai people told the project members that after the establishment of the Soviet power, all the Nogais living in the village Besagash were registered as Tatar people. The change of their nationality in the passport was explained by the fact that there was no such ethnicity as Nogai among the proposed ethnicities in the registry. Nevertheless, from generation to generation the Nogai community has strictly observed the covenants of their ancestors. They know their genealogy, do not marry with representatives of the same tribe till the 7th generation. The interviewers have noted belonging to the following Nogai tribes: *Uysun-Nogay, Koyas, Kazan Kulak, Kos Tanbaly, Nayman, Kal'merden*. In contemporary Kazakhstan, younger generations of the Nogai people start registering as Nogai in their passports. Young researchers start studying the history of Nogai. In this respect, we would like to note the activity of Alisher Azimbayev, the teacher of history at a Taraz school, gymnasium № 8, who is doing a lot of work in order to restore the history of the Nogais living in the Zhambyl oblast'.

Picture 10. Besagash Nogai people with the Honored Worker of Culture R. Kurmanakayev in the center (September 2016, a photo from the archive of A. Azimbayev)

2.1.8 AhiskaTurks

The other ethnic group of our special research interest is the Ahiska (Meskhetian) Turks and Hemshilli Turks, who was all deported from Georgia to Central Asia (Kazakhstan, Uzbekistan, Kirgiziya) on November 14, 1944.

After deportation, their new settlement areas were the southern regions of Kazakhstan (the South Kazakhstan and Zhambyl oblasts). Unlike other deported peoples, the Ahiska (Meskhetians) and the Hemshilli could not return to their

old homes (Toktabai, 2006). Thus, in 2000, in order to prevent a civil war with Armenians, tens of thousands of Ahiska Turks were again expelled from Georgia [8]. Ahiska Turks have been generally called “Meskhetians”. In the post-soviet time, the Turkish population in Kazakhstan started to identify themselves as Ahiska Turks and Hemshilli Turks. The term “Meskhetians” is widely used among researchers, in different literary sources, while Ahiska is used to refer to their Turkish roots [8].

Today, the language variants and culture of the Kazakhstani Turkish community is strongly assimilating into the Republican Turkish culture. Their high assimilation willingness is explained by their desire to protect themselves from further discrimination, or, even, extinction (field research in Taraz, March of 2014, 2015; Almaty 2015, 2016). Interviewers have always identified themselves as Turks, however, in the passports, they are registered as Meskhetians, Georgian, Azeri, or Hemshilli.

According to the statistic data, the number of Turks in Kazakhstan is increasing (<http://www.eng.stat.kz>).

Language Documentation of the Endangered Turkic Variants in Kazakhstan

The processes of globalization, loss of places of compact living by the speakers of the languages or language variants, population migrations, and other socio-economic factors make the situation of some Turkic languages and language variants endangered. A priority task of linguists worldwide to document those languages, to record at least the remnants of the languages, dialects or sub-dialects.

The idioms of the Ahiska Turks and the Hemshilli Turks were studied for the first time in the framework of our international project. These language variants are on the verge of extinction. It is important to stress that in Kazakhstan, these variants of Turkish have preserved in the form it had existed before the reforms of Mustafa Kemal Atatürk in the Republic of Turkey.

A corpus of collected texts has been archived on the server of the Language Archive at the Max Planck Institute in Nijmegen (the Netherlands). Corpora of video and audio recordings have been created for several Turkic languages represented in Kazakhstan, but the main attention to the variants of the Turkish language. The German partners of the project have created a special directory on the server of Max Plank Institute for these corpora.

Data processing

Recordings of audio and video materials were made. A transcription was made for each individual passage of oral speech, then the texts were translated into English, a representative sample of the texts were morphologically analyzed. This was the most time-consuming part of the research. Here are a few extracts from those recordings.

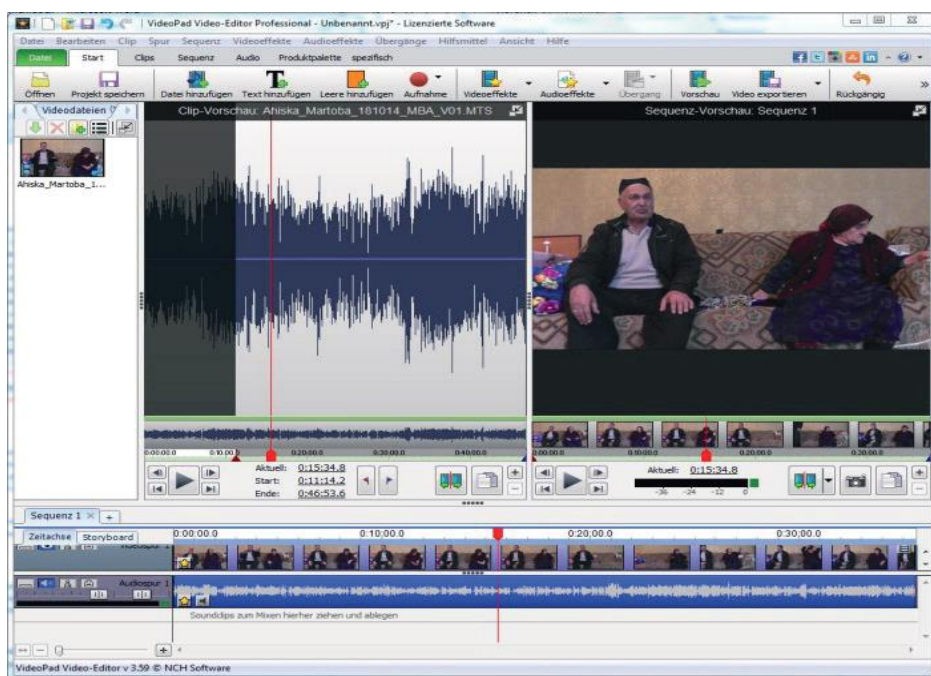
(1) *Axiska.*: bir Qur şajju dijirler, reka Qur , Qura a Qura , onun bojuna jurduu, ana baba gәni aqlamaq, suzlamaq, mallar aqluyurduu bizim aʒhorda mallar agluyurduu [IAN_Ahiska_Taraz_22032014_04] - ‘They say the Qur river, reka (the river) Qur, (we) went along the river, not only my parents were crying, weeping, the cattle were crying, in (our) barn, the cattle were crying’.

(2) *Hemshilli.*: o gun vәgәn dәldi srazu kitlәdәler [SJT_Hemshilli_Taraz_250615_01] – ‘That day (when) the wagon (was) filled up, (it was) immediately locked up (outside)’.

(3) *Hemshilli.*: Dәmax, әlmәsin diјә bir partfa – tşәrnuy әkmәk oliјdi - sijax әkmәk, oni vәrdilәr [SJT_Hemshilli_Taraz_250615_01] - ‘So that we would not die, one piece of black bread - black bread was given (to us)’.

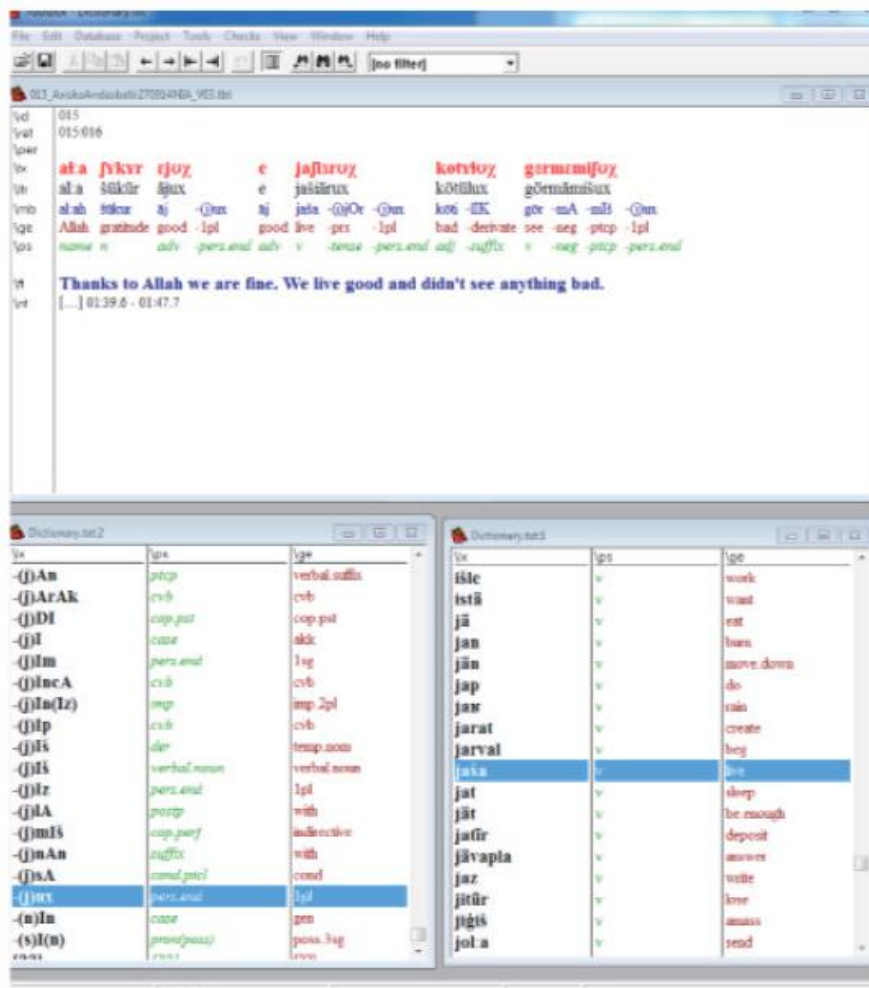
The Arbil program was used to systematize the language data, create and administer metadata for each file. It allows viewing the storage units in the archive; importing and exporting metadata and editing them; creating a new corpus and sub-corpus of the data with their metadata; administering file access settings for different groups of users and, if necessary, anonymizing the data.

Picture 11 shows an episode of working with video files in the program “VideoPad”, which makes it possible to cut video files into parts, combine video sequences with sound sequences recorded on another medium, if necessary (for example: poor quality of recording on the camcorder due to extraneous noise), and also to clarify the articulation of producing individual sounds.

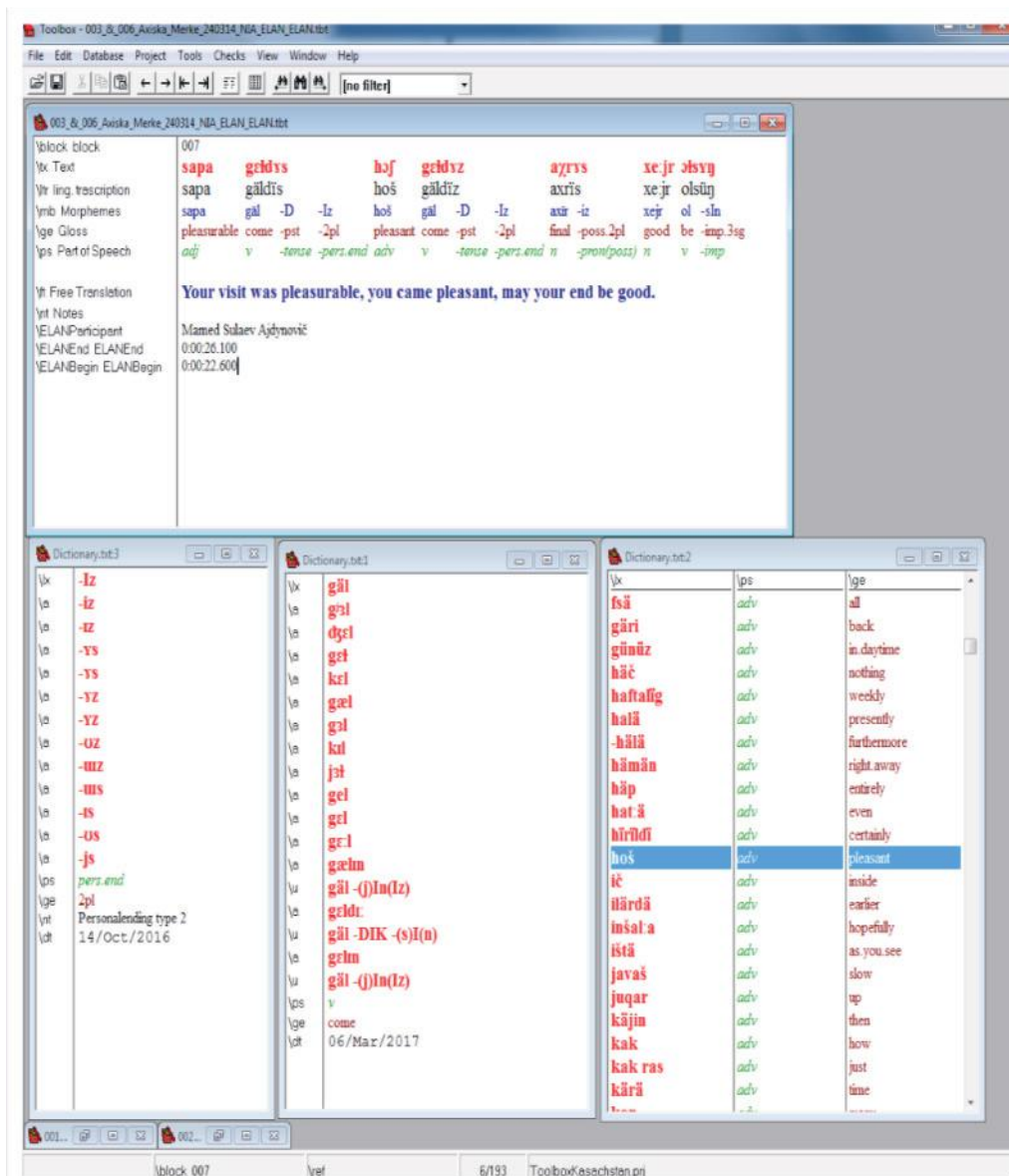

Picture 11. Working with video files in the program “Video Pad”

The next stage of our work is the creation of a text and dictionary database in the Toolbox program, which allows making morphological analysis, to define the functional class of a word and gloss it semi-automatically, i.e. in the case of different possible analysis possibilities, the program suggests choosing one of the options, as shown in Picture 12

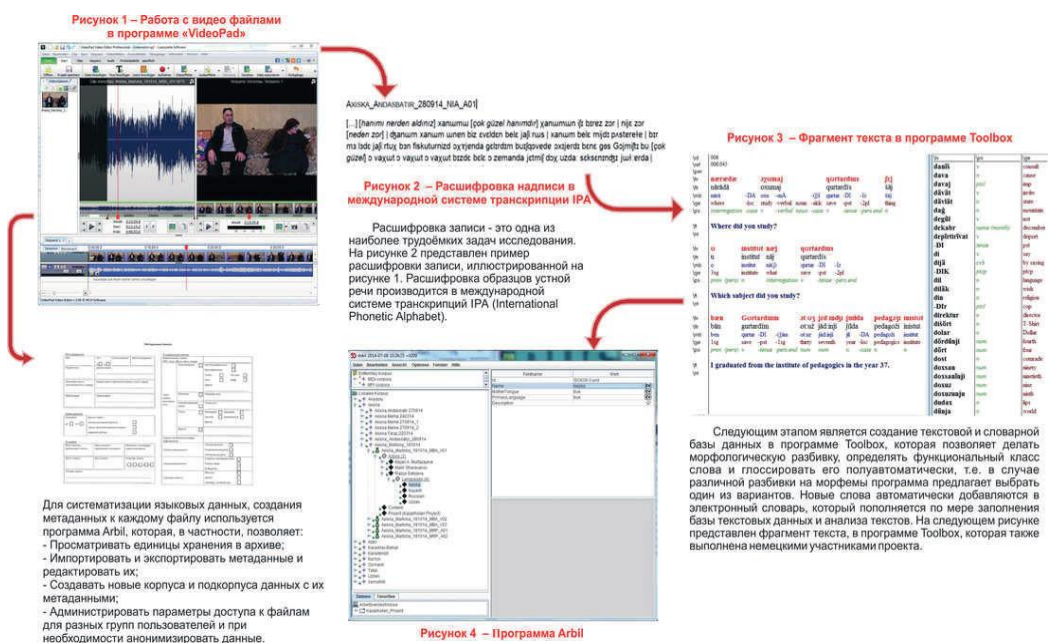

Picture 12. Words and affixes, represented in the Toolbox dictionary

New words are automatically added to the electronic dictionary, which is replenished parallel to enrichment of the text database and to the completion of the morphological analyses. The general scheme for processing linguistic data is shown in Picture 13.

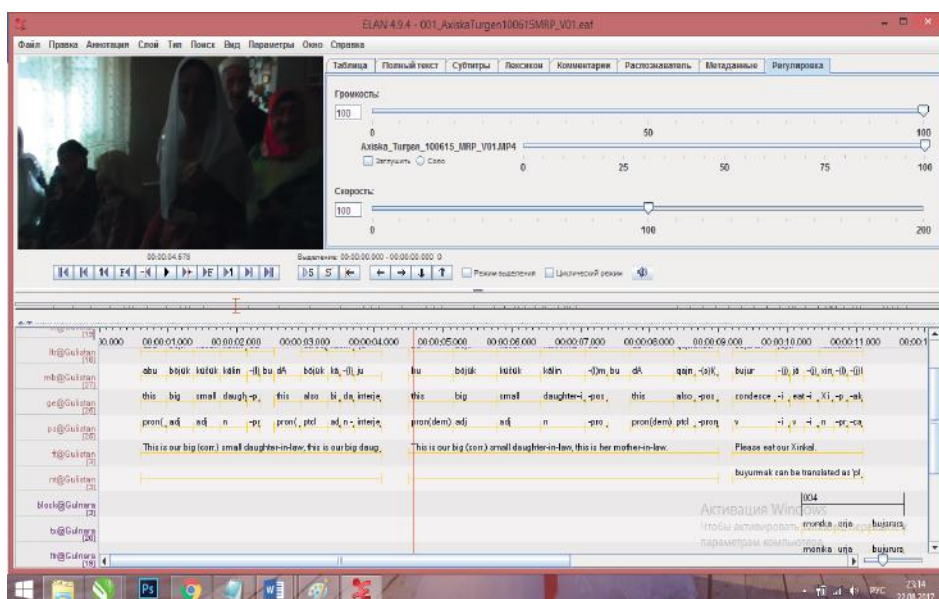

Picture 13. Scheme of linguistic data processing

Thus, the creation of a dictionary and a text corpus, allows researchers to document, and to preserve the archaic versions of the language of Turkish sub-ethnic groups in Kazakhstan, and in case the indigenous community wishes to maintain or revive their native variety, these data can be used to prepare tutorials and books. Text corpus creation has a great scientific value also for Turkic and comparative linguistics. It is an important source of data for language maintenance, preservation, and revitalization if need be.

Linguistic documentation of endangered languages of Kazakhstan presents a new and promising direction for Kazakhstani linguistics. The main purpose of language documentation is the creation of a multipurpose corpus of representative examples of language application in various conditions of natural communication, i.e. recording various communicative situations in a variety of social and cultural contexts. All information should be deciphered, annotated and commented.

In order to be able to use the video recordings together with interlinear analysis, also on-line, the data were further imported into the ELAN programme. ELAN allows synchronization of the video, audio and interlinear annotation and their reproduction along the timeline, Picture 14.

Picture 14. Annotation sample of the morphological analysis in the ELAN program

Assembly of People of Kazakhstan

Assembly of people of Kazakhstan was organized in 1995. It is a governmental Institution the main function of which is to support Kazakhstani ethnicities to keep their language and culture and combined it with a sound public policy to form a culture of non-conflictual behavior in a heterogeneous society. Representatives of different ethnicities are free to organize cultural centers and study the native language. The salary of the language instructors (e.g. Karachai, Balkar, Crimean Tatar, Tatar, Bashkir, Chuvash etc.) is paid from the budget of the Ministry of Education and Science of RK.

Assembly of people of Kazakhstan gives all possibilities to Kazakhstani Diaspora to promote their native language, cultural heritage and keep national traditions. During the field research in Zhambyl and Almaty regions namely representatives of Karachai, Balcar, Turkish centers enthusiastically participated and supported in organizing the interviews.

Conclusion

The cultural and linguistic diversity in independent Kazakhstan has become a factor for promoting its enrichment and successful sustainable development.

Linguistic map of Kazakhstan provides unique material for documentation different idioms and language variants of small ethnic groups still functioning in multiethnic Kazakhstan.

Linguistic documentation of archaic Turkish variants of the language which is on the verge of endangering is of great scientific value. The data collected during

field research is documented and is archived on the server of Archive of languages at Institute of Max Planck (Netherlands).

International project “Interaction of Turkic languages and cultures in the post-Soviet Kazakhstan” conducted by Kazakhstani and German researchers as well as graduate and post-graduate students, indicated important results of the research concerning the history of the family, the role of the native language in the family as well as in education process etc.. The value of the research is enhanced by an interdisciplinary collaboration of scholars and students in various spheres of science which allowed to create the on-line database and the project’s website. The results of the survey are in the databank of the project, which is open to the researchers and all interested people.

References

1. Nevskaya I., Tazhibayeva S. 2015 a. Sociolinguistic situation of Oguz Turks in post-Soviet Kazakhstan // *Oguzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kulturleri*. - Ankara, 2015 – P. 321-334. (in English).

2. Nevskaya I., Tazhibayeva S. 2015b. Turkic Languages of Kazakhstan: Problems and research perspectives // *Lars Johanson Turkic Languages*. – Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2015. – Vol. 16, № 1/2. – P. 289-302. (in English).

3. Nevskaya I., Tazhibayeva S., 2016. Turkic World of Kazakhstan: Language Diversity and Databank Creation // *Global Turk*. № 1/2– 2016. – C. 33-42 (in Russian).

4. Statistic Agency of the Republic of Kazakhstan (2010). Archive: Ethnic composition of the population of the Republic of Kazakhstan and its regions. Population size across regions, cities and districts, gender, and particular age groups, particular ethnic groups as of January 1, 2010. (in Russian)

5. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Akanova D.Kh. Languages of peoples of Kazakhstan: sociolinguistic guide. –Astana: Arman-PV, 2007. – 304 p. (in Russian)

6. Turkic languages and ethnic groups: linguistic and ethnodemographic processes/ eds. Suleimenova E.D., Shaimerdenov N.Zh., Nasilov D.M.. – Almaty: Kazakh University, 2015. – 381 p. (in Russian)

7. Altynbekova O.B. Ethno-lingual processes in Kazakhstan. – Almaty: Economics, 2006. – 416 p. (in Russian)

8. Aydingun A., Aydingun I. The Ahiska Turks – supranational community. Cross-national families. – Ankara: Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, 2014. – 216 p. (in Turkish)

Online resources:

<http://mfa.gov.ua/ua/media/deportation> 15/04/18

<http://khakaschiry.ru/news/detail.php?ID=380> 15/04/18

ӘОЖ 811.512.122

Чжун Цзинь Вэнь*

**БАТЫС САРЫ ҰЙҒЫР ТІЛІНІҢ
ТАРИХИ ОРНЫ МЕН ҚАЗІРГІ ДАМУ БАҒЫТЫ**

Түйін. Сары ұйғыр ұлтының екі тілі бар, бірі – Алтай тілдер семьясының түрк тілдер тобына жататын батыс сары ұйғыр тілі, бұрын сары ұйғыр тілі (Sarı Uygur tili) немесе йоғұр тілі (Yoğur tili) деп аталған. Енді бірі – Алтай тілдер семьясының моңғол тілдер тобына жататын шығыс сары ұйғыр тілі. Бұрын шыра ұйғыржа (Şıra Uygurca) немесе ыңгар тілі (Ingar tili) деп аталған. Олар өзара қытай тілін ортақ байланыс тілі ретінде пайдаланады. Сары ұйғыр ұлты кезінде көне ұйғыр жазуын қолданған, қазіргі кезде ұлттық жазуы жоқ. Кейбір мәліметтер бойынша қытай жазуын қолданады.

Кілт сөздер: Батыс сары ұйғыр тілі, тарихи орны, қазіргі даму бағыты

**THE HISTORICAL STATUS AND THE CURRENT SITUATION OF
THE WESTERN YUGUR LANGUAGE**

Abstract. The Western Yugur language aroused great interests in Turk academic circles at home and abroad in the past hundred years. It has a very special position in the same language branch, such as it has wiped vowel in the aspect of pronunciation. It have two features in the aspect of vocabulary. First, there are a lot of cognate words from Turkic language. Second, Chinese loanwords account for a large proportion. In the aspect of grammar, its numeral structure retains special counting methods of Turkic and Uighur document language. In addition, there are not personal additional elements in its Verbs. In spite of the special position of the Yugur language in the Western region, the trend of development is not optimistic. Under the strong influence of Chinese, both the number and range of application of users are becoming smaller. At present, there are many difficulties in the inheritance of Yugur language.

Key words: The Western Yugur Language; Historical Position; the Status Quo

---

* Филол.ғ.д., профессор, Орталық ұлттар университеті, Әдебиет, журналистика және коммуникация институтының деканы, (School of literature journalism and communication, Minzu University of China) Гансу өлкесі/Сунань сары ұйғыр ауданы, zhongjw96@163.com (қытай тілінен қазақ тіліне аударған: Анар Құрманжанқызы)

ИСТОРИЧЕСКИЙ СТАТУС И ТЕКУЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЗАПАДНО- УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. За последние сто лет западно-уйгурский язык вызывал большой интерес у тюркских академических кругов в стране и за рубежом. Он имеет особое положение в одной и той же языковой ветви, к примеру, он опускал гласный звук в аспекте произношения. Он имеет две особенности с лексической точки зрения. Во-первых, много родственных слов встречается из тюркского языка. Во-вторых, китайские заимствования составляют значительную долю. С точки зрения грамматики его числовая структура сохраняет специальные методы и тюркского и уйгурского документального языков. Кроме того, в его глаголах не используются личные местоимения. Несмотря на особое положение уйгурского языка в западном регионе, тенденция его развития не оптимистична. Под сильным влиянием китайского языка число и диапазон пользователей становятся все меньше. В настоящее время существует много трудностей в наследовании языка уйгуров.

Ключевые слова: западно-уйгурский язык; историческая позиция; статус кво

Негізгі бөлім

I. Батыс сары ұйғыр тілі. Батыс сары ұйғыр тілін қолданатындар Суан сары ұйғыр автономиялы ауданындағы Минхуа (Ming hua), Дахэ (Da he) ауылдарының тұрғындары. Ғылым саласында Сары ұйғыр тілі тарихтағы сары басты ұйғырлардың (немесе сары ұйғырлардың) басым көпшілігі сөйлеген тіл деп қаралады.

1. Негізгі құрылымы. Батыс сары ұйғыр тілінде диалект айырмасы жоқ, дыбыстық жағынан негізгі сегіз дауысты дыбыс бар. Оның алтауы сүзілмелі дауысты дыбыс, ал кей дыбысында сүзілмелік қасиеті бар-жоғын әлі нақтылауды қажет етеді. Дауыссыз дыбыстарының саны 28, сүзілмелі дауыссыз дыбыстар мен ызың дыбыстар қатаң дауыссыздарға жатып, өз ішінен лепті және лепсіз дыбыстар деп екіге бөлінеді. Кей сөздердің дыбысталуында байырғы дыбыстық ерекшеліктер сақталған. Сөздік қорында көне түрк мен ұйғыр құлпытастарында сақталған көне сөздер бар.

Дегенмен қытай тілінен енген кірме сөздердің саны басым, сондай-ақ аздап моңғол, тибет тілінен енген сөздер де кезігеді. Ал керісінше, араб, парсы тілінен кірген сөздер жоқтың қасы. Грамматикалық жағынан, зат есімдерге жалғанатын жіктік жалғаулары әлсіреп, бірінші, екінші жақтарға жіктелмейді. Етістікке жіктік жалғауы жалғанбайды. Жалғаулық шылаулары

аз, құрмалас сөйлемдердің құрылымы қарапайым. Қазіргі түрк тілдерінің ішінде Батыс сары ұйғыр тілі байырғы тілдік ерекшеліктері жақсы сақталған, сондай-ақ қытай тілінің де әсеріне көбірек ұшыраған тіл.

2. Зерттелу тарихы. Соңғы жүз жылда сары ұйғыр тілі әлемдік түркология саласында үлкен қызығушылық тудырды. XX ғасырдың басында 1909-1911 және 1913-1915 жылдар арасында Ресей түркологы С.Е. Малов екі рет сары ұйғырлар қоныстанған өңірлерге барып, 14 айға созылған тілдік зерттеу жүргізіп, сары ұйғыр тілін хатқа түсірді. Кейін Малов Мәскеу мен Санкт-Петербургте батыс ұйғыр тілін таныстырып баяндама жасады. 1957-1967 жылдары Алматы мен Мәскеуде батыс ұйғыр тілі туралы монографиялық еңбек шығарды. 20-ғасырдың 50-жылдары Маловтың шәкірті кеңестік түрктану комитетінің төрағасы Э.Р.Тенишевте сарыұйғырлар қоныстанған өңірге барып тілдік зерттеу жүргізді. 1960-1980 жылдар арасында ол Кеңес Одағы, Германия сияқты елдерде сары ұйғыр тіліне байланысты зерттеу мақалаларын шығарады, 1966 жылы моңғол лингвисті Б.Х.Тодаевамен бірге «Сары ұйғырлардың тілі» атты еңбегін шығарады; 1976 жылы «Батыс сары ұйғыр тілінің тілдік құрылымы» атты монографиясын шығарады; XX ғасырдың 60-70 жылдарында әйгілі түрколог Н.А.Баскаков та осы саланы зерттей бастады және «Батыс сары ұйғыр тіліндегі баяндауыштың көне типі» атты мақаласын жариялайды. 1967 жылы қытай түркологы Чен Зунжың 1957-жылдан бастап қырық жыл ішінде сары ұйғыр тіліне байланысты көптеген ғылыми мақалалар жарылады. Сондай-ақ, «батыс сары ұйғыр тілінің қысқаша таныстырылымы», «батыс сары ұйғырша-қытайша сөздік» және «батыс сары ұйғыр тілі туралы зерттеулер» атты еңбектерін баспадан шығарды.

3. Соңғы зерттеулер. Соңғы зерттеулер деп төмендегі екі еңбекті атауға болады: біріншісі Чен Зунжың мырзаның 2004 жылы «Қытай Ұлттық Фотосурет баспасынан» жарық көрген «батыс сары ұйғыр тілі туралы зерттеулер» атты еңбегі. Бұл еңбек 11-кезекті Пекин университеті Ванли тіл ғылымының бағалау комитеті ұйымдастырған конкурста бірінші орынды ұтып алған. Екіншісі Чжун цзиньвэнь профессордың «Батыс сары ұйғыр тілінің сипаттамалық зерттеулері» деп аталады. Аталмыш еңбек 2009 жылы автордың докторлық диссертациясы, яғни далалық экспедициясының батыс сары ұйғыр тіліне жүргізген сипаттамалық зерттеуінің нәтижесі негізінде қытайдағы аз ұлт тілінің жазуын қорғау сериясымен ұлт баспасынан шыққан еңбектердің бірі. Алты бөлімнен тұратын кітап, кіріспе, дыбыстық құрылымы, сөздік қоры, сөз жасамы, морфология және дискурс тематикаларынан құралады.

Жоғарыда аталған еңбекті ғылыми зерттеуші мамандар аса жоғары бағалады. Мысалы, 1979 жылы Баскаков Алматыда өткен СССР ғылыми

жиналысында: Маловтың «Лопнор (Lopnur) тілі мен Сары ұйғыр тілі туралы» зерттеген еңбегін теңдессіз деп бағалады. Себебі, ол тілдер сол заманда ғылымда әлі танылмаған, түрк тіл тарихын зерттеуде ерекше маңыз алатын алғашқы еңбек еді. Маловтың Сары ұйғыр тіліндегі етістіктердің орын алмасуы мен грамматикалық формаларына жүргізген талдауы жалпы түрк тілдерінің етістік категориясының жаңа қырын танытуға мүмкіндік туғызды, басқа түрі тілдеріндегі етістіктің уақыт формасының мағынасын айқындай түсті.» А.Серебренников сынды ғалымдардың пікірінше пікірінше, «Тенишевтің батыс сары ұйғыр тілінің тілдік құрылысы» атты еңбегі өзге ұлттар көп біле бермейтін, сондай-ақ, қытайдың батыс солтүстігіндегі жойылып кету қаупі бар түрк тілі мен ұлтын таныстыратын құнды еңбек. Қытай Ұлттық Тіл Ассоциациясының Президенті Сунь Хункайдың «XX ғасырдағы қытайдағы ұлттық тіл ғылымына шолу және оның болашағы» атты кітабында Чэнь цзунчжэнь мырзаның Батыс сары ұйғыр тілінде кездесетін сүзілмелі дауысты дыбысы туралы сипаттамасы осы тілде сақталған ерекше дыбыстық құбылысты көрсетеді. Соның нәтижесінде елімізде аз ұлт тілдерінің дыбыстық жүйесін сипаттау бұрынғыдан да кеңейе түсті.

II. Батыс сары ұйғыр тілінің орны. Батыс сары ұйғыр тілі неліктен өзге де түрколог ғалымдардың қызығушылығын тудырды деген сұраққа тоқталар болсақ, себебі, ол өз тобындағы тілдердің арасында айқын ерекшелікке ие. Мысалы, адам мүшесіне қатысты сөздердің орта тұсында з дыбысының келуі. Осы ерекшелігімен де ортақ географиялық кеңестікке ие, шығу қайнары бір болған ұйғыр тілінен шығып, -Z-<D (azaq<adaq аяқ) хакас тілдер тобының ерекшелігін көрсетеді. Дыбыстық жағынан көне түрк тілінде келетін сегіз дауысты дыбыстан құралған, сүзілмелі дауысты дыбыстары да бар. Шұғыл дауыссыздар мен ызың дауыссыздарды қатаң дауыссыздарға жатқызуға болады. Сөздік қорында көне түрк сөздерінен тыс, басқа түрк тілдерінде кездесе бермейтін байырғы сөздер бар сондай-ақ, қытай тілінен енген кірме сөздер сөздік қордың басым бөлігін құрайды. Грамматикалық жағынан сан есімдерінің 11 ден 19-ға, 21 ден 29-ға дейінгі сандарды санағанда көне түрк, көне ұйғыр құлпытастарында кездесетін санау тәсілін қолданады. Етістіктерінде жіктік жалғау жалғанбайды.

Жүз жылдан бері көптеген түркологтар батыс сары ұйғыр тілінде болған аталмыш ерекшеліктерге әртүрлі баға беріп келді. Маловтың пікірінше, батыс сары ұйғыр тілін ұйғыр тілі деуге болмайды, бұл тіл өте ертеден-ақ қырғызданып кеткен көне ұйғыр тілі немесе мүлдем басқа тіл. Баскаковтың пікірінше, батыс сары ұйғыр тілінің етістігінде жіктік жалғауының болмауы ең көне түрк тіліне тән сипат. Тенишевтің пікірінше, IX ғасырда сары ұйғыр ұлты көне ұйғыр тайпаларымен бірге Қытай мен Орта Азияға қоныс

аударған. Олар шағатай тілін, қазіргі ұйғыр тілін қолданбаған. Қытай тілінің ұзақ мерзімдік әсері батыс сары ұйғыр тілінің дауыссыз дыбыстар жүйесіне ықпалын тигізіп, морфологиялық анализ жасауға себеп болды. Сөздік қорында қытай тілінен енген кірме сөздер де көп. Бұдан бөлек, батыс сары ұйғыр тілінің сөздік қорында моңғол, тибет, санскрит тілдерінен енген сөздер де бар. Сол себепті де қазіргі сары ұйғыр тілін көп тілдердің араласуынан қалыптасқан тіл деп айта аламыз, түрк тілдер тобындағы ең қызықты және жеке тіл болып қалады. Америка ғалымы Л.Кларк: «Қалай болғанда да батыс сары ұйғыр тілінің көнелік сипаты айқын, көне ұйғыр тілінің жалғасының көрінісі, әсіресе көне түрк тілінде кездесетін баспалдақ тәрізді сандық жүйесі батыс сары ұйғыр тілінде қазірге дейін жақсы сақталған» деген пікір білдіреді.

Аталмыш ерекшеліктерден тыс, батыс сары ұйғыр тілінің түрк тілдер тобындағы орны да өзге ғалымдардың назарында болды. Баскаков түрк тілдерінің тарихы мен тіл ғылымының негізгі ерекшелігіне сүйене отырып, батыс сары ұйғыр тілін түрк тілдер тобының шығыс оғыз тармағындағы оғыз-хакас тобына жатқызады. Ал Малов болса, тіл дыбыстарының ерекшелігін негізге алып, батыс сары ұйғыр тілін көне түрк тілінің ерекшелігі ең көп сақталған «Байырғы түрк тілі» деп ажыратады. Сондықтан бұл тілді көне ұйғыр құлпытасындағы тілге ең жақын тіл деп санайды. Қазіргі кезде шетелдегі түркологтар батыс сары ұйғыр тілін түрк тілдер тобының шығыс солтүстік тармағына жатқызады. Оған жақын тілдер қатарына хакас, шор, тува тілдерін жатқызады. Ең алыс болған туыстас тілі якут тілі. Сонымен қатар олар Сары ұйғыр тілін қазіргі ұйғыр тілінің жақын тілі деген пікірге келіспейді, бұл географиялық орналасуына негізделіп айтылған жаңсақ пікір деп ұғады.

Қытай ғалымдары батыс сары ұйғыр тілі мен қазіргі ұйғыр тілін ұқсатпаған топқа жатқызатындарға қарсы пікір білдіреді. Батыс сары ұйғыр тілі дыбыстық жағынан қазіргі ұйғыр тілімен ұқсас болса да, екеуі де орта ғасырлардағы көне ұйғыр тілінен келген деген пікір айтады. Батыс сары ұйғыр тілі туысқан тілдерінен жырақта болғандықтан оның дыбыстық жүйесі тұрақты сақталып қалды. Мың жылдаған өзгерістерден кейін бүгінгі батыс сары ұйғыр тілінде де көне жазбалардағы құлпытас тілдерімен көптеген ұқсастықтары байқалады.

III. Сары ұйғыр тілінің даму бағыты. Сары ұйғыр тілінің географиялық орналасуына байланысты, сары ұйғыр ұлтының екі тілі де (шығыс және батыс) басқа туысқан тілдерден бөлініп, туыс емес тілдердің, әсіресе қытай тілінің әсеріне қатты ұшырады. Шетел ғалымдарының пікірінше, өзгеріске ұшыраған батыс сары ұйғыр тілі жиек тілінің классикалық үлгісі [1, 255-256] немесе қытай тілі мен түрк тілінің қалдықтарынан қосылған тіл [2, 93] деген

пікірде. Бұл түсінік айтарлықтай ғылыми болмаса да, сары ұйғыр тілі қытай тілінің әсерімен айқын өзгерістерге түскені анық. Мұндай өзгеріс тілдік құрылым жағынан ғана емес, тілдің функциясы жағынан да көрініс табады.

Қытай тілінің әсерінен батыс сары ұйғыр тілінің дауысты дыбыстарының дыбысталуында өзгерістер туылған. Қосымшаларының ішінде е фонемасының і фонемасына айналып кеткені жиі байқалады және батыс сары ұйғыр тілінде екі дауыстының ортасында келген дауыссыз дыбыстың дыбысталмай қалатын жағдайы көп кездеседі. Бұл тіл дыбыстарының қысқарған формасы, ал қосымшалардың қысқарған формасы тіпті көп кездеседі. Сол себепті үстеу мен қосымша етістіктің бірігуінен шақтық мағына беретін күрделі етістіктер пайда болды. Ассимиляция құбылысы да батыс сары ұйғыр тіліндегі дыбыстық өзгерістердің айқын бір ерекшелігі. Сөздік қор жағындағы өзгерістер деп қытай тілінен енген кірме сөздердің басым болуын айтуға болады. Сол себепті батыс сары ұйғыр тілі түрк тілдерінің ішіндегі қытай тілінен енген кірме сөзі ең көп тіл саналады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қытай тілінің батыс сары ұйғыр тілінің тілдік құрылысына өте үлкен әсерін тигізгендігі.

Қытай тілінің батыс сары ұйғыр тіліне болған ықпалын екі себеппен көрсетуге болады. Бірі: қолданатын адам санының азаюы. Екіншісі: қолдану өрісінің тарылуы.

1. Тілді пайдаланушылар санының азаюы. 1982 жылғы мемлекеттік үшінші санақ бойынша, қытайдағы сары ұйғыр ұлтының жалпы саны 10,569 адам, Сунан сары ұйғыр ауданында тұратын адамдар 8088 адам. Осылардың ішінде батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейтіні 4623 адам, шығыс сары ұйғыр тілінде сөйлейтіні 2088 адам [3, 287] 1990-жылғы мемлекеттік төртінші санақта, еліміздегі сары ұйғыр ұлтының жалпы саны 12279 адам болған. Сунан сары ұйғыр ауданында тұратын адамдар 8825 адам [4, 12]. Осыларлардың ішінде батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейтіндер саны 3693 адам [5, 66]. Шығыс ұйғыр тілінде сөйлейтіндер саны 3194 адам болған. Осы мәліметтерден байқайтынымыз, 10 жылға жетпейтін уақыт ішінде Ганьнан сары ұйғыр ауданындағы батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейтін адамдар саны мыңға жуық азайған.

2. Сөйлейтіндер санының азаю себебі. *Біріншіден* географиялық ортасы мен өндіріс тәсілінің өзгеруі. Мысалы: Хуан Нибао сары ұйғыр ауылы Цзюцюань қаласынан шығысқа 27 шақырым жерде орналасқан, шығысы сунан сары ұйғыр ауданындағы Минхуа районуна тіреледі. Оңтүстігінде Цзюцюань қаласы Хуацзян ауылымен көршілес. Батысы мен солтүстігі Цзюцюань қаласы Линьшуй ауылымен жалғасады. Аңыздарға сүйенсек, қазір Цзюцюань қаласынан Хуан Нибао өңірінде тұрып жатқан сары ұйғырлар Килиан (Qilian mountains) тауында қоныстанған сегіз рулы тайпаның бір

бөлік көшпенділері екен, Цин империясы кезінде қазіргі Хуан нибао өңіріне көшіп келе бастаған [6, 168]. Олар көшіп келген соң, мал шаруашылығымен шұғылданып, соны негізгі кіріс көзі еткен. Ұзақ уақытқа дейін өздерінің ұлттық ерекшеліктері мен әдет-ғұрыптарын сақтап келген. Яғни сары ұйғыр тілін қолданып, киіз үйде өмір сүрген. Кейін қытай ұлтымен тығыз араласып, мал шаруашылығынан бірте-бірте ауыл шаруашылығына ауысады. Ауыл шаруашылығының экономикалық тұрмыста басымдылығы артуына сай, бұрынғы мал шаруашылығы екінші орынға түсіп қалды [7]. Жасаған ортасы мен өмір сүру тәсілінің өзгеруі дәстүрлі мәдениетінде де өзгеріс туғызды. Соның бір айқын белгісі, ана тілінің орнына қытай тілін қолданатын болды. 1949-жылдың алдында зерттелген мәліметтерде: «Олар сары ұйғыр ұлтынан алыстап кетті» [8] деп жазылған. Мин хуа ауылының Цянь тань өңірінің алды шөл дала, қалған үш жағы Цзюцюань қаласымен шектеседі. Осы жердегі сары ұйғыр ұлтын да Хуан Нибау өңірінен келгендер, бұрын мал шаруашылығымен шұғылданған деп айтады. 1956-жылдан кейін ауыл шаруашылығына бет бұрған. Қазір осында тұратын сары ұйғырдың саны 307 адам, олардың барлығы қытай тілінде сөйлейді. Осы аталған екі жердегі сары ұйғырлардың қытай тілінде сөйлеп кетуі бір ғасырдың алдында болған десек, енді осы ғасырда болып жатқан даму өзгерістеріне назар салайық.

Минхуа ауылы Мин хай өңірінің шығысы, оңтүстігі мен солтүстігі Гаотай ауданы ауыл шаруашылығы өңірімен шектескен. Ауылды құм жоталар қоршап тұратындықтан, бұрын маңындағы қытай ұлтымен араласуы сирек болған. Негізінен, мал шаруашылығымен айналысады, сол себепті аудан бойынша осы жерде сары ұйғыр тілі жақсы сақталған. Осы жерде 1002 сары ұйғыр өмір сүреді. Жалпы халық санының 96 пайызын ұстайды. 1992 жылдан бастап Минхай өңірінің шығыс оңтүстігінде, Бадан Жилин құмдығын ашу мақсатымен сырттан 308 отбасы, 1200-ден астам адам көшіп келді. 18 ферма құрылып, 20000-нан астам му (Жер өлшем бірлігі) жер игерілді [9, 13-14]. Көшіп келушілердің басым бөлігі қытай ұлты мен тибет ұлты. Қоныс аударушылардың көбеюі мен егін атызының ашылуына жергілікті сары ұйғыр ұлтының тұрмыс тәсілі мен дәстүрлі мәдениеті ықпал етті.

Екіншіден өзге ұлттармен некелесу және басқа қалаларға қоныс аударуы. Сары ұйғыр ұлты мен басқа ұлттардың некелесуі көбейді және оқу, сыртқа шығып жұмыс істеу, саудамен айналысу сияқты себептермен халық басқа қалаларға кетіп жатты. Бұл сары ұйғыр тілін пайдаланушылардың азаюына тағы бір себеп.

Деректерге сүйенсек, осы ғасырдың бас кезінде сары ұйғыр ұлтының өзге ұлттармен некелесуі тым сирек болған [10, 15]. Бірақ Қытай мемлекеті құрылғаннан кейін әр ұлттың ортақ дамуы мен тұрмысының нығаюына, сары ұйғыр ұлтының білім, мәдени өресінің жоғарылауына байланысты өзге

ұлттармен некелесуі жиілей түсті. Мұндай некеден туылған балалардың барлығы қытай тілін қолданатын болды. Сары ұйғыр ұлты қоныстанған ауылдардың қытай ұлты қоныстанған өңірлермен қарым-қатынасы тығыз болғандықтан, басқа сары ұйғырлар қоныстанған аудан-ауылдармен қарым-қатынасы азайды. Санақтарға негізделгенде осы ауылдағы ер адамдардың жарымынан көбі қытай қыздарымен үйленген. Гаотай Линце екі ауданында тұратын сары ұйғырдың саны 95 адам [11, 637-639]. Олардың көбісі осы аудандарға ұзатылып келген сары ұйғыр қыздары. Ал Шуи гуан (Shuiguan) ауылында тұратын сары ұйғырдың саны 336 адам, олардың арасында 60-70 арасындағы қарттар болмаса, қалғандары қытай тілін қолданады.

Мин хуа ауданы Лянь хуа өңіріндегі сары ұйғырларда білімге аса мән беретін тамаша дәстүр бар. Ондағы 1939 жылы құрылған [8] Мин хуацзюй мектебі (бұрынғы аты Лянь Хуаси) сары ұйғырлар қоныстанған өңірдегі ең көне мектеп. Оқу-ағартуға деген ықыласынан болса керек, осы өңірде білімді сары ұйғыр жастары жетілді. 1997 жылы Сунан сары ұйғыр ауданы құрылғаннан бері, әр ауылдан жылына жүзден астам жастар басқа жерлерге барып жұмыс іздейді. Бұлардың арасында басқа қалаларға оқуға аттанғандары да аз емес. Тіпті бір әулеттен төрт, бес жоғары білімге ие жастар шыққан. Реформадан кейін базар нарығының жоғарылауына байланысты, басқа қалаларға барып жұмыс істеп, ризық іздейтіндер де көбейді. Осылайша басқа қалада қоныстанып қалған сары ұйғырлардың бәрі қытай тілін қолданып кеткен. Ал олардың балаларында тілдік орта болмағандықтан, тек қытай тілінде сөйлейтін болды.

3. Тілді қолдану аясының тарылу себебі. Сары ұйғыр тілін қолданушылар саны азаюмен қатар, қолдану өрісі де тарылып барады. Сары ұйғыр тілінде өзіндік жазуы жоқ [3, 287-288], сондай-ақ сары ұйғырлар арасында екі түрлі өзара түсінбейтін ұлттық тіл қолданылады. Сондықтан тек бір түрлі тілде сөйлейтін сары ұйғырлар қоныстанған жерлерден ғана сары ұйғыр тілін үйренуге болады. Ал қазіргі кезде осындай бір тілде сөйлейтіндер қоныстанған орта барған сайын азаюда. Керісінше, аралас қоныстану мен аралас некеленгендер барған сайын көбеюде. Бұл да батыс сары ұйғыр тілінің қолдану аясының тарылуына әкеліп соқты. Аралас қоныстанған өңірлердегі (Хуң уан ауылы) батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейтіндер әлеуметтік орындарда қытай тілін қолданады, тек отбасында ғана сары ұйғыр тілінде сөйлейді. Ал басқа ұлтпен некеге тұрған отбасында негізінен қытай тілін пайдаланады. Қорыта айтқанда, аралас ортада қоныстанғандардың сары ұйғыр тілін қолдануы тек отбасында ғана сөйлеумен шектеліп қалды.

Сары ұйғыр халқы жастарының біліммен сусындап өсуін армандады. Қазірге дейін сары ұйғыр балалардың 99 пайызы мектепке барып оқи алатын болды [12, 57]. Бірақ мектеп табалдырығын аттасымен қытай тілінде оқып,

қытай мәдениетін қабылдай бастайды. Бұрын төмен сыныптағы балаларға өз ұлтының мұғалімдері сабақ беретін де, сабақ қытай тілінде жүргізілген, қиын, түсініксіз тұстарын ана тілімен түсіндіретін. Сабақтан кейінгі уақытта да оқытушылар мен оқушылар ана тілімен сөйлесетін. Ал қазіргі таңда қытай тілі талабының күшеюіне байланысты балалардың сабақтан тыс уақытта да бір-бірімен ана тілінде сөйлесуі, қытай тілін үйренуіне кері ықпалын тигізеді деп санайды. Төменгі бастауыштың сары ұйғыр тілімен қытай сөздерін түсіндіруі оқушының қытай тілі сөздік қорының дамуына ықпалын тигізеді деп санайды. Осындай түсініктің салдарынан ата-ана да, балалар да, мектепте болсын, үйде болсын ана тілінде азырақ сөйлескенде ғана, баланың сабаққа үлгерімі артады деп санайды.

Қытай тілі деңгейінің артуы, ана тілі өресінің төмендеуіне әкеліп соқты. Бұл бір заңдылық болып қалған сияқты. Цзюцюань Хуань нибау төңірегіндегі сары ұйғырлар қытай тілі мен мәдениетін өте ерте қабылдағандар. Цин Династиясының соңында сары ұйғырлардан То Вэньхао, То Цзин қатарлы оқымыстылары шыққан [7]. 1939 жылы құрылған сары ұйғыр тіліндегі мектептің оқытушысы То цзю си да осы өңірдің тумасы еді [8, 51]. Кейінгі кезді қытай тіліндегі бағдарламаның көбеюіне орай, осы өңірде жасап жатқан сары ұйғырлар ана тілін қолдануды қойып, қытай тілін қолдануға көшкен.

4. Сары ұйғыр мәдени орталығының ашылуы. Сары ұйғыр тілінің тар болашағын көрген жергілікті үкімет пен мәдениет қайраткерлері сары ұйғыр тілін хатқа түсіру, жинақтау мен тілді қорғау жұмыстарын қолға алды.

2003 жылы Ганьсу облысы Сунань ауданында Сары ұйғыр мәдениет орталығы ашылды. Алғашқы кезеңдерде екі үстелден тұратын шағын бөлмеде жергілікті хрониканы зерттейтін 4 қызметкер жұмыс істейтін. Солай бола тұрса да, біз оны сары ұйғыр мәдениетін зерттеудің өз тұғырында қайта жаңғыруының белгісі деп қабылдадық. Себебі, Қытай мемлекеті құрылудан бұрын сары ұйғыр туралы зерттеулер тек шетелдерде жүргізілген. Мысалы, Ресейдің атақты түркологі Малов сияқты ғалымдарды атауға болады. Қытай мемлекеті құрылғаннан кейін, қытай ғалымдары осы салада зерттеу жүргізе бастады. Реформа жасап, есік ашқаннан (1978 жылдан бастап ауд.) кейін сары ұйғыр ұлтынан шыққан ғалымдар мен мәдениет қызығушылары да осы салада еңбек ете бастады. Дегенмен бұлардың көбі басқа қалалардағы жоғары оқу орындарында немесе ғылыми орталықтарда жұмыс істейтін еді.

Сары ұйғыр мәдениетін зерттеу орталығы құрылғаннан кейін мәдениет министрі мен мемлекеттік ұлт-істер комитетінің «Қытайдағы жоғалу қаупіндегі аз ұлт тілдерін қорғау жобасы» аясында «шығыс, батыс сары ұйғырша-қытайша сөздік» құрастырды. Сөздікті бірізді құрастыру мақсатында қызметкерлер ауыл-ауылға барып, ақсақалдармен сұхбаттасып, халық әндерін, мақал-мәтелдерін, жұмбақтарды, ертегілерді жинақтады.

Ондағы мақсат – сары ұйғыр ұлтының тілдік материалдарын барынша қамтып жинақтау. Қазірге дейін сөздік жұмысында он мыңнан артық сары ұйғыр сөздерін жинақтады. Соның ішінде бес мың сөздің дыбыстарын бөлшектеу, анықтау және таңбалау жұмыстары аяқталды. Сондай-ақ, «Сары ұйғыр тілінің тілілік материалдары» атты еңбектің үшінші бөлімі баспадан шықты. «Ялағ (Сары ұйғыр ұлтын құрайтын он тайпаның бірі) тайпасындағы той салты», «Атилланың шаш алдыру салты» атты деректі фильмдер мемлекеттік аз ұлттар тақырыбындағы кино-фильмдер жарысында екінші және үшінші орынды иеленді. Бұлардан тыс, сары ұйғыр ұлтының халық әндерінен 390-нан астамы жинақталды, ертегі, дастан, тарихи-мәдени материалдардан 180-нен астамы жинақталды. Және басқада сары ұйғыр ұлтын зерттеуге қатысты еңбектерін, ауыз әдебиеті шығармаларын және түпнұсқа әндерінің дискісін шығарады. «Югра мәдениеті» (Yogvt reqig) атты мезгілсіз басылым да шығып тұрды. 2008 жылы халық арасынан 40 сары ұйғыр әнін таспаға түсіріп, халықаралық транскрип жүйесімен таңбалап, «сары ұйғыр ұлтының көне әндерінің архиві» деген атпен «қытайдағы халықаралық радио және теледидар» баспасы басылып таратты. Осы көне әуендерінен сары ұйғыр ұлт өркениетінің мәліметтері жатқандықтан, бұлар сары ұйғыр ұлтының тарихи-мәдениетін және тілін зерттеуде аса зор мәнге ие.

5. Сары ұйғыр тілінің жалғасуы және бастан өткерген қиындықтары.

1983 жылдың қыркүйегі мен 1984 жылдың шілдесі аралығында ең алдымен қытай тілінде оқытуға көшкен Цзюцунань қаласы Хуан нибаяу ауылдық үкіметі мектептерде қайтадан сары ұйғыр тілі сабағын беруді ұйғарды. Мектепте сары ұйғыр тілін үйренген оқушылар саны 180 баланың айналасында болды. Көрші Минхуа ауылы, Мин хай өңірінен сары ұйғыр тілін жетік білетіндерді шақыртып сабақ бергізді. Шақыртылған оқытушылардың арнайы тәжірибесі болмағандықтан және тіл үйрететін оқулықтың жоқ болуына байланысты, сыныпта сабақты тек ауызша жеткізуге, сөздерді қытайша дыбыстармен таңбалауға тура келді. Осы себептерден оқушылар сөздердің дұрыс дыбысталуын үйрене алмады. Сондай-ақ, сары ұйғырша сөйлейтін тілдік орта да болмағандықтан, аздап үйрегендерін қолданысқа да түсіре алмады. Осылайша үйренген білімдері ұмытылып қала берді, соңы сабақтың да тоқтауына әкеп соқты [13, 62-64].

Кейінгі жылдары рухани, мәдени мұраларды қорғау және ауыл қыстақтардағы оқыту мәселелерін қолға алуға мақсатында, Сунань сары ұйғыр автономиялы ауданының орталықтарында сары ұйғыр тілін үйрету шаралары ұйымдастырыла бастады. Синьхуа Ланьчжоу торабының 2009 жылғы 16 маусымда берген хабарында: бір тілді үйретуге екі оқытушы керек. Тұрмыста жасы егделер ғана аздап ана тілін қолданады, балалар үйренгенімен қолданатын орта жоқ. Осындай қиын жағдайды ойластырып,

қытайдағы сары ұйғыр ұлтына тілдік оқыту балабақшадан басталды. Ганьсу провинциясы Сунань сары ұйғыр ауданы балабақшасының басшысы Вань лихуа: «Бұл жер қазір қытайдағы жалғыз сары ұйғырша оқытатын жер. Қос тілде білім беруді кемелдендіру сары ұйғыр ұлтының мәдениетін жалғастыратын маңызды қадам» – екенін айтты. 2007 жылдан бастап, Сунань ауданындағы балабақшаларда қос тілде білім беріле бастады. Шығыс және батыс сары ұйғыр тілдері ұқсамаған тілдер тобына жататындықтан, сабақ беруде екі мұғалім керек». Ян айлинь мен Гао юй мэй Сунань балабақшасында оқытушы болып жұмыс істейді. Бірі батыс сары ұйғыр тілінен сабақ берсе, екіншісі шығыс сары ұйғыр тілінен сабақ береді. Сабақты әуелі 2007 жылы шығыс сары ұйғыр тілін үйретуден бастадық, 2008 жылдан бастап батыс сары ұйғыр тілі де оқытыла бастады. Екеуі де сары ұйғыр тілі болғанымен, өзара бір-бірімен түсінісе алмайды.

Балабақшада күн аралатып, түстен кейін бір сағаттан сары ұйғыр тілі сабағы өткізіледі. Шығыс және батыс сары ұйғыр тілін үйренеді, жазуы болмағандықтан сабақ барысында мұғалімдер көбіне дыбыстау және кимылды бейнелеу арқылы түсіндіріледі. Оқытқанда алдымен сөздер, сосын сөйлемдер оқытылады. Әр оқу жылында балалар 40-тан аса жеке сөздерді үйрене алады. Батыс сары ұйғыр тілінен сабақ беретін Ян айлиньның айтуынша, «Біз оқыту жоспарларын дыбыстап дискіге түсіріп, толықтырғанан кейін оқулық ретінде шығаруды жоспарлап отырмыз. Сары ұйғыр тілінің бірінші оқулығы осы арада құрастырылса екен деген арманымыз бар.» Тілшінің ақпаратына қарағанда, сары ұйғыр тілінің халық арасындағы жалпы деңгейі әлі мардымсыз. Басым көбі отбасында сары ұйғыр тілін қолданбайды. Балалардың балабақшада үйренген сөздері мен сөйлемдері үйге қайтқанда қолданысқа енбейді. Сол себепті балалар үшін ең қиыны, мектепте үйреніп әрі қарай алып кететін тілдік ортаның болмауы. Балаларға тілдік орта қалыптастыру үшін балабақша да әр апта сайын ата-аналарды бірге шақыртып, балалармен қатар сабақ тыңдауды ұйымдастырып, сол арқылы ата-ананың тілдік танымын жоғарлатуға аз да болса септігін тигізбек.

2009 жылы 20-наурызда Сунань аудандық балабақша сары ұйғыр тілі сабағын оқыту туралы конференция өткізді. Конференцияда аудандық сары ұйғыр мәдениетін зерттеу орталығының қызыметкерлері кәсіби тұрғыдан сары ұйғыр тілін оқытудың маңыздылығын түсіндірді. Балаларға кішкентайынан ұлттар теңдігі, ұлттар ынтымағы туралы танымдарын тәрбиелеу керектігін айтты. Бұлардан тыс оқулық құрастыру, ұлттардың мәдени мұраларын қорғау тақырыбындағы ойларымен бөлісіп нақты ұсыныстарын айтты. Сондай-ақ, ата-аналар мен оқытушылар балалардың үйдегі тілдік қолданысы мен сабақта сары ұйғыр тілін оқыту мәселелері бойынша талқылады. Жиналыста балабақшаға сары ұйғыр тілін еркін сөйлейтін алты ата-анаға қосымша сабақ жүргізуге ұсыныс жасады. Олар

апта сайын балаларға келіп, сары ұйғыр тілінде әңгімелеседі. Ондағы мақсат балалардың тіл үйретуге деген қызығушылығын оятып, тіл үйренетін тамаша орта қалыптастыру. Тіл оқытуға қатысты шараларды жалғастырып, сабақтың түпкілікті мақсатына жету.

Балабақша басшысының таныстыруынша аудандағы балабақшада 80 бала сары ұйғыр тілін үйреніп жатыр. Бұл жалпы балалардың 30 пайызын құрайды. Осы балалар екі жылдық үйренуден кейін мектепке барады, бірақ қазіргі мектепте қос тіл сабағы ашылмаған.

Осы мәліметтерге сүйенсек, қазіргі таңда сары ұйғыр ұлты негізінен қытай тілінде білім алып жатыр. Оларда қазір ұлттың мәдени өресін жоғарылатумен бірге тілді қалай сақтап қалуға болады деген үлкен мәселе туындап отырғаны анық.

Әдебиет

1. Ross.M., (1997). Recent developments in Western Yugur. Historical and Linguistic interaction between Inner-Asia and Europe.

2. Geng Shimin and Clark , (1992) L.Sarig Yugur materials.

3. Чэнь Цзунчжэнь (1991). «Батыс сары ұйғыр тіліндегі ертеде кірген қытай кірме сөздері», «Қытайдағы түркология зерттеу жинағы». Пекин: Ұлттар баспасы.

4. Ма Чжэнлян (1997). «Сары ұйғырдың өңірлік және жан санының өзгерісі», «Қытайдағы аз ұлттар саны».

5. Думан Ержан (1994). «Сары ұйғыр тілінің қолданылуы жөнінде», «Гань су ұлттарын зерттеу» .

6. «Сары ұйғырлар туралы» (1991). «Цзю цюань тарихи материалдары» .

7. «Сары ұйғыр ұлты, Дун сянь ұлты, Бао ань ұлты туралы қоғамдық, тарихи тексерулер» (1987). Лань чжоу: Ганьсу халық баспасы.

8. Ма Линбан (1942). «Килян (Qilian mountains) тауының солтүстігі туралы зерттеу мәліметі». Моңғолия: Тибет зерттеу бөлімі.

9. «Сунань сары ұйғыр ауданындағы кедейлерге көмектесу туралы зерттеу» (1997). Лань чжоу: Ганьсу ұлттар баспасы.

10. Mannerheim (1911). A visit to Sari and SHera Yugurs. de la Societfe innoougrienne.

11. Ян инчжун (1993). «Ганьсу аз ұлттар өңірі» Лань чжоу: Ганьсу ұлттар баспасы.

12. Хэ юнчжун (1998). «Аз ұлт қоныстанған өңірлердің ерекшеліктеріне сай білім берудің жаңа моделі», «Ұлттар ағартуын зерттеу».

13. Ба Чжань лун (1998). «Батыс сары ұйғыр тілін қолдану мен оқыту туралы», «Гань судағы ұлттарды зерттеу» журналы.

ӘОЖ 811.512.122

Мағрипа ЕСКЕЕВА*

САРЫ ҰЙҒЫР ТІЛІНДЕГІ ВОКАЛИЗМДЕР ЖҮЙЕСІ

Түйін. Мақалада шағын санды түрк этносы сары ұйғырлар тілінің түрк тілдерінің даму жолын анықтаудағы маңызы, оның архаикалық сапасы өзектеледі. Жалпытүркілік фонокорпустың ерекше белгілері ретінде сары ұйғыр тіліндегі дауысты дыбыстардың ерекшеліктері көне түрк ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тобындағы қазақ, оғыз тобындағы түрк тілдеріндегі дауыстылармен салыстырыла қарастырылады. Сары ұйғырлардың сөйлеу дәстүрінде инлаут *o, u* еріндік дауыстыларының да жігі айқын екені, анлаут позицияда *o, u* еріндіктері жарыспалы түрде, фонемалық мән жүктемей қолданылатыны мысалдар арқылы көрсетіледі. Сары ұйғыр тіліндегі езулік, еріндік дауыстыларға сипаттама беріліп, анлаут, инлаут, ауслаут позициядағы дыбыс сәйкестіктері көне түрк жазба ескерткіштері, қазіргі қазақ, түрк тілдеріндегі гомогенді лексикалық параллельдер негізінде анықталады.

Шығыс хун тілдерінің оғыздық белгілері (*z~š, d/t* тілді ұйғыр-оғыз тобы) мен қыпшақтық белгілерін (*z~š, d/t* тілді қырғыз-қыпшақ тобы) қатар сақтаған сары ұйғыр тілінде батыс хун тілдеріне тән қыпшақтық, оғыздық белгілер де кездесетіні қазақ және түрк тілдеріндегі лингвоиндикаторлар арқылы дәйектеледі.

Кілт сөздер: сары ұйғыр тілі, түрк тілдері, көне түрк ескерткіштері, фонетика, фонологиялық жүйе, дауысты дыбыстар, езуліктер, ерін дауыстылары.

СИСТЕМА ВОКАЛИЗМА В САРЫУЙГУРСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье актуализируется значимость языка сарыуйгурского малочисленного тюркского этноса, его архаическое качество в определении пути развития тюркских языков. Особенности гласных в сарыуйгурском языке, которые являются особенными признаками общетюркского фонокорпуса - сравниваются с гласными в древнетюркских памятниках и в казахском языке в современной кипчакской группе, в турецком языке в огузской группе. В речевой традиции сары уйгурского языка губные гласные *o, u* в инлауте употребляются в свободных границах, в анлауте *o, u* лабиальность наблюдается в параллельной позиции, фонемные значения используются без ограничений, что демонстрируется рядом примеров.

* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті түрктану кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, mag61103@inbox.ru.

Дается характеристика губных и негубных гласных в сарыуйгурском языке в позициях анлаут, инлаут, анслаут, выявляются звуковые соответствия в древнетюркских письменных памятниках, определяются параллели в гомогенной лексике в современном казахском языке, в турецком языках. С помощью лингвоиндикаторов дается обоснование, что в казахском и турецком языках присущие восточнотюркским языкам знаки огузов ($z\sim\check{s}$, d/t в языке уйгуров (огузской группы) и знаки $z\sim\check{s}$, d/t кипчаков (кыргыз-кипчакской группы) сохраняется ряд кипчак-огузских символов в сарыуйгурском языке (западнотюркские языки).

Ключевые слова: сарыуйгурский язык, тюркские языки, древнетюркские памятники, фонетика, фонологическая система, негубные гласные, губные гласные.

VOCAL SYSTEM IN SARYUIGHUR LANGUAGE

Abstract. In this article we try to talk about the importance of saryuygur language, which is regarded as a small Turkic ethnos, and its archaic quality to determine the development of the Turkic languages. As a special features of phono corps of the Common Turkic - particularly is the labial vowels of saryuygur language will compared with the labial vowels in old Turkic inscriptions, with the Kazakh language in modern Kipchak group and with the Turkish languages of Oguz group.

It is proved on the concrete examples that in the colloquial tradition of the sarayugurs the joints of the syllables of the labial sounds o , u are clear in the inlaut position, the labial sounds o , u are used in a subordinate form, without implying a phonemic meaning in the anlaut position. The characteristics of non-verbalized, labial vowels in saryuygur language are given, moreover, sound correspondences in anlaut, inlaut, auslaut positions of ancient written monuments, modern Kazakh language, in Turkish language are defined on the basis of homogeneous lexical parallels.

In the Saryuygur language, which kept both the Oguz features of the Eastern Khun languages ($z\sim\check{s}$, d/t of Uyghur-Oguz language group) and Kipchak features ($z\sim\check{s}$, d/t of the Kirghiz-Kipchak language group) there are also the features of the Eastern Khun languages Kipchak, Oguz are explained by linguistic indicators of Kazakh and Turkish languages.

Keywords: saryuygur language, Turkic languages, old Turkic inscriptions, phonetics, phonological system, labial vowels.

Кіріспе. Тарихи-элеуметтік, мәдени-лингвистикалық факторларға байланысты функционалдық қолданыс аясы тартылып, қарқынды

лингвоконтактологиялық үдеріс нәтижелерін бойына сіңірген сары ұйғыр тілінің о бастағы төл табиғатын сипаттайтын «таза түркілік қабаты» түрк тілдері жүйесіндегі ерекше құбылыс. Сондықтан фонетика-фонологиялық жүйесі мен грамматикалық құрылымын «архаикалық сапада» сақтап қалған қазіргі сары ұйғыр тілін зерттеу түрк тіл біліміндегі өзекті мәселелер қатарынан орын алады.

Зерттеудің мақсаты: түрк тілдерінің генеалогиялық классификациясы бойынша шығыс хун бұтағына жататын сары ұйғыр тіліндегі дауысты дыбыстардың қолданыс ерекшеліктерін көне түрк жазба ескерткіштері тілінің және батыс хун бұтағындағы қазақ, түрк тілдерінің деректерімен салыстыра отырып анықтау. Сары ұйғыр тіліндегі батыс түрк тілдеріне тән қыпшақ-оғыздық белгілерді көрсету.

Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалы әдістер және дәстүрлі баяндау амалы қолданылды.

Талдау нәтижелері. Тіл дыбыстарының фонемалық сипаты айқын белгілі болған жағдайда олардың жекелеген туыс тілдердегі айтылу рефлексінің кейбір ерекшеліктері сөз мағынасына дефинициялық реңк беру қабілетіне де ие бола алатыны фонологияда белгілі құбылыс. Тіл дамуындағы фонематизациялық құбылыстар мен тіларалық ықпалдастық үдерістері нәтижесінде әрбір тілдің дыбыстық жүйесінің дамуы, кеңеюі лингвистиканың негізгі заңдылықтарының бірі, соған сәйкес қазіргі түрк тілдерінің дыбыстық құрамы да жалпытүркілік фонокорпусты сақтай отырып, өзіндік ерекшеліктерімен дамыды.

Сары ұйғыр тілінің дыбыстық құрамы қазіргі түрк тілдері фонетикалық жүйесінен ерекше ажыратылмайды. Дыбыс жүйесін 35 дыбыс құрайды, олардың ішінде 10 дауысты, 21 дауыссыз 2-і дитфонг, 2 аффрикат дыбыс бар. Сары ұйғыр тілін алғаш зерттеген С.Е.Малов 11 дауысты (а, а', ä, е, і, і, о, ö, u, u', э), 24 дауыссыз (b, v, g, γ, d, ž, ž, z, q, k, l, l', m, n, η, p, r, s, t, f, x, ts(ц), č, š) дыбыстарды және 2 дифтонгты (w, j) көрсетеді. Ғалым а дауыстысын екі нұсқада (а, а'), l үндісін екі нұсқада (l, l') дербес дыбыс ретінде қарастырады [1, 157]. Э.Р. Тенишев пен Б.Х. Тодаева сары ұйғыр тілі фонетикалық жүйесінен 8 дауысты дыбысты (а, е, і, l, о, ö, u, u'), 21 дауыссыз дыбысты (v, q, q', k, k', l, l', m, n, p, p', r, s, s', t, t', f, x, š, š' j) және аффрикаттың төрт түрлі нұсқасын (tš, tšt, tč, tčt) ажыратады. Зерттеушілер u, q, k, l, p, s, t фонемаларының айтылу қарқынына, жуан-жіңішкелігіне қарай байқалатын нұсқаларын дербес дыбыстық сапада береді [2, 11]. Қытай ғалымы Чын Зүн Жын 8 дауысты (а, ä, е, і, і, о, ö, u, u'), 24 дауысты (b, v, p, g, g', γ, q, k, d, t, f, z, ž, s, š, l, r, m, n, η, x, h, č, j) дыбыстарды, 4 аффрикатты (dz, dž, tš, tf) көрсетеді [3, 26-35].

Сары ұйғыр тілі вокализмдер жүйесіндегі 9 дауысты дыбыс артикуляциялық белгілеріне, жақтың ашылу деңгейі мен тілдің қозғалысына,

дыбысталу барысындағы ерін мен езудің қатысына қарай ашық ↔ қысаң, жуан ↔ жіңішке, еріндік ↔ езулік болып бөлінеді: ашық дауыстылар – *a, ä, e*; жартылай ашық дауыстылар: *e, o, ö*; қысаң дауыстылар – *i, i, u, ü*; жуан дауыстылар – *a, o, u, i*; жіңішке дауыстылар – *ä, e, ö, ü, i*; еріндік дауыстылар – *o, ö, u, ü*; езулік дауыстылар – *a, ä, e, i, i*. Ашық дауысты *e* дыбысы кей жағдайда жартылай ашық сапада қолданылады.

Сары ұйғыр тіліндегі езулік дауыстылардың артикуляциялық дифференциясын көрсететін жуан↔жіңішкелік белгілері айқын.

Дауысты *a* фонемасы. Сары ұйғыр тіліндегі ашық дауысты *a* дыбысы сөз тұлғасының барлық шенінде қолданылады.

Анлаут позицияда. Сары ұйғыр тіліндегі анлаут *a* фонемасы қазақ, түрк тілдерінде негізінен бірдей сапада қолданылғанымен кей жағдайда, әсіресе *j* дыбысының алдында комбинаторлық өзгерістері (қысандану) байқалады. ***a=a***. с.ұйғ. *aq* `ақ`: *aq at* `ақбоз ат` ~ қаз. *aq* ~ түр. *aq/bejaz* `ақ` ~ көне т. *aq* `ақ`: *aq atin binip oplaju tegdi* `ақ атын мініп шабуылға шықты` КТҮ. 42 (Айд. I) ~ е. қып. *aq* (Құрыш. 81); с.ұйғ. *azyir/azarya* `айғыр`: *semiz azyir* `семіз айғыр` ~ қаз. *ajyir* ~ түр. *ajgir* `айғыр` ~ көне т. *adyir* `айғыр` (ДТД, 40): *aq adyiriy binip oplaju tegdi* КТҮ. 35 `ақ айғырын мініп шабуылға шықты` (Айд. I, 179) ~ е. қып. *ajyir/azyir* (Құрыш. 80). Қазақ тілінде *adyir/ajyir* лексемасымен түбірлес *azban* `жасы толыққан айғыр` сөзі сақталған, көне т. *azman* `кличка лошади` (ДТС, 73): *azman aqiy binip* КТҮ. 45 `азбан ағын мініп` (Айд. I, 181); с.ұйғ. *ayit* `ағыту, босату, жіберу`: *qulumti/quluntı ayitip tro* `құлынды ағытыпты` ~ қаз. *ayit* `босату, жіберу`: *qulundi ayit* `құлынды ағыт`, *tujmenđi ayit* `түйменді ағыт`; *suwdı ayit* `суды ағыт` ~ түр. *çözmek [çözmek], gevşetmek [gevşetmek]* `ағыту` ~ көне т. *ayit* `босату, айдау, қуу` (ДТС, 20): *oza kelmis süsin Kültegin ayitip* `оза келген әскерді Күлтегін қуып` КТҮ. 47 (Айд. I, 181). Орхон ескерткіштері тілінде *ayit* сөзінің `айыр, ағыт, босат, жібер` мағыналары тіркелген (Айд. I, 206); с.ұйғ. *az* `аз, көп емес`: *çatan ma az eçip tro* `шайды(шәйді) аз ішті` (Мал. 12) ~ қаз. *az* `көп емес, шамалы` ~ түр. *az* `көп емес, шамалы` ~ көне т. *az* `аз` (ДТД, 41): *az buduniy üküš qiltim* КТк. 10 «Аз халықты көп қылдым» (Айд. I, 170) ~ е. қып. *az* (Құрыш. 78). *az* моносиллабы *ar* → *arši* `тазалау`, *ar* → *ariq* `жүдеу`, *az* → *azuw* `арықтау` тұлғаларымен төркіндес, с.ұйғ. *ariy* `таза, жақсы`: *ariy at jondaq* `аттың таза тезегі` (Мал. 17); с.ұйғ. *al* `алу`: *kelin al* `келін ал` ~ қаз. *al* ~ түр. *al* `алу` ~ көне т. *al* `алу, қабылдау` (ДТС, 32): *bilmez kisi ol sabiy alur* `КТк. 7 `білмес кісі сол сөзді алып` (Айд. I, 169) ~ е. қып. *al* → *alyil* (Құрыш. 83). *Al* етістігі көнетүркілік *el* → *elig* КТҮ. 32 `қол` сөзімен байланысты болуы мүмкін, с.ұйғ. *eliy* `қол`. *Elig* сөзі қазақ тілінде қол саусағының көлденеімен өлшенетін өлшемдік мәнді білдіретін *eli* сөзінде сақталған: *Eki eli awizya tört eli qaqpqa qojuw* `артық сөйлемей` (мәтел).

Инлаут позицияда. Сары ұйғыр тіліндегі инлаут *a* фонемасы қазақ, түрк тілдерінде негізінен өзгеріссіз қолданылады. ***a=a***: с.ұйғ. *azaq* `аяқ`: *ike/iške*

šike azaq `екі аяқ`~ қаз.*ajaq* `аяқ` ~түр. *ayak [ajak]* `аяқ`~көне т. *ad→*aday/adaq* `аяқ`: *türk budun adaq qamaštdi* `түркі халқының аяғы әлсіреді` КТҮ. 47 (Айд. I, 181) ~ е.қып.*adaq/ajaq* (Құрыш. 79), *azaq* (МҚ. I, 66); с.ұйғ. *pay* `бау, жіп, арқан`: *art pay* `қанжыға (артқы бау)` ~ қаз.*baw* ~ түр. *bağ [ba(γ)]* `бау`~ көне т. *ba* `байлау`, *bay* `жіп, арқан` (ДТС, 76): *atiy iqa bajur ertimiz* `атты бұтаға байладық` Тон. 27 (Айд. II, 109). Енисей ескерткіштерінде етістік мәнді *ban*, есім мәнді *bay* тұлғалары да қолданылады: *altunliy kešig belimte bantim* E.3 `алтын кемерімді беліме байландым` (Аманж. I, 48, 49). Көне түрк тілінде қолданылған *bay* лексемасы `рулық буын/рудың бұтақтары` (ДТД, 33) мәнін де береді: *Altı bay buduñ* E. 39. `Алты баулы халқым` (Аманж. I, 48). А.М.Щербак *ba* моносиллабын *pā* формасында реконструкциялайды [4, 195]; с.ұйғ. *paj* `бай`: *paj kise* `бай адам` ~ қаз.*baj*~ түр. *bay[baj]* `бай`~ көне т. *baj* `бай`: *čïyanıy baj qilti* КТҮ.16 `жарлыны бай қылды` (Айд. I, 174). *baj* лексемасының көне формасы ретінде бірінші дәрежелі созылықты дауыстымен айтылатын *pāj* тұлғасының көрсетілуі [4,195] сары ұйғыр тілі фонетикалық жүйесінің сапалық белгілері түрк тілдері дамуының көнетүрклікке дейінгі кезеңіне тән екенін бағамдауға мүмкіндік береді. Қазіргі түркі тілдерінде сын есім мәнімен қатар `бай (адам)`, `байлық`, `баю`, `күйеу (әйелдің ері)` ұғымдарын береді (ЭСТЯ. II, 28,29). А.Самойлович *baj* лексемасын *bar* `бар` сөзімен байланыстырады [5, 291-297]; с.ұйғ. *par/var* `бар, жоқ емес`: *per qiz par/var* `бір қыз бар`~ қаз. *bar*~ түр. *var* `бар` ~ көне т. *bar* `бар`: *tört oylum bar ücün* E.20 `төрт ұлымның бары үшін`. Ескерткіштер тілінде *bar* сөзі `байлық, мүлік` мәнінде де жұмсалады: *ebin barimin qalisiz qop kelürti* КТҮ. 41 `үйін-мүлкін қалдырмай, көп әкелді` (Айд. I, 181); с.ұйғ. *qar* `қар`: *qar jağa dir* `қар жауып тұр` ~ қаз. *qar*~түр. *kar* `қар` ~ *qar* `қар` (ДТД, 51): *sünüg batimi qarıy sökipen* `Сүңгі батымы қарды аршып` (Айд. I, 178). Түрік тілінде `жаңбыр аралас қар` мағынасын беретін *qay [qaj]* лексемасы тіркелген. Ортақ мағына мен ортақ тұлға *qar, qaj* моносиллабтарының тектестігін көрсетеді, гипотезалық ілкі түбірі *qat* `қату` (ДТС, 432), `қоюлану(сұйық затқа қатысты)`, `тоңу`. *qatti, qatuw, qaw, qaq* т.б. лексемалары құрамындағы *qa тұлғасы. *a~i*. Сары ұйғыр тіліндегі инлаут *a* дыбысы қазақ тілінде қысаң *i* дыбысына өзгереді: с.ұйғ. *ayal* `ауыл`: *puñinqi ayal* `бүгінгі (қазіргі) ауыл`~ қаз. *awıl*~түр. *köy [köj]* `ауыл`; *a~i* сәйкестігі сары ұйғыр тілінің өз ішінде де кездеседі: *ayil* `аула, есік алды, қора-қопсы`: *açañ ayilda* `әкең аулада`. Қазақ тілінің өз ішінде де *a~i* сәйкестігі жиі ұшырасады, әдеби тілдегі *awla* `аула` лексемасы жергілікті тілдік ерекшеліктерде *ayil* `аула, қора-қопсы` түрінде де қолданылады.

Ауслаут позиция. Ауслаут *a* фонемасы сары ұйғыр, қазақ, түрк тілдерінде бірдей сапада қолданылады. *a=a*. с.ұйғ. *arqa* `арқа`: *arqasin ayirtip tro* `арқасын ауыртыпты`~қаз. *arqa*~түр. *arka (taraf), sirt* `арқа`~көне т. *arqa* `арқа`; *arqi* `артқы жақ, артта` (ДТД, 32): *semiz buqali arqida bilser* Тон. 5 `семіз бұқалы

артта білсе` (Айд. II, 105) ~ е. қып. *arqa* `арқа, жота` (Құрыш. 86);); с.ұйғ. *qara* `қара (түс):`*qara başqoj* `қара бас қой`~қаз. *qara*~ түр. *kara, siyah [sijah]*~көне т. *qara* `қара` (ДТС,422); с.ұйғ. *sana* `санау`: *kunin sanames dro* `күнін санамас`~қаз. *sana*~түр.*saymak[sajmak], hesaplamak* `сана` ~ көне т. *sa* `сана` (ДТС, 478) КТк. 9; Тон. 42, 27 (ДТД, 67). Орхон ескерткіштерінде *san* моносиллабы да қолданыста: *Sanayali tüsürtimiz* `Санағалы тоқтадық` Тон. 21 (Айд. II, 109) ~ орт.т. *sa /san* `сана, сан` (МҚ. III, 247); с.ұйғ. *sura*: `сұра`: *qizdi maya suradep tro* `қызды маған сұра (құда түс) депті` (Мал. 106)~қаз. *sura*~түр. *sormak* `сұра` ~көне т. *sor* `сұра, сұрау`.

Жалпы адамзат тіліне тән тіл арты, ашық, жуан дауысты *a* фонемасының [6, 90] түрк тілдеріндегі ең көне дауыстылар қатарына жататыны, оның таза түркілік табиғаты зерттеушілер тарапынан ешқандай пікір қайшылығын туындатпағанмен оның жіңішке варианты – тіл алды, ашық, жіңішке *ä* [7, 32] дауыстысының түрк тілдеріндегі сыр-сипаты жайлы көзқарастар бірізді емес. Зерттеушілердің басым тобы түрк тілдеріндегі *ä* дауыстысын шығыс тілдерінің әсері нәтижесінде қалыптасқан кейінгі құбылыс санаса [8, 34], енді бір топ мамандар қазіргі түрк тілдерінің біразында орта ғасыр түркілері тілінде кеңінен қолданылғанына сүйене отырып, таза түркілік фонема ретінде қарастырады [9, 31]. Дауысты *ä* дыбысының тарихилығын қолдайтын зерттеушілер *e* фонемасын *ä*-нің варианты ретінде таниды. А.М.Щербак *ä*, *e* дыбыстарының табиғаты, өзара жақындығы жайлы айтылған пікірлер негізінде ұйғыр тілінде *ä*, *э* дауыстыларының қолданылуы буын құрылымына қатысты (ашық буында – *э*, тұйық буында – *ä*) болғанымен, кейбір басқа тілдерде *э* дыбысының эпизодтық қолданылуы көрші *j* дыбысының немесе келесі буындағы қысаң дауыстылардың ассимлятивті ықпалы болуы мүмкін екенін көрсете отырып, *ä*, *э* дыбыстарының өзара жіктеу себебі жөнінде «Все же структурные и комбинаторные моменты не являются основной причиной разграничения *ä* и *э*. Анализ соответствующих материалов побуждает отнестись с особым вниманием к выводам тех тюркологов, которые связывает проблему закрытого *э* с существованием так называемых первичных долгих гласных» деген ой айтады [4, 30]. Ғалым тұжырымы *ä*, *e* дыбыстарын түркі тілдеріндегі тарихи созылыңқыларға қатысы бар фонемалар қатарында қарастыруды қолдайтынын меңзейді айтады. І.Кеңесбаев байырғы *a* дауыссызының қазіргі түрк тілдеріндегі жіңішкеруі негізінен *š*, *ž* дауыссыздары мен *j* дыбысының аралығында жүретінін көрсетеді [10, 28]. Бұл құбылыс көне түркілік *a*-ның қазіргі қыпшақ тілдеріндегі жіңішкеруінен де аңғарылады. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі бір буынды түбірлер мен түбір-негіздер құрамындағы *a* фонемасының *ä* фонемасына ауысуы қыпшақ-ноғай тобындағы тілдерден гөрі қыпшақ бұлғар тобындағы тілдерде жиі кездесетіндігін байқауға болады: башк. *bäj(läm), bäjläneš, jäj,*

jäs, jäs(en), säš ~ қаз., ққалп., ноғ. *baj(lam), baj(lanıs), žaz, žaj, šaš*. Қазақ говорларында езу дауыстылары *a, ä* дыбыстарының бірінің орнына бірінің қолданылуы тамырын кең жайған құбылыс [11, 32].

Дауысты ä фонемасы. Э.Р.Тенишев сары ұйғыр тілі дауыстылар жүйесінен *ä* дыбысын ажыратпайды, жіңішке *ä* ашық *a* фонемасының комбинаторлық өзгерісі ретінде қарастырады [2,11; 12, 447]. Сары ұйғыр тіліндегі ашық, жіңішке *ä* фонемасы *a* дыбысынан айқын ажыратылады, кей жағдайда *e* фонемасына жақындау айтылады.

Анлаут позицияда. Сары ұйғыр тілінде *ä* дыбысы сөз басында өте сирек қолданылады, қазақ, түрк тілдерінде *a, ö* дыбыстарымен сәйкестік түзеді. *ä~a*. с.ұйғ. *äj`ай`*: *pürinžiliq äj`бірінші ай`* ~ қаз. *aj~түр. ay[aj], kamer`ай`* ~көне т. *aj`ай`*: *toquzinč aj jiti otuzqa joq ertürtimiz`тоғызыншы айдың жиырма жетісінде жерледік`* КТҮ. 53 (Айд. I, 183) ~ е. қып. *aj* (Құрыш. 79). Сары ұйғыр тілінде *äj* лексемасы *aj`ай`* (Мал.12) тұлғасында да қолданылады. *ä~ö*. с.ұйғ. *äle*: «қолдауды білдіретін шылау сөз (әрине, солай)»~ түр. *öyle [öjle], şöyle [šöjle], böyle [böjle]`солай`* ~ қаз. *ölä`таңғалуды, өкінішті, аяушылықты білдіретін сөз`* лексемасы оңтүстік қазақтарының тілінде қолданылады.

Инлаут позицияда. Сары ұйғыр тіліндегі инлаут *ä* қазақ және түрк тілдерінде негізінен *a, i* дыбыстарына өзгереді. *ä~a*. с.ұйғ. *šäž`шашу, себу, шашырау`*: *su šäždi`су шашты`, šär`шашырау`* (Мал.150) ~ қаз. *šaš~түр. saşmak [saşmak], dökmek, serpmek`шаш, шашу`*; с.ұйғ. *šäj`орын (ошақ тасының ортасындағы орын`* (Мал. 141)~ қаз. *žaj/žäj`мекен, орын`*~түр. *mekän, yer[jer]`жай,орын`*; с.ұйғ. *šäš`шаш`*: *qara šäštiy qis/qiz`қара шашты қыз`* ~ қаз. *šaš~түр. saç [sač]`шаш`*. *ä~i*. с.ұйғ. *šälä`шылау, қосу`* ~ қаз. *šila`* ~ түр. *sulandirmak*.

Ауслуат позицияда. Сары ұйғыр тіліндегі сөз соңы *ä* дыбысы қазақ тілінде *a* фонемасымен айтылады. *ä~a*. с.ұйғ. *šälä`араластыру, қосу, шылау`*: *araqıya toja šäläp tro`араққа у (тотыяйын) қосты`* (Мал. 150)~қаз. *šila`араластыру, қосу, шылау`*: *suwıya šila`суға шыла (араластыр)`*, *majya šila`майға шыла (араластыр)`*~ түр. *sulandirmak, islatmak, nemlendirmek`шыла, шылау`*. Қатықты, айранды суға езіп жасайтын қазақ халқының ұлттық сусыны *šalap* деп аталады, түркше *ayran [ajran]`айран`*. Тілдік материал сары ұйғыр тіліндегі анлаут *ä* дыбысының дербес фонемалық деңгейге толық көтерілмегенін сипаттайды, бұл дауыстылар жүйесіндегі фонематизация үдерісінің бастапқы сатысы сақталып қалғанын аңғартады.

Дауысты e фонемасы. Сары ұйғыр тіліндегі езулік *e* дыбысы қазақ, түрк тілдерінде сапалық белгілерін негізінен сақтаған, кей жағдайда *ä,i* фонемаларына өзгереді.

Анлаут позицияда. Сары ұйғыр тіліндегі анлаут *e* фонемасы қолданылатын сөздердің қазақ, түрк тілдеріндегі нұсқаларында протезалық құбылыстар орныққан. *e=e*. с.ұйғ. *er`ер адам, әйелдің күйеуі`*: *bul er`бұл ер`*~қаз. *er~түр.*

erkek, koca[koʒa] `ер адам, күйеу`~көне т. *er* `ер/батыр, еркек, күйеу`: *bujruqı jeme bilge ermis erinç, alip ermis erinç* КТҮ. 3 `бұйрықтары да білгір ер еді, өздері де алып ер болған екен` (Айд. I, 171). Қазіргі түркі тілдерінде *er* $\approx$ *ir* $\approx$ *ijr* $\approx$ *эр* $\approx$ *ar* $\approx$ *är* тұлғалары қолданылады. Сары ұйғыр тілінде осы түбірден тараған *erkek* `еркек` лексемасы да қолданыста: *erkek kise* `ер адам`, *erkek qoj* `еркек қой`, *erkek at* `еркек ат` ~ қаз. *erkek*~түр. *erkek*; с.ұйғ. *ertegi* `бұрынғы, ежелгі, ертедегі`~ қаз. *ertegi* `ертеден келе жатқан ауыз әдебиеті үлгісі`, *ertedegi* `ежелгі,бұрынғы`. Түрк тілінде басқа лексемалар қолданылады: *macal* `ертегі`, *önceden [önžeden]* `ертеден`. ***e~ä сәйкестігі, žlj протезасы.*** с.ұйғ. *ene* `және, тағы`: *Aqtastıq ene Artala* `Ақтастық және Артала (топонимдер)` ~ қаз. *žäne*~түр. *ve,ile* ~ көне т. *jeme* `және`: *janjilij ülesikiñin jeme bunta urtim* КТк.10`жаңылып көшкенінді және сонда айттым` Айд. I, 170. ***e~i сәйкестігі, žlj протезасы.*** с.ұйғ. *egen* `жиен`: *iške egenim par* `екі жиенім бар` ~қаз. *žijen*~ түр. *yeğen [jeen]* `жиен`~көне т. *jigün* `жиен`: *ulaju ini-jigünim* КТк.1`соңымдағы іні-жиенім` (Айд. I, 168). Қазақ тілінде *ž* протезасы, түрк, көне түрк тілдерінде *j* протезасы қолданылады.

Инлаут позицияда. Сары ұйғыр тіліндегі сөз ортасы *e* фонемасы қазақ, түрк тілдерінде негізінен өзгеріссіз қолданылады, кейде *i* дауыстысына өзгереді. ***e=e.*** с.ұйғ. *men* `мен`: *men per jirlajin* `мен бір жырлайын (ән салайын)`~ қаз. *men*~ түр. *ben* ~ көне т. *ben* `мен` (ДТД, 37) Е. 1: *Ben joq ertis erser* Тон. 59 `Мен де болмас едім` (Айд. II, 114). Күлтегін жазбасында *men* түрінде тұлғаланады: *men beñgü taş toquttim* `Мен мәңгі тас орнаттым` КТк. 11 (Айд. I, 170). Ескерткіштер тілінде *ben* $\approx$ *men* тұлғаларының қатар қолданылуы көне түркілер тіліндегі қыпшақтық белгілердің де, оғыздық белгілердің де сақталуына байланысты. ***e~i.*** с.ұйғ. *per/pэр* `бір`: *per jil* `бір жыл`~ қаз. *bir* ~ түр. *bir [bijr]* ~ көне т. *bir* `бір` (ДТД, 37): *bir otuz jaşıña* `жиырма бір жасында` КТҮ. 32 (Айд. I, 178); с. ұйғ. *bel/pel/pil/pil* `біл, білу`: *pilkiş kise* `білгіш кісі` ~ қаз. *bil*~түр. *bijl*~ көне т. *bil* `біл,білу` (ДТД, 36): *Añar körü bilij* `бұған қарап білің` КТк. 11 (Айд. I, 170).

Ауслаут позицияда. ***e=e.*** с.ұйғ. *enge* `жеңге`: *jusundekı engesi* `үйіндегі жеңгесі`~ қаз. *ženge* `ағаның әйелі` ~ түр. *yenge [jenge]* `жеңге`~ орта т. *jeñgä* `жеңге`. ***e~i.*** с.ұйғ. *ene* `іні, кіші бауыр`: *eneci kezinti/kezinti* `інісі киінді`~қаз. *ini*~түр. *küçük erkek kardeş [küçük erkek kardeş]* `кіші еркек туысқан/бауыр`~ көне т. *ini* `іні`: *ulaju ini-jigünim* КТк.1`соңымдағы іні-жиенім` (Айд. I, 168). Ауслаут позициядағы *e~i* сәйкестігі сары ұйғыр тілінің өз ішінде де жиі кездеседі: *erte/erti* `ерте, таң ертең`: *tañar erte* `таң ертең, азанда` (Мал.27)

Сары ұйғыр тіліндегі еріндік дауыстылардың жіктелісі кейбір сөздерде көмескілеу, бірақ бұл құбылыс тұтас тілдік жүйені қамтымайды. С.Малов еріндік дауыстылардың (*o,ö,u*) жіктелу ерекшеліктеріне байланысты түрк тілдерінің топтастырылуы жайлы айта келіп, сары ұйғыр тілінде еріндік

дауыстылар айқын ажыратылмайтынын көрсетеді [1,157-158]. Ғалым сары ұйғыр тілінің дыбыстық жүйесінен жіңішке еріндік *ü* дыбысын ажыратпайды. Э.Р. Тенишев пен Б.Х. Тодаеваның сары ұйғырлардың тілі жайлы зерттеуінде тіл алды *ü* еріндігі үнді дыбыстардан кейін тіл арты *u* еріндігіне жақын айтылатынын көрсетеді [2, 11]. Тірі тілдік материал негізінде сары ұйғырлардың фонетикалық жүйесінде еріндік дауысты *ü* дыбысының сирек те болса қолданыста екенін аңғаруға болады.

Сөйлеу дәстүрінде *o, u* еріндік дауыстыларының да жігі айқын екеніне көз жеткізуге болады. Мысалы, тіл иесінің аузынан мұқият жазылып алынған (транскрипцияланған) алысқа ұзатылып кеткен қызға арналған халық әнінің мәтініндегі *Xondajčen* «әйел аты», *uzaqqa* «ұзаққа», *qumis* «күміс» т.б. лексемалары құрамындағы *u, o* дыбыстары сөйлеу дәстүрінде айқын ажыратылатынын көреміз (халық әні «Хондайчен» сары ұйғыр этносының өкілі Уей Гуангтың айтуы бойынша жазылып алынды. 22.09.2012. Ляньджоу қаласы).

Сары ұйғыр тіліндегі еріндік дауыстылардың қолданысы, көне түрк, қазақ, түрк тілдерімен дыбыс сәйкестігін түзу мүмкіндігі жалпытүркілік фонетика-фонологиялық заңдылықтар шеңберінде жүзеге асады.

Дауысты *o* фонемасы. Сары ұйғыр тілінде еріндік *o* дыбысы жиі қолданылады, қазақ, түрк тілдерінде *a, ö, u, i* дауыстыларымен сәйкестік түзеді. Анлаут позицияда. *o=o*. с.ұйғ. *ot* `от` : *tamdır̄yaq ot* `оттық, сіріңке` ~ қаз. *ot* ~ түр. *od/äteş[äteş]* `от` ~ көне т. *ot* `от` (ДТД, 77): *türgis qaγan süsi Bolčuda otča, borča kelti* КТү. 37 «түргеш қаған әскері Болшыда отша, боранша келді» (Айд. I, 179) ~ е. қып. *ot* (Құрыш. 177); с.ұйғ. *oq* `жебе, оқ` : *oqtıñužu/užu* `жебенің ұшы` ~ қаз. *oq* ~ түр. *ok* `оқ` ~ көне т. *oq* `оқ` (ДТД, 126): *on oq qaγani jayü miz erti* Тон. 19 `он оқ қағаны жауымыз еді` (Айд. II, 42). Жебесінің сыртқы көрінісіне, ұзынша тұрқына байланысты, ассоциациялық негізде қалыптасқан сөздер қатарына киіз үй сүйегінің атауы *wiq* лексемасы да жатады (ЭСТЯ I, 436). *Oq* моносиллабының семиотикалық мәні түрк руникалық әліпбиі құрамындағы графикалық бейнеде сақталған.

Сөзбасында еріндік *o* және *u* дыбыстарының жарыспалы түрде қолданылуы сары ұйғыр тілінде жиі кездеседі: с.ұйғ. *ol/ul* `ол` : *ol taydan kep tro* `ол таудан келді` ~ қаз. *ol* ~ түр. *o* `ол` ~ көне т. *ol* `ол, осы` : *ol jirgerü barsar, türk budun öltečisisen* КТк. 8 `ол жерге барсаң, түркі халқы өлмешісің` (Айд. II, 169). Сары ұйғыр тілінің өз ішінде ауслаут *o~u* сәйкестігінің жиі кездесуі еріндік дауыстылардың фонематизациялану үдерісі толық аяқталмағанын көрсетеді, бұл құбылыс түрк тілдері дамуының бабатиілік (пратүрк) кезеңіне тән белгі.

Сары ұйғыр тіліндегі инлаут *o* дыбысы қазақ және түрк тілдерінде сапалық белгілерін негізінен сақтаған, ішінара *u* фонемасымен сәйкестік түзеді. *o=o*. с.ұйғ. *poz* `бой, дене` : *pozı uzın* `бойы ұзын` : ~ қаз. *boj* ~ көне т. *bod*

‘бой’ (ДТД, 34): *türk esir budun jerinte bod qalmatı* Тон. 9 ‘түркі есір халқы жерінде ешкім қалмады’ (Айд. II, 104). Түрк тілінде ‘бой, дене’ мағынасын *beden* лексемасы береді. Ескерткіштер тіліндегі *bod* моносиллабы негізінде жасалған *budun* ‘халық, тайпа’ сөзінің қазіргі қазақ тіліндегі нұсқасы *bodan* ‘тәуелді халық’; с.ұйғ. *poʻyin* ‘бүгін’: *poʻyinuʻci go kep tro* ‘бүгін үшеуі келді’ ~ қаз. *bügin*~түр. *bugün*; с.ұйғ. *poz* ‘боз (түс)’: *jijirta poz at minipkep tro* ‘іңірде боз ат мініп келді’ ~ қаз.*boz*~түр. *boz* ‘боз’ ~ көне т.*boz* ‘боз’ (ДТД, 35): *ekinti işbara jamtar boz atıy binip tegdi* КТү. 32 ‘екінші (рет) Ышбара қолбасының боз атын мініп тиді’ (Айд. I, 178); с.ұйғ.*pol* ‘бол, болу’: *tajjoq pop tro* ‘тай жоқ болып(жоғалып) кетті (жоғалып)’ ~ қаз.*bol* ~түр. *ol(mak)* ‘бол, болу’: ~ көне т.*bol* ‘бол, болу’ (ДТД, 35): *türk budun joq bolmazun tijin* КТү. 11 ‘түрік халқы жоқ болмасын дейін’ (Айд. I, 173). Қыпшақ және оғыз тілдеріндегі *bol/ol* етістігінің қай тұлғасының бастапқы екені әлі басы ашылмаған мәселе. В.Радлов, А.Вамбери *ol* тұлғасын архетип ретінде таныса, М.Рясянен, Г.Дерфер үш құрамды тұлғасының көнелігін көрсетеді (ЭСТЯ II, 188), А.М.Щербак *bol* етістігін *pōl* түрінде реконструкциялайды [4, 196]. Ескерткіштер тілінде *ol* тұлғасының тіркелмеуі көне мұралар тілінің қыпшақтық сипатын білдіреді; *oʻzu*. с.ұйғ. *joʻyun* ‘жуан, семіз’ ~ қаз. *žuwan* ~ к.түр. *joʻyun* ‘жуан’ (ДТС,270). Түрк тілінде *joʻyun* лексемасы тіркелмеген, ‘жуан, семіз’ мәнін *kalın[kalın]* *şışman[şışman]* сөздері береді.

Ауслат позицияда: *oʻzu*. с.ұйғ. *qo* ‘бақыт, құт’: *ajıy qo* ‘бақыт және табыс (жетістік)’, *qutı qivı* ‘олардың бағы, құты, тағдыры’ (Мал.56)~ қаз. *qut*. ~түр. *kut, servet, bereket* ‘құт, береке’ ~көне т.*qut* ‘бақыт, құт’ (ДТД, 53): *anta kisre teñri jarılqazu qutim bar ücün* КТү. 29 ‘содан кейін тәңірі жарылқаған бағым бар үшін’ (Айд. II, 177). *oʻö*. с.ұйғ. *qo* ‘бәрі, көп’: *Ėotın kelmin dro andan toʻur qo kep tro* ‘Чотын келмеді, одан басқалардың бәрі келді’ (Мал,56) ~ қаз. *köp* ~түр. *çok [çok], fazla* ~к.түр. *qop* ‘көп, көбі’: *qop anta alqintı* КТк.9 ‘көп онда алқындың’ (Айд. I, 170). *oʻaʻeʻzu*. с.ұйғ. *mo/mi* ‘ма/ме, сұраулық шылау’: *polti mo dro?* ‘болды ма?’ *poʻiʻ mi dro?* ‘бола ма (рұқсат па)’ ~ қаз. *ma/me, ba/be, pa/pe* ~түр. *mi/mi/mü* ~ к.түр. *tu* ‘ма/ме, сұраулық шылау’ (ДТД, 60): *Bilge Tonıjkuq qaʻyan tu qısaʻjın tidim* ‘Білге Тоникук қағанды ма қысайын дедім’ (Айд. II, 104); с.ұйғ. *po/pu* ‘бұл, бұ, сілтеу есімдігі’: *su aqır po dro?* ‘су ағып па?’ ~ қаз.*bul/bu*~түр. *bu* ~к.түр.*bu* ‘бұл’: *bu ödke olurtım* КТк.1 ‘бұл таққа отырдым’ Айд. I, 168. Сары ұйғыр, қазақ, түрк және көне түрк ескерткіштері тіліндегі *o* дыбысы көп өзгерістерге ұшырамайды, негізгі ерекшелік *oʻzu, oʻü* сәйкестіктері аясында көрініс береді. Еріндік дауыстылардың *oʻzu, oʻü* сәйкестіктері фонематикалық мән жүктемей өзгере беретін альтернативалар қатарына жатады.

Дауысты *ö* фонемасы. Еріндік *ö* дыбысы сары ұйғыр тілінде үнді дауыссыздардың алдында біршама артқы қатардағы *o* дауыстысына жақын айтылады, басқа дыбыстармен тіркесінде қазақ тіліндегі *ө* фонемасымен бірдей сапада қолданылады. Сары ұйғыр тіліндегі *ö* дыбысы сөз басында біршама сирек қолданылады. *ö=ö.* с.ұйғ. *öl* `өл, өлу`: *uzuniñ jeriñte ölip tro* `өз жерінде өліпті` ~ қаз. *öl* ~ түр. *öl(mek)* `өл, өлу` ~ көне т. *öl* `өл, өлу`: (ДТС,383): *ölgej men timis* ЫБ.41 `мен өлемін деді` Айд.ІІІ,165; с.ұйғ. *öxpе* `өкпе`: *öxpesi aýirte* `өкпесі ауырды` ~ қаз. *ökpe* ~ түр. *akciğer [akzier]* `өкпе`; с.ұйғ. *ör(le)* `өрле, өрлеу, жоғарылау`: *taýday örle* `таудай биікте(өрле)` ~ қаз. *ör(le)* ~ түрк тілінде *yukarı doğru çıkmak [jukarı doru çıkmak]* `өрлеу` тіркесі арқылы беріледі

Инлаут позицияда. *ö=ö.* с.ұйғ. *çök* `шөк (отыр)`: *jori çök* `жоғары(төрге) отыр` ~ қаз. *šök* ~ түр. *çök(mek) [çök(mek)]* `шөк (түйеге қатысты)` ~ көне т. *çök* `шөгу, тізерлеу` (ДТС,154). Қазіргі түркі тілдерінде *tök* лексемасы тек сұйық заттарға қатысты іс-әрекетті ғана білдірмейді, құрғақ, қатты заттарға қатысты `шашу`, `түсіру` мәндерінде де қолданылады, с.ұйғ: *qum tökpä* `құм төкпе`. Сары ұйғыр тілінің өз ішіндегі *ö~u* сәйкестігі семантикалық мән жүктемейді, бір сөздің жарыспалы варианттарын түзіп қолдана беруі кездеседі: с.ұйғ. *tört/turt* `төрт`: *törtünç jil* `төртінші жыл` ~ қаз. *tört* ~ түр. *dört* `төрт` ~ көне т. *tört* `төрт` (ДТД, 73). А.М.Щербак *tört* лексемасының архетипін созылыңқы дауысты арқылы береді: *tört* `төрт` [4, 197].

Сары ұйғыр тіліндегі ауслаут *ö* дыбысы қазақ, түрк тілдерінде негізінен қысаң *i* фонемасымен айтылады. *ö~i* с.ұйғ. *uškö* `ешкі`: *aq uškö* `ақ ешкі` ~ қаз. *eški* ~ түр. *keçi [keçi]* `ешкі`; с.ұйғ: *tölkö* `түлкі`: *qizil tölkö* `қызыл түлкі`, *tölkö quzruqi* `түлкінің құйрығы` ~ қаз. *tülki* ~ түр. *tilki* `түлкі`; с.ұйғ. ~ *pörö* `бөрі, қасқыр`: *kök pörö* `көк бөрі` ~ қаз. *böri* ~ түр. *kurt* `қасқыр` (түрк тілінде `қасқыр` мағынасын беретін *böri* лексемасы сақталмағанмен осы сөзбен төркіндес *börk* `бөрік, бас киім` тұлғасы қолданылады) ~ көне т. *böri* `бөрі` (ДТС,118): *börike soqışmiş, böri aýzi...* ЫБ. 27 `бөрімен алысты, бөрі аузымен (тістеді)` Айд.ІІІ,163.

Дауысты *u* фонемасы. Сары ұйғыр тілі дауыстылар жүйесіндегі *u* дыбысы қазақ, түрк тілдерінде негізінен *ö, ü, o, i* фонемаларымен сәйкестік түзеді, кей жағдайда өзгеріссіз де қолданылады. Сары ұйғыр тілінің өз ішінде еріндік дауыстылардың фонемалық мән жүктемей алмаса беруі кездеседі.

Анлаут позицияда. *u=u.* с.ұйғ. *uzaq* `ұзақ, алыс`: *uzaq jol* `ұзақ жол` ~ қаз. *uzaq* ~ түр. *uzak*; с.ұйғ. *uruq/uruq* `ұрық, тұқым`, `туыс, рулық жіктеліс, ру-тайпа`: *uruqu qañli* `руы қаңлы` ~ қаз. *uruw/urıq* ~ түр. *tohum, nesil* `ұрық, тұқым, ру` ~ көне т. *uruq* `ұрық, тұқым`: *türk budun*: «*Ölürejin, uruysiratajin*», - *tir ermis* КТү.10 `түрк халқы: «Өлейік, тұқымсырайық», - дер еді` (Айд.І,173). *u~ü.* с. ұйғ. *uş* `үш`: *uş uştiñ toqus* `үш жердегі үш тоғыз` ~ қаз. *üş* ~ түр. *üş [üş]* `үш`: ~ көне т. *üç* `үш`: (ДТС,621), (ДТД, 79): *qamuyi biş otuz süledimiz, üç jegirmi*

sünüšdimiz КТү. 18 «бәрі жиырма бес (рет) соғысып, он үш рет шайқастық» (Айд. I, 175). *u≈ö.* с.ұйғ. *uγus/üγus* `өзен`: *taγ uγusi* `тау өзені` ~ қаз. **ö(zen)* ~ түр. *irmak, nehir* ~ көне т. *ügüz* `өзен`: *qurıγaru Jincüi ügüz keče* КТк.3 `кері қарай Йынчү(Сырдария) өзенін кешіп өтіп` (Айд. I, 168).

Сары ұйғыр тіліндегі сөз ортасы *u* фонемасы қазақ, түрк тілдерінде көп өзгерістерге түспейді *u=u.* с.ұйғ. *qulun/qulum* `құлын`: *qola qulun toγur tro* `құла құлын туыпты` ~ қаз. *qulin* ~ түр. *kulun* `құлын` ~ көне т. `құлын` (ДТС, 465): *teglük qulun irkek jonda emig tilejür* ББ, 24 `ерке құлан айғыр үйірінен енесін іздеп емгісі келді` (Айд. III, 162); с.ұйғ. *puz* `бұз, бұзу`: *mini puzut* `мұны (мынаны) бұз` ~ қаз. *buz* ~ түр. *boz(mak)* `бұзу` ~ көне т. *buz* `бұзу, қирату, жеңу` (ДТД, 35) БҚ. 24, Он. II, 1: *altı çub soγdaγ tapa süledimiz, buzdımız* КТү. 31 `алты баулы соғдаққа қарсы соғыстық, талқандадық` (Айд. I, 178); с.ұйғ. *jurt* `ауыл, елді мекен`: *mineγ jurtim paj* `менің жұртым бай` ~ қаз. *žurt* ~ көне т. *jurt* `туған жер, ел` (ДТД, 45): *usun bunta atli jurtda üguzke qalur erti* Тон. 19 `үйсін мұнда атты жұртта жатып қалып еді` (Айд. II, 107). Түркі тілдері бойынша *jurt* лексемасының `Отан, туған жер`, `елді мекен`, `халық`, `мал жаятын орын`, `киіз үй`, `көшкен ауылдың, үйдің орны` мағыналары белгілі. *jurt* сөзі *jur* `жүру` және етістіктен есім сөз тудыратын *-t* аффиксі арқылы жасалуы мүмкін (ЭСТЯ ІҮ, 255). Ескерткіштер тілінде *jori* `жүру, қозғалу` етістігі де қолданылады: КТк. 4: *Bunça jirke joritdim* `сонша жерге жүргіздім` (Айд. II, 169) ~ с. ұйғ. *jur* `қозғалу, жүру, айналу` (Мал. 45) ~ қаз., ққалп. *žür, žort*; тат., башқ. *jur, jurt*; ноғ. *jur, jort*. *Jurt* лексемасы тұлғалық жағынан да, мазмұндық жағынан да бірнеше даму сатысынан өткен көне лексема: салыстырыңыз: *žür, žügir, žüjrik, žilži, žildam, žorγa, žortuwil, žorγala* т.б. *u≈a.* с.ұйғ. *joγun* `жуан, семіз` ~ қаз. *žuwan* ~ к. түр. *joγun* `жуан` (ДТС, 270). Түрк әдеби тілінде *joγun* лексемасының орнына *kalın[kalın] šişman[šişman]* сөзі қолданылады.

Сары ұйғыр тіліндегі ауслат *u* дыбысы сирек қолданылады, моносиллабтар соңында созылық немесе дифтонгтық реңк байқалады: *u=u.* с. ұйғ. *tu* `волосы`: *seniγ jamišqa tu unmin dro* `сенің шашың өспепті` (Мал. 123) ~ қаз. *tu(lim), tü(k)* ~ түр. *tüü [tütj]* `түк` ~ көне т. *tüg* `түк, қыл`: *tügi eki batman* `түгі екі батпан` (ДТС, 595). *u≈ü.* с. ұйғ. *tu* `волосы`: *seniγ jamišqa tu unmin dro* `сенің шашың өспепті` (Мал. 123) ~ қаз. *tü(k)* ~ түр. *tü(y) [tütj]* `түк` ~ көне т. *tü(g)* `түк, қыл`: *tügi eki batman* `түгі екі батпан` (ДТС, 595). *u≈uw.* с.ұйғ. *su* `су`: *su iš* `су іш` ~ қаз. *suw* ~ түр. *su* ~ көне т. *suγ* (ДТС, 513), *sub* `су` (ДТД, 65): *jer-suv idisiz bolmasun* КТү. 19: `жер-су иесіз болмасын` (Айд. I, 175). Қазіргі түркі тілдерінде *suγ≈sub≈suw≈hüw≈suw≈šiv≈sij≈suj≈su* т.б. тұлғаларында қолданылатын көнетүркілік *suγ/sub* лексемасы *šiq* `суық түнде шөп басында тұрып қалатын тамшы су`, *šijki* `қайнап піспеген, жеуге әлі болмайтын`, `піспеген жеміс-жидек, бакша өнімдері` сөздері құрамындағы *či* `шикі, шық` (ДТС, 145) моносиллабымен төркіндістігі байқалады. Осы

топқа «өсімдікте болатын шырын» мәнін беретін *söl*, «адамның немесе айуанның ауыз қуысынан рефлекс жолымен бөлініп шығатын созылмалы сұйықтық» *silekej*, *silemej* лексемаларына негіз болған **sö/*si* тұлғаларын қосуға болады. Ортақ мазмұн `су, сұйық, ылғал` идеясына негізделген.

Дауысты *ü* фонемасы. Сары ұйғыр тілінде еріндік *ü*, *u* дыбыстарының жарыспалы вариациясы кездеседі, инлаут, ауслаут *ü* дауыстысы қазақ, түрк тілдерінде *i*, *e* дыбыстарына ауысады. Сөз ортасындағы, сөз соңындағы *ü* фонемасының *i*, *e* дауыстыларымен фонемалық мән жүктемей алмасуы сары ұйғыр тілінің өз ішінде де кездеседі.

Анлаут позицияда. ***ü=ü***. с.ұйғ. *üz/uz* `үз,үзу` : *isti per üzupalıaş* `істі бір үзіп алған соң`~қаз. *üz*~көне т. *üz* `үзу, жұлу` Тон. 13, 4: *jincge eriklig üzgeli uçuz* `жіңішкені үзу оңай` (Айд. II, 106). Түрк тілінде `үз,үзу` мәнін *koparmak*, *kesmek* лексемасы береді; с. ұйғ. *üš/uš* `үш` : *üš jil polti* `үш жыл болды`~қаз. *üš*~түр. *üç* [*üç*]~көне т. *üç* `үш` ДТД, 79: *qamuyi biş otuz süledimiz, üç jegirmi sünüşdimiz* КТү.18 `бәрі жиырма бес (рет) соғысып, он үш рет шайқастық` (Айд. I, 175); с. ұйғ. *ün/un* `үн` : *ün joq* `үн жоқ`~қаз. *ün*~түр. *ün*~көне т. E.25: *ün* `үн` (ДТД, 79).

Инлаут позицияда. ***ü≈e***. с.ұйғ. *ülüs/ülis* `үлес, үлестіру (бөлісу)` : *uržini ülis* `бұйымды(затты) үлестіру`~қаз. *üles*~түр. *üleş* [*üleş*]~көне т. *ülüg* `үлес` : *ülügim bar ücün* КТү.29 `үлесім бар үшін` (Айд. I, 177). ***ü≈i***. с. ұйғ. *üzüm/uzum* `өзім` : *üzümis tikintik* `өзіміз тіктік`~қаз. *özim*. Түрк тілінде жалпытүркілік *öz(i)* лексемасының орнына *kendi* `өзі` сөзі қолданылады. Қазіргі қыпшақ тілдерінде көнетүркілік *öz* есімдігі *ö*, *ü* дыбыстары арқылы қалыптасқан: қар., ққалп., құм., ноғ., қырғ. *öz*; тат., башқ. *üz*. Түркі тіл білімінде *öz* моносиллабының есімдік мәнімен қатар `жеке адам`, `тіршілік иесі`, `тұла бой, дене`, `меншік, иелік`, `өзек (ағаштың, жараның іріңді өзегі)`, `жұлын`, `негіз`, `тұғым, дән`, `күш-қуат` мағыналарын бере алатыны белгілі (ЭСТЯ I, 506-507). ***ü≈e***. с. ұйғ. *üçkü/üçki* `үшеуі` : *üçkü parmäte* `үшеуі бармады`~қаз. *üşewi*~түр. *üçü* [*üçü*] `үшеуі`~көне т. *üçegü* `үшеуі` : *bu üçegü qabısar qaltaçı* Он.12 `бұл үшеуі біріге қалса, біз` (Айд. II, 106).

Ауслаут позицияда. ***ü≈i*** с.ұйғ. *üzü/üze/uzu/ uze* `үсті, үстінде` : *at üzütıla* `ат үстінде`~қаз. *üs(t)i*~түр. *üs(t)ü, üst* `үсті`~көне т. *üze* `үсті, үстінде` (ДТД, 78): *üze kök teñri, asra jayız jir* КТү.1 `жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер` (Айд. I, 171). Орта ғасыр ескерткіштері тілінде *üze(re)*, *üct* тұлғалары қатар қолданылады. Қазақ тіліндегі *üzeñgi* `үзеңгі` лексемасы құрамында да *üzü/üze/uzu* сөзі сақталған; с. ұйғ. *üzü/uzu* `өзім` : *üzü tikinti* `өзі тікті`~қаз. *özi*~көне т. *öz(i)* `өзі` : *özi janıltı, qayan ölti, budunı kuñ, qul boltı* КТү. 20 `өзі жаңылды, қағаны өлді, халқы күн, құл болды` (Айд. I, 175). ***ü≈e***. с. ұйғ. *üçkü/üçki* `үшеуі` : *üçkü parmäte* `үшеуі бармады`~қаз. *üşewi*~түр. *üçü* [*üçü*] `үшеуі`~көне т. *üçegü* `үшеуі` : *bu üçegü qabısar qaltaçı* Он.12 `бұл үшеуі біріге қалса, біз` (Айд. II, 106).

Тұжырым. Жалпы түрк тілдеріндегі вокализмдер жүйесі: «бірінші дәрежелі» созылыңқылар, дифтонгтар мен полифтонгтарға және біршама қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – оғыздық тип; «екінші дәрежелі» созылыңқылар мен біршама қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – алтайлық тип; біршама созылыңқылар мен өте қысқа айтылатын дауыстыларға негізделген жүйе – қыпшақтық тип; «екінші дәрежелі» созылыңқыларға, фарингалданған және қысқа дауыстыларға негізделген жүйе – тува-тофалар (қарағас) тип деп төрт түрге сараланып қарастырылады. Сары ұйғыр тіліндегі бір буынды түбірлер мен түбір-негіздер құрамындағы дауысты дыбыстар да қыпшақ тілдеріндегі вокализмдердің артикуляциялық, айтылымдық белгілерін (біршама созылыңқы және қысқа) сақтаған.

Шығыс түрк тілдері тобындағы сары ұйғыр тілі мен батыс түрк тілдері тобындағы қазақ, түрк тілдері дауыстылар жүйесі көнетүркілік вокализмдердің позициялық ерекшеліктерін негізінен сақтаған. Сары ұйғыр, қазақ, түрк және көне түрк тілдеріндегі дауысты дыбыстар сәйкестігінің кешені сары ұйғыр тілінен оғыздық белгілермен қатар қыпшақтық белгілердің де молынан көрініс беретінін сипаттайды.

Шығыс хун тілдерінің оғыздық белгілері (*z~š, d/t* тілді ұйғыр-оғыз тобы) мен қыпшақтық белгілерін (*z~š, d/t* тілді қырғыз-қыпшақ тобы) қатар сақтаған сары ұйғыр тілін Орхон, Енисей, Талас көне түрк жазба ескерткіштері тілімен, батыс хун тілдерінің қыпшақ тобындағы қазақ, оғыз тобындағы түрк тілдерімен салыстыра қарастырып, аталған тілдердің фонетика-фонологиялық жүйесі мен морфологиялық құрылымындағы тіларалық лингводиференцияциялық және лингвоинтеграциялық көрсеткіштерді анықтау түрк тілдерін генеалогиялық тұрғыдан жіктеу мәселесіндегі кейбір қайшылықтарды ретке келтіруге септігін тигізіп, жалпытүркілік лексикалық қабаттың нақтылана түсуіне де ықпал етеді.

Шартты қысқартулар:

Ескерткіш атаулары

КТү	Күлтегін, үлкен жазба
КТк.	Күлтегін, кіші жазба
Е.	Енисей ескерткіштері
Он.	Онгин ескерткіші
Тон.	Тоникук ескерткіші
ЫБ	Ырық бітік
<i>Дереккөздер</i>	
Айд. I	<i>Айдаров F.</i> Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
Айд. II	<i>Айдаров F.</i> Тоникук ескерткішінің (ҮІІІ ғасыр) тілі. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 120 б.
Айд. III	<i>Айдаров F.</i> Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.

ДТД	Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Под ред. И.А.Батманова. –Фрунзе: Илим, 1971. –194 с.
ДТС	Древнетюркский словарь. –Ленинград: Наука, 1969. –676 с.
Құрыш.	Құрышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XII в. «Тюркско-арабского словаря». –Алма-Ата: Наука, 1970. –232 с.
Мал.	Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. –Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – 210 с.
ЭСТЯ	Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –Москва: Наука, I-III т. 1974, 1978, 1980 (IV т. соавт. Левитская Л.С.), 1989. –767, 349, 395, 292.

Әдебиет

1. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. –Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1957. – 189 с.

2. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. – Москва: Наука, 1966. – 162 с.

3. Чын Зүң Жын. Батыс сары ұйғыр тілі туралы зерттеулер.–Бейжин: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2004. –331б. (Қытай тілінде. Сілтемені аударған Ш.Әбсалық).

4. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Ленинград: Наука, 1970. – С. 195.

5. Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника. –Москва: Восточная литература РАН, 2005. –С.291-297.

6. Исхаков Ф. Г. Характеристика отдельных гласных в современных тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Часть 1. –Москва: Наука, 1955. –С. 90.

7. Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алматы: Ғылым, 1988. –32-б.

8. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Т. 2. ч. 1. –Москва: Изд-во АН СССР, 1952. –С. 34.

9. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. –31-б.

10. Кеңесбаев И. Современный казахский язык. – Алма-Ата: КазГос. пед. уч., 1962. –С. 28.

11. Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985. –32-б.

12. Тенишев Э.Р. Сары-ұйғыр тілі//Түрк тілдері. Энциклопедиялық басылым. – Астана: Фолиант, 2002. – Б. 447.

UDC 81.42

Ramazan ÇAKIR*

YABANCI UYRUKLU ÖĞRENCİLERİN TÜRK KÜLTÜR UNSURLARINDAN ETKİLENMELERİ VE KÜLTÜR AKTARIMLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME: KONYA ÖRNEĞİ

Özet. Teknolojinin geliştiği ve hızlı bir şekilde yayıldığı ülkelerde; özellikle maddi kültür unsurları arasındaki sınırların değiştiğini ve kültürler arası ilişkilerin daha da arttığını müşahade ediyoruz.

Küreselleşen dünyada, Türk kültürüne ait maddi-manevi değerlerin başka milletlere özellikle de yüksek eğitim almak ve dil öğrenmek için ülkemizde bir müddet misafir olan yabancı uyruklu öğrencilere aktarılması gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Dil öğretimi bir nevi kültür aktarımıdır.

Bu çalışmanın amacı, yükseköğretim kurumlarında okuyan yabancı uyruklu öğrencilerin Konya’da kaldıkları süreçte, Türk kültüründen ‘olumlu-olumsuz’ etkilenmelerini ve Türk kültürüne ait aktarımları tespit etmektir. Çalışmada, yapılandırılmış mülakat ve gözlem yoluyla elde edilen kültürel değerleri ve özellikle maddi kültür aktarımlarını tasnif etmek, tablolaştırmak ve tespit edilen bulgulara dayanarak Yabancılara Türkçe öğretimi alanında öneriler sunmak amaçlanmıştır.

Araştırma gurubunu; Konya’da bulunan üniversitelerinin farklı bölümlerinde okuyan ve Konya’da ikamet eden yaşları 17-25 arasında değişen ve 66 farklı ülkeden gelen 286 yabancı öğrenci oluşturmaktadır. Verilerin çözümlemesinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır.

Avrupa, Asya, Amerika ve Afrika kıtalarından gelen yabancı uyruklu öğrencilerden elde edilen bulgular; konu başlıklarına, cinsiyet, kaldığı yıl ve geldikleri ülkelere göre tablolar halinde istatistiksel olarak yorumlanmıştır. Sonuçlardan hareketle çeşitli değerlendirmeler yapılmış ve öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kültür aktarımı, Yabancı uyruklu öğrenci, Konya, Türk kültürü, Bayramlar-Törenler, Maddi kültür

AN INVESTIGATION INTO INTERNATIONAL STUDENTS’ EXPOSURE TO ELEMENTS OF TURKISH CULTURE AND CULTURAL TRANSFER: THE CASE OF KONYA

Abstract. We observe a change in the borders between physical cultural elements and an increase in intercultural relations in countries where technology has advanced and spread rapidly.

* Yrd. Doç. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Girne-Kıbrıs, ramazancakir@gau.edu.tr

In a globalized world, transmission of material and moral values of Turkish culture to other nations, particularly to international college students who stay in Turkey for their higher education or language learning has increasingly become more important. Language teaching is, in a way, a transmission of culture.

The aim of this study is to identify international college students' positive and negative exposure to Turkish culture and transmission from Turkish culture during their stay in Konya. The study aims to categorize and tabularize cultural values and transmissions gathered through structured interview and observation. A further aim is to provide suggestions regarding teaching Turkish as a foreign language based on the findings of the study.

The sample of the study is composed of 286 international students aged 17-25 from 66 countries, who study in various programs at universities in Konya.

Content analysis was employed as the data analysis technique. Data obtained from international students coming from Europe, Asia, America and Africa were analyzed and interpreted statistically within tables of topics, gender, length of residence and country of origin. Findings were interpreted and suggestions were made.

Key words: Cultural transmission, international student, Konya, Turkish culture, Festivals-Ceremonies, Physical culture

Аннотация. Мы наблюдаем изменение границ между физическими культурными элементами и расширение межкультурных отношений в странах, где технология стремительно развивается и распространяется.

В глобализованном мире все большее значение приобретает передача материальных и моральных ценностей турецкой культуры другим народам, в частности международным студентам, которые остаются в Турции для получения высшего образования или обучения языку. Языковое обучение - это, в некотором роде, передача культуры.

Целью данного исследования является выявление позитивного и негативного воздействия иностранных студентов на турецкую культуру и восприятия из турецкой культуры в период их пребывания в Конье. Целью исследования является категоризация и табулирование культурных ценностей и передач, собранных посредством структурированного интервью и наблюдения. Еще одна цель - основываясь на результатах исследования, предоставить предложения относительно преподавания турецкого языка как иностранного.

Исследование основано на изучении 286 иностранных студентов в возрасте 17-25 лет из 66 стран, которые учатся по различным программам в университетах Коньи.

В качестве метода анализа данных использовался контент-анализ. Данные, полученные от иностранных студентов из Европы, Азии, Америки и Африки, анализировались и интерпретировались статистически в таблицах

по темам, полу респондента, продолжительности проживания и страны происхождения. Выводы были интерпретированы и сделаны предложения.

Ключевые слова: культурная передача, международный студент, Конья, турецкая культура, фестивали-церемонии, физкультура

I.GİRİŞ

Yazılı kaynaklarda, dil ve kültürün farklı tanımlarıyla karşılaşılır. İnsanlar tarihten bugüne maddi-manevi kültürlerini yaşadıkları topluma ve yabancı milletlere en doğal ve en hızlı bir şekilde aktarmak için bir vasıta olarak dili kullanmışlardır.

Dil insanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli araçtır. Dil, bir toplumun anlaşma vasıtası olduğu gibi, aynı zamanda bir kültür taşıyıcısı ve aktarıcısıdır [1, 15]. “Dil, insanların anlamak-anlatmak ve dolayısıyla anlaşmak için kullandığı en mükemmel iletişim aracıdır” [2, 110]. Dil sadece bir anlaşma vasıtası değildir. Aksan’a göre dil, “İnsan ve toplumdan ayrı düşünülemez olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur” [3, 11]. Bir yabancı dili öğrenmek, sadece dilin kendisini değil kültürün edinilmesini de kapsar. Vygotski dil öğreniminin, yaşanılan veya etkiye maruz kalınan kültürle şekillendiğini ve iletişimin buna dayandığını vurgular [4, 845]. Kültür de dil gibi canlı, özgünlük ve süreklilik vasıflarını taşıyan bir varlıktır. Dil, toplumla kültürün birlikte yürümesini sağlar. Bu bağlamda kültür ve toplum dil çimentosuyla birleştirilmiştir. “Kültür, toplumu sürekli canlı tutan ve sürekliliğini sağlayan canlı bir varlıktır [5, 125]. Korkmaz, kültürü şu şekilde tanımlar: “Bir milleti öteki milletlerden ayıran yaşayış tarzı, o millete özgü, duygu ve düşünce birliğinin oluşturduğu ortak ruhtur.” der ve kültürü nitelikleri bakımından maddi-manevi olmak üzere ikiye ayırır [6, 15]. Genel anlamda kültür, insanların somut, gözle görülebilen, fark edilebilen veya dikkat çekmeyip kolay fark edilmeyen davranış tarzları olarak tanımlanır [4, 847]. Kültürün kişilik ve kimlikle beraber bir millete ait ortak duygu ve düşünce oluşturmada önemli işlevleri vardır. “Halk kültürü, uygarlıkların oluşturan insanların kimlik ve kişiliğinin temel belirleyicisidir” [7, 24].

Kültür, onun çevresinde yaşayan insanları, hem diğer insanlarla münasebetlerinde hem de tabiat karşısında uyumlu hâle getirmeye çalışan, değerler, normlar ve sosyal kontrol unsurlarının bütünüdür [8, 52]. İnsanoğlu doğduğu günden itibaren yaşadığı çevrede kendisini bir kültürleme süreci içerisinde bulur. “Kültürleme, eğitimin her boyutuyla işe koşularak bireylerin yaşam deneyimlerini, yeni nesle aktarmak için toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen insana özgü yaşam deneyimlerinin paylaşılmasıdır” (Dilci vd, 2012: 1503-1518 Akt: Dolunay Akgül vd:344).

Kişi, kültür öğelerini ne kadar iyi algılayarsa yabancı dili de o oranda iyi öğrenebilmektedir. Dolayısıyla kültür öğelerinin, yeri geldikçe, bir yabancıya öğrenebileceği ölçüde ve doğru biçimde verilmesi önem taşımaktadır [9, 61]. Dil öğretiminde kültürel öğelerin doğru bir biçimde ve öğrencinin dil seviyesi göz

önünde bulundurulması gerekir. Aksi takdirde yabancı dil öğretimi eksik kalır. Çünkü dil, kültürün aynası ve aktarıcısı durumundadır. Yabancılarla Türkçe öğretirken kültür unsurlarına yer vererek onların dilin içine girmelerini sağlamak, sosyal ilişkilere yer vermek ve öğrendiklerini sıkça tekrarlatmak gerekir [10, 55]. Avrupa Dilleri Öğretimi Ortak Çerçeve Programı da karşılıklı kültür aktarımında bulunma ve yaymayı teşvik etmektedir. “Diğer ülkelerdeki bireylerin düşünce yapılarının, kültürel miraslarının yaşam biçimlerinin daha geniş ve ayrıntılı anlaşılmasını sağlamak.” (2001: 2) maddesi ile Avrupa Dilleri Öğretimi Ortak Çerçeve Programı ve Avrupa Dil Portfolyosunda sıklıkla geçen “kültürel çeşitlilik” kavramıyla örtüşen kültür karşılaştırmaları yapmaya da oldukça elverişlidir [11, 175]. Yabancı dil öğretimi, kültür öğretimidir. İnsanlar ait oldukları toplumun ve o topluma ait kültürün kelime ve kavramlarıyla kendilerini ifade ederler. Bütün kelime ve kavramların arkasında bir kültür geçmişi vardır. Bu sebeple hedef dildeki toplumun yapısı ve sosyal değerleri dikkate alınmalıdır [12].

Yabancılarla Türkçenin öğretiminde amaç, yalnızca birtakım kelimeleri öğretmek değildir. Kişiyi dili, Türk kültürünü yeterli ölçüde kazandırmaktır. Çünkü Türkçeyi severek, isteyerek öğrenen bir yabancı, Türkiye’nin kültür elçisi durumuna gelmektedir [13, 312]. Araştırmacılar ve akademisyenler; yabancı dil yani ikinci bir dil öğretirken, maddi-manevi kültürel değerlerimizi de aktarmanın gerekliliğine dikkat çekmekte, kültürel aktarımın en kolay ve en kalıcı yollardan birinin dil öğretimi olduğunu vurgulamaktadırlar. Kültürümüzün ve değerlerimizin taşıyıcısı olan dil öğretiminde; kültürel öğeler ve söz varlığımızı içinde yer alan kalıp sözler aktarılmadığı takdirde yabancı dil öğretimi eksik kalır.

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde; öğretmen ve ders kitapları yabancı dil öğretiminin temelini oluşturmaktadır. Öğretmen kültürel değerler bakımından donanımlı, ders kitapları ve yardımcı materyaller kültürel değerler yönüyle zengin, ders anlatım şekli göze, kulağa ve diğer duyu organlarına hitap ediyorsa; o zaman kalıcı ve hedeflenen bir dil öğretimi gerçekleştirilmiş olur. İşcan ders kitaplarıyla birlikte, farklı görsel-işitsel kaynakların kullanılması gerekliliğinden şu şekilde bahseder: “Kültürel öğelerin aktarılmasında çok önemli bir yere sahip olan yabancı dil öğretiminde ders kitapları ve öğretmenin yanı sıra farklı kaynakların özellikle de görsel-işitsel araçların kullanılması adeta zorunluluk hâline gelmiştir” [14, 940]. Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinin ana dil olarak öğretilmesinden farklı ve zor yönü; Türkçeyi öğrenen yabancıların Türk kültürüne olan uzaklığıdır. Bu uzaklığın giderilmesinde kitle iletişim araçlarından azami ölçüde faydalanmak gerekir [14, 235].

Dünya üzerinde artan uluslararası ilişkiler, ulusların kendi adadilleriyle iletişim kurmalarında yetersiz kalmış bu durum milletlerin birbirlerinin dillerini öğrenme mecburiyetini getirmiştir. Bir ülkenin dilinin yabancılarca öğrenilmesini gerekli kılan unsurlar, o ülkenin yürütmüş olduğu politik, ekonomik, ticarî ve kültürel

ilişkileri içinde barındırır. Globalleşen dünyada, devletler birbirleri ile her an iletişim içerisinde [15, 223].³⁶

Bu çalışmamızda zengin bir kültürel mirasa sahip Türk kültürünün maddi kültür unsurları içerisinde yer alan yeme-içme-giyim, takı kültürü, dini-millî bayramlar, törenler ve uğurlamalar üzerinde nitel verilere dayanarak bir çözümleme bulacağız.

Araştırmanın Amacı:

Bu araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için Konya'daki yükseköğretim kurumlarında okuyan yabancı uyruklu öğrencilerin Konya'da kaldıkları süreçte, Türk kültüründen 'olumlu-olumsuz' etkilenmelerini ve kültürümüze ait aktarımları ne şekilde gerçekleştirdiklerini tespit etmek ve değerlendirmektir.

Araştırmanın Yöntemi:

Bu çalışma nitel ve betimsel bir çalışmadır. Karasar'a (2008) göre betimsel araştırmalar, var olan bir durumun olduğu gibi betimlenmeye ve araştırma konusu olan bireylerin kendi koşulları içerisinde tanımlanmaya çalışıldığı araştırmalardır.

Veri Toplama Aracı ve Süreci:

Veri toplama aracı olarak yapılandırılmış mülakat yöntemi ve gözlemden yararlanılmıştır. Mülakat yaklaşık üç ayda tamamlanmıştır. Konya'daki üniversitelerde okuyan yabancı uyruklu öğrencilerle yüz yüze yapılan görüşmelerde Türk kültürüne, diline ve edebiyatına ait mülakat soruları yöneltilmiş ve sonrasında kayıt altına alınarak tasnif edilmiştir.

Çalışma Grubu:

Araştırma, Konya'da bulunan dört üniversitenin farklı bölümlerinde okuyan, yaşları 17-25 arasında değişen, en az bir yıldır Konya'da ikamet eden 286 kişiden oluşan ve 66 ülkeden gelen yabancı öğrenci grubunu kapsamaktadır. Çalışma grubunun tamamını üniversite öğrenciler oluşturmaktadır. Öğrencilerle ilgili verilen bu bilgiler bulguların yorumlanması ve değerlendirilmesinde değişken olarak dikkate alınmamıştır.

Sınırlılıklar:

Araştırmada, Konya'da bulunan üniversitelerin farklı bölümlerinde okuyan ve en az 1 yıldır Konya'da ikamet eden üniversite öğrencileriyle sınırlandırılmıştır. Bu çalışma, Türk kültür unsurlarının önemli bir bölümünü oluşturan yeme-içme, giyim-kuşam, takı-hediyelik eşyalar ve bayramlar-törenler- uğurlamalar olmak üzere üç ana konuyla sınırlandırılmıştır.

Verilerin Analizi ve Yorumlanması:

Araştırmada yapılandırılmış mülakat aracılığıyla elde edilen veriler içerik analizi yöntemi kullanılarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda öğrencilerin görüşlerine ve verdiği cevaplara göre Türk kültürü ve geleneklerine ait konular başlıklar hâlinde değerlendirilmiş, daha sonra elde edilen bulgular açıklanarak yorumlar yapılmıştır. Öğrenci görüşleri örnekteki gibi kodlarla verilmiştir. "Çay demlemedim ama çay bardağı götürdüm." **KKK (Kaynak kişi, Konya,**

Azerbaycan). Bir kültür unsuru beşten az tekrar ediyorsa; tablolarda diğerleri başlığı altında gösterilmiştir. Çözümlemede içerik analizi tekniği kullanılmıştır. “İçerik analizi, belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metnin bazı sözcüklerinin daha küçük kategorileri ile özetlendiği sistematik, yinelenebilir bir tekniği ifade etmektedir” (Büyüköztürk, 2012: 240). Kategorisel analiz belli bir mesajın önce birimlere bölünmesi ve ardından bu birimlerin, belirli kriterlere göre kategoriler halinde gruplandırılmasıdır [16, 18-19].

II. BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde yapılan mülakat sonrasında ulaşılan bulguların Türk kültürünün özelliklerinden hangilerini yansıttığı ve aktardığı hususu incelenmiştir. Türk kültürüne ait öğeler: Yeme-içme, giyim-kuşam, takı-hediyelik eşyalar kültürü ve bayramlar-törenler- uğurlamalar ana başlıkları altında toplanarak, tablo şeklinde ve bulgulardan alıntılar yapılarak verilmiştir. Yapılan çalışmadaki kıtalara göre ülkelerin dağılımı, görüşülenlerin cinsiyeti ve yaş aralıkları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo-1: Kıtalara göre ülkelerin ve görüşülen kişilerin cinsiyet-yaş aralığı dağılımı

Kıtalar	Ülke Adı	Cinsiyet			Erkek yaş aralığı	Kız yaş aralığı
		Erkek	Kız	Toplam		
Afrika	Cibuti	-	3	3	-	20-23
	Çad	5	1	6	20-23	21-21
	Demokratik Kongo Cum.	4	-	4	21-28	-
	Ekvator Ginesi	4	2	6	20-27	20-21
	Etiyopya	7	-	7	20-23	-
	Fas	1	2	3	22-22	20-25
	Fildişi Sahili	3	1	4	21-23	22-22
	Gabon	-	2	2	-	21-21
	Gana	3	-	3	22-26	-
	Afrika Cum.	10	-	10	18-22	-
	Kamerun	1	-	1	22-22	-
	Libya	1	-	1	21-21	-
	Madagaskar	1	-	1	20-20	-
	Malawi	1	-	1	21-21	-
	Mali	12	2	14	19-22	19-19
	Mısır	-	2	2	-	20-30
	Mozambik	2	2	4	19-19	19-21
	Nijerya	17	1	18	20-28	22-22
	Orta Afrika Cum.	-	1	1	-	20-20
	Ruanda	1	-	1	21-21	-
	Senegal	3	-	3	20-23	-
	Somali	16	6	23	18-25	21-25
	Sudan	4	4	8	22-28	18-21
	Tunus	1	-	1	21-21	-
Zambiya	1	-	1	20-20	-	
Toplam: 25	98	29	127	18-28	18-25	

Asya	Afganistan	5	1	6	20-27	23-23
	Azerbaycan	11	1	12	19-27	25-25
	Bangladeş	1	-	1	19-19	-
	Çin	2	1	3	21-28	33-33
	Endonezya	3	1	4	20-23	19-19
	Filipinler	1	-	1	19-19	-
	Filistin	5	1	6	18-26	22-22
	Gürcistan	1	-	1	20-20	-
	Hindistan	7	1	8	21-25	20-20
	Irak	18	6	24	21-46	18-45
	İran	1	-	1	24-24	-
	Kazakistan	4	5	9	19-25	20-23
	Kırgızistan	3	2	5	19-23	19-25
	Laos	-	1	1	-	17-17
	Lübnan	1	-	1	19-19	-
	Malezya	4	-	4	19-22	-
	Moğolistan	-	1	1	-	22-22
	Özbekistan	-	1	1	-	23-23
	Pakistan	3	-	3	19-23	-
	Suriye	5	6	11	19-27	19-23
	Suudi Arabistan	4	-	4	21-24	-
	Tacikistan	2	-	2	19-21	-
	Tayland	1	1	2	19-19	22-22
	Tayvan	1	-	1	21-21	-
	Türkmenistan	9	5	14	19-22	19-22
	Ürdün	4	-	4	21-29	-
	Yemen	1	1	2	23-23	20-20
Toplam: 27	97	35	132	18-46	17-45	
Avrupa	Almanya	2	3	5	22-25	20-23
	Arnavutluk	-	1	1	-	21-21
	Avusturya	1	-	1	23-23	-
	Belçika	-	1	1	-	22-22
	Bosna Hersek	4	2	6	22-27	21-22
	Bulgaristan	-	1	1	-	20-20
	Fransa	-	1	1	-	26-26
	Hollanda	4	-	4	22-24	-
	İngiltere	1	-	1	21-21	-
	Makedonya	1	-	1	20-20	-
	Sırbistan	1	-	1	22-22	-
	Ukrayna	-	1	1	-	20-20
	Yunanistan	2	-	2	19-22	-
Toplam: 13	16	10	26	19-27	20-26	
Amerika	Venezuela	-	1	1	-	21-21
	Toplam: 1	-	1	1	-	21-21
G. Toplam: 4 kıta	66 ülke	211	75	286	18-49	17-45

Tablo -1'e göre, araştırmaya katılan yabancı uyruklu öğrencilerin 211'i erkek 75'i kız olmak üzere toplam 286 kişidir. Erkek öğrencilerin sayıca fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca, yabancı ülkelerden gelen öğrenciler arasında en fazla 24 öğrenciyle Irak, sırasıyla Somali'den 23, Nijerya'dan 18, Türkmenistan'dan 14 öğrenci ve birer öğrenciyle Venezuela, Ukrayna, Sırbistan, İngiltere, Bulgaristan gibi ülkeler dikkat çekmektedir. Öğrenci sayısının ve ülke çeşitliliğinin fazla

olması sebebiyle çalışmada cinsiyet faktörünün etkisi dikkate alınmamıştır. Yaş aralıklarının kıtalara göre dağılımı ise; Afrika'dan gelen erkek öğrencilerin yaş aralığı 18-28, kızların yaş aralığı 18-25; Asya'dan gelen erkek öğrencilerin yaş aralığı 18-46, kızların yaş aralığı 17-45 Avrupa'dan gelen erkek öğrencilerin yaş aralığı 19-27 kızların yaş aralığı 20-26 iken; Amerika'dan gelen 1 öğrencinin yaşı 21'dir. Konya'yı tercih edenlerin %90'ı Asya ve Afrika'dan gelen öğrencilerdir. Bu öğrenciler, iklim, hayat standartları ve kültürel benzerliklerden dolayı Konya'yı tercih ettiklerini söylemişlerdir.

A-Maddi Türk Kültürüne Ait Unsurlar:

1.Yeme-içme kültürü: Her milletin bulunduğu ve yaşadığı bölgenin iklim özelliklerine, yaşam standartlarına, geleneksel öğrenimlerine göre kullandıkları ve tükettikleri yiyecekler, gıdalar ve içecekleri vardır. Toplumların yiyecek ve içecekleri tüketme sıklığında farklılıklar göze çarpmaktadır. Yiyecekler ve içecekler kültürün önemli ve vazgeçilmez birer parçasıdır. Türk mutfağı özellikle; Gaziantep, Hatay, Malatya, Konya gibi yüzlerce çeşit yemeği ziyafet haline dönüştürmüş, dünyanın sayılı mutfakları arasındadır. Günümüzde insanlar ya ölçüyü kaçırarak şişmanlamakta ya da yanlış besinler alarak sağlıksız bir yaşamı tercih etmektedirler. Ölçü ise İbrahim Hakkı'nın Marifetnâmesinde şu şekilde konulur: "Çok yemek, mideye düşkünlük, anlayışı kısırlaştırır. Az yemek vücuttaki hastalıkları azaltır. Çok yemek hastalıklara sebep olur. Gece uyku düzenini bozar." Hz. Mevlana da yemekle ilgili şunları söyler: "Bir davette, Emir Pervane leziz yemeklerden yemesi için Mevlânâ'ya ısrarda bulunur. Ancak, Hz. Mevlânâ'nın buna tepkisi sert olur ve şu gazeli okur: "Sen cisme değil ruha gıda olacak yağlı ve tatlıları ye ki, / Kanatların çıkıp büyüsün uçmayı öğrensin." [17, 17]. Bütün toplumlarda olduğu gibi Türklerde de yeme-içme uygulamaları hayatı devam ettirmenin önemli bir faaliyetidir. Ancak bu faaliyetler sadece sıradan bir eylem değildir. Sofranın kurulmasının, yemek yemenin bir usulü ve adabı bulunmaktadır (Kılıç vd, 2012: 707).

Tablo 2. Kıtalara göre yabancı uyruklu öğrencilerin çayla ilgili görüşleri ve sayısal değerler

Çay sever misiniz? Nasıl seversiniz?	Evet		Hayır		Şekerli		Şekersiz		Açık		Demli	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Kıtalar												
Afrika Kıtası	87	21	11	8	78	20	9	1	24	6	63	15
Asya Kıtası	91	25	6	10	77	23	14	2	17	10	74	15
Avrupa Kıtası	10	10	6	-	9	8	1	2	2	1	8	9
Amerika Kıtası	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-
Toplam	188	57	23	18	168	54	28	7	45	19	147	39
Genel Toplam	245		41		222		35		64		186	

Konya'da ve ülkenizde çay demlediniz mi?					
Afrika Kıtası	64	20	34	9	
Asya Kıtası	73	23	24	12	
Avrupa Kıtası	11	4	5	6	
Amerika Kıtası	-	1	-	-	
Toplam	148	48	63	27	
Genel Toplam	196		90		
Ülkenize giderken Türk çayı ve çay bardağı götürdünüz mü?					
Afrika Kıtası	54	13	44	16	
Asya Kıtası	62	10	35	25	
Avrupa Kıtası	6	2	10	8	
Amerika Kıtası	-	1	-	-	
Toplam	122	26	89	49	
Genel Toplam	148		138		

Tablo 2'ye göre, araştırmaya katılan yabancı uyruklu öğrencilerin "Çay sever misiniz? Nasıl seversiniz?" sorusuna 245 öğrenci evet derken, 41 öğrenci hayır cevabını vermiştir. Çayı 222 öğrenci şekerli, 35 öğrenci şekersiz, 64 öğrenci açık, 186 öğrenci ise demli içtiğini söylemiştir. Konya'da ve ülkenizde çay demlediniz mi? Sorusuna ise; 196 öğrenci demlediğini, 90 öğrenci ise hiç demlemediğini ifade etmiştir. Ülkenize giderken Türk çayı ve çay bardağı götürdünüz mü? Sorusuna 148 öğrenci götürdüğünü, 138 öğrenci ise götürmediğini belirtmiştir. Genel olarak, katılımcıların çayı sevdiği, Türk kültürüyle özdeşleştiği, şekerli ve demli olarak günlük tükettiği görülmüştür. Türk çayı götürme oranı ise yaklaşık %50 civarındadır. Bu da oldukça ciddi bir rakamdır.

Yabancı uyruklu öğrencilerin çay konusundaki örnek görüşleri şöyledir: "Demlemedim ama çay bardağı götürdüm.(KKT), Benim ülkem çayı daha güzel.(KKR), Hayır, sevmediğim için götürmedim.(KLT), Çay götürdüm ve anneme verdim. (KKT), Memleketime çay götürmedim çünkü zaten burada çay medeniyeti çok yaygın. (KKÇ), İçtim ama çok hoşlanmadım. (KKB).

Tablo 3. Kıtalara göre yabancı uyruklu öğrencilerin kahve ve diğer içeceklerle ilgili görüşleri ve sayısal değerler

Kahve sever misiniz? Nasıl seversiniz?	Evet		Hayır		Şekerli		Şekersiz		Sütlü		Sade	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Afrika Kıtası	64	16	34	13	49	15	5	1	-	1	64	15
Asya Kıtası	72	19	25	16	69	19	3	-	4	-	68	19
Avrupa Kıtası	13	5	3	5	12	4	1	1	-	1	13	4
Amerika Kıtası	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	149	40	62	35	131	38	9	2	4	2	145	38
Genel Toplam	189		97		169		11		6		183	

Ülkenize giderken Türk kahvesi veya fincanı götürdünüz mü?						
Afrika Kıtası	19	10	79	19		
Asya Kıtası	16	8	81	27		
Avrupa Kıtası	5	3	11	7		
Amerika Kıtası	-	-	-	1		
Toplam	40	21	171	54		
Genel Toplam	61		225			
Sevdiğiniz içecekler neler?	Ayran	Salep	Şalgam	Meyve Suyu	Şerbet-limonata	Diğer
Tüm katılımcılar	149	38	35	32	16	7

Tablo-3'e göre, araştırmaya katılan yabancı uyruklu öğrencilerin "kahve sever misiniz?/ Nasıl seversiniz?" sorusuna 189 öğrenci evet derken, 97 öğrenci hayır cevabını vermiştir. Ülkenize giderken Türk kahvesi ve fincanı götürdünüz mü? Sorusuna ise 61 öğrenci götürdüğünü, 225 öğrenci ise götürmediğini ifade etmiştir. Sevdiğiniz diğer Türk içecekleri neler? Sorusuna ise 148 öğrenci ayran cevabı vermiştir. Katılımcıların %50'si kahveyi farklı şekillerde kendi kültürlerinde olduğu gibi tüketmeleri ve milli içeceğimiz olan ayranı severek içtiklerini ifade etmeleri kültürel yakınlaşma ve karşılıklı kültür aktarımı açısından önemlidir.

Yabancı uyruklu öğrencilerin kahve konusundaki örnek görüşleri şöyledir: Boşnak kahvesine benziyor neredeyse her gün içiyorum. (KKH), Fincanda, orta şekerli içiyorum. (KKH), Acı olduğu için sevmiyorum. (KKA), Fincanda, orta şekerli içiyorum, közde olan daha güzel. (KKK), Hem fincan hem Türk kahvesi götürdüm. (KKK6) Kahve ve cezve götürdüm. (KKE), Şalgam, ayran şahaneydi. Damak zevkime çok uydu. (KKS), Ayranı ve salebi çok sevdim ama ülkeme götürmedim(KKI)."

Tablo 4. Kebap, çorba, sulu yemek ve tatlılarla ilgili katılımcıların görüşleri ve sayısal değerler

Türkiye'de hangi tür kebabları yediniz ve sevdiniz?	İskender	Adana	Döner	Urfa	Diğer	
Tüm Katılımcılar	86	67	47	19	56	
Türkiye'de hangi tür çorbaları içtiniz ve sevdiniz?	Mercimek	Domates	Arapaşı	Yoğurt	Tarhana	Diğer
Tüm Katılımcılar	123	32	23	19	11	38
Türkiye'de hangi tür sulu yemekleri yediniz ve sevdiniz?	Kuru Fasulye	Nohut	Patates	Bamya	Diğer	
Tüm Katılımcılar	91	40	27	22	47	
Türkiye'de hangi tür pideleri yediniz ve sevdiniz?	Etlı ekmek	Börek	Lahmacun	Diğer	Hiçbiri	
Tüm Katılımcılar	54	52	34	24	132	

Türk tatlılarından hangilerini sevdiniz?	Baklava	Künefe	Sütlaç	Kadayıf	Revani	Tulumba	Diğer
Tüm Katılımcılar	168	52	46	44	20	11	33

Tablo-4'e göre, araştırmaya katılanların en sevdiği tatlı baklava olurken, sırasıyla mercimek çorbası, kuru fasulye ve İskender kebabı en çok tüketilen yemeklerimizdendir. Tarhana çorbası ve tulumba tatlısı en az tercih edilenler arasındadır. Türk insanının damak tadına hitap eden ve yaygın olarak tüketilen; mercimek çorbası, iskender-döner, kuru fasulye ve baklava yabancı öğrenciler tarafından da kısa sürede benimsenmiş ve en fazla tüketilen yemek ve tatlılar arasına girmiştir.

Yabancı uyruklu öğrencilerin kebablar konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Tavuk döner vazgeçilmezim(KKA), Döner, tandır kebabı, iskender, adana kebabı(KKÇ), Bütün kebabları severim.(AKE), Fırın Kebabı, Tandır kebabı, etli pilav, tirit (KKB).”

Yabancı uyruklu öğrencilerin çorbalar konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Mercimek Çorbası, Bamya Çorbası, Kelle paça Çorbası.(KKI), Mercimek, mantar çorbası, tavuk çorbası.(KKT), Mercimek, arabaşı, yoğurt(KKM) Sevmiyorum (KKI)”.

Yabancı uyruklu öğrencilerin sulu yemekler konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Hiç sulu yemek sevmedim(KKG6), Sulu patates, kuru fasulye ve bütün sebzeler. (KKI), Patlıcan yemeği ve bamya yemeği. (KAN3), Kuru fasulye, nohut yemeği, patates yemeği.” (KKM7)

Yabancı uyruklu öğrencilerin pideler konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Lahmacun, etli ekmek, Mevlana böreği.(KKE), Etlı ekmek, lahmacun, kıymalı börek.(KKS), Etlı pide Konya'nın yemekleri sevdim.(KKS).”

Yabancı uyruklu öğrencilerin tatlılar konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Baklava, sütlaç, kadayıf, künefe. Her hafta yiyorum. (KKI), Baklava, revani, kadayıf hepsi çok güzel. (KKS), Baklava, revani, kadayıf, sütlaç (KKE), Künefe, baklava, sütlaç, güllaç, tulumba, kemal paşa. Şekerli tatlıları sık yemiyorum daha çok sütlü tatlıları seviyorum. Haftada en az bir Türk tatlısı yiyorum (KKK).”

Tablo 5. Gıda ürünlerinin yapımı ve hediyelik olarak götürülmesiyle ilgili katılımcıların görüşleri ve sayısal değerler

Türkiye’de veya memleketinizde, Türk yemeklerinden birini yaptınız mı?	Yapmadım	Yaptığım yemek ve tatlılar			
		Çorba	Menemen	Kuru Fasulye	Diğer
Tüm Katılımcılar	182	34	23	20	27
Türkiye’de veya ülkenizde Türk tatlılarından birini yaptınız mı?		Baklava	Muhallebi/ Puding	Kadayıf	
Tüm Katılımcılar	215	26	5	5	12
Lokum-şekerleme ve kuruyemiş çeşitlerinden hangilerini ülkenize giderken götürdünüz?	Lokum	Mevlana Şekeri	Fındık	Leblebi/ Pişmaniye	Diğer
Tüm Katılımcılar	113	36	26	14+14	37

Tablo-5'e göre, araştırmaya katılan öğrenciler pratik olması yönüyle menemen ve farklı çorbalar yapabilirken çoğunluğu öğrencilik hayatının zorluklarından ve ekonomik olması dolayısıyla hazır yemeklerden ve gıdalardan yana tercih kullanmıştır. Baklavayı çok sevdiği için yapımı zor ve zahmetli olmasına rağmen 26 kişi baklava yaptığını ifade etmiştir. Lokum, hediyeelik eşyalar arasında en fazla tercih edilirken, Konya ile özdeşleşen Mevlana şekerini tercih sayısı ise 36'da kalmıştır.

Yabancı uyruklu öğrencilerin yemekler konusundaki örnek görüşleri şöyledir: "Türkiye'de pilav ve et yaptım ama Somali yemeği-Ülkemde yapmadım. (KKS), Ülkemde yapmadım. Türkiye'de mercimek, fasulye, nohut ve fırın yemeğini yaptım.(KKT),Ülkemde hiç yapmadım. Türkiye de kuru fasulye ve pirinç pilavı, nohut yaptım(KKK)."

Yabancı uyruklu öğrencilerin tatlılar konusundaki örnek görüşleri şöyledir: "Hiç yapmadım." (KKG), Baklava Kadayıf sık sık. (KKA), Ülkemde hiç yapmadım ama Türkiye de revani yaptım. (KKK), Yapmadım, çünkü ülkemde Türk restoranları var oradan alıyorum. (KKT),Yapmadım ama baklavayı ülkeme götürdüm." (KKA)

Yabancı uyruklu öğrencilerin lokum-şekerleme ve kuru yemiş konusundaki görüşleri şöyledir: "Lokum, Mevlana şeker, Fındık, Leblebi götürdüm.(KKI), Lokum, fındık, kuru kayısı, Mevlana şeker(KKI), Arkadaşlarım elma, şeker götürüyorlar.(KKS), Pişmaniye, Mevlana şeker, akide şeker. (KKM) Lokum, hediyeelik çikolata." (KKG)

Tablo 6. Yemek kültürümüzle ilgili katılımcıların görüşleri ve sayısal değerler:

Türkiye'de yemeği sağ elle yeme, yemekten önce-sonra elleri yıkama ve dua etme gibi vb. yemekle ilgili hangi kültürel öğeleri öğrendiniz ve uygulamaya başladınız?	Yemek kültürlerimiz aynı	Türk yemek kültürüne ait unsurları öğrendim ve aktardım	Yemek kültürlerimiz farklı	Yemek kültürlerimiz kısmen benziyor
Tüm Katılımcılar	176	36	16	14

Tablo-6'ya göre, araştırmaya katılan öğrenciler 66 farklı ülke ve kültürden gelmelerine rağmen %60 civarında öğrenci yemek kültürlerine ait unsurların ortak olduğunu çok az bir öğrenci gurubu ise % 6 yemek kültürlerimizin farklılığını vurgulamıştır. Zamanla öğrencilerin buldukları bölgenin yemek kültürüne uyum sağladıkları gözlemlenmiştir.

Yabancı uyruklu öğrencilerin yemekle ilgili kültürel unsurlar konusundaki örnek görüşleri şöyledir: "Kültürlerimiz benziyor, yemekten sonra dua ediyorum ama Konya'da öyle dua edenleri nadiren görüyorum (KKT), Bosna Hersek ve Türkiye'nin kültürü çok benziyor bu yüzden bizde de var bunlar (KKB). Aynı kültüre sahibiz. Bizde sofrada genelde en yaşlı başlıyor. (KKM), Yemeğimizi biz ellerimizle; siz çatal kaşıkla yiyorsunuz. Kültürlerimiz genelde aynı.(KKS), Gürcistan ve Türkiye'nin kültürü birbirine benziyor. Bizde de aynı (KKG)."

2. Giyim-kuşam-takılar: İnsan bedenini örten giysi, aksesuar ve bunları kullanma biçimlerine genel olarak giyim denir (Ana Britannica, 1994: 323–324). Güncel Türkçe sözlükte ise giyme işine ve giyme biçimine verilen isim olarak tanımlanır. Maddi kültürün bir ögesi olarak giyim, bir milletin milli kültürünü gelenek ve göreneklerini, yaşam biçimini simgeleyen ve tanıtan en önemli unsurlardan biridir (Ayhan, 2013: 2). Her toplumun geleneklerine bağlı olarak kendine özgü, değişik kumaşları, farklı renkleri ve özellikleri içeren giyim-kuşamları ve giyinme şekilleri vardır.

Tablo 7. Giyim-kuşam, takı, hediyelik eşyalar ve aksesuar kültürüyle ilgili katılımcıların görüşleri ve sayısal değerler:

Ülkenize giderken giymek veya hediye için satın aldığımız giyim-kuşamlar nelerdir?	Almadım	Aldım								
		Eşarp	Şal	Atkı	Takke	Ceket	Pantolon	Gömlek	Yepek	Diğer
Tüm Katılımcılar	88	51	47	23	21	17	15	14	16	24
Ülkenize giderken altın gümüş takılar ve hediyelik aksesuarlar aldınız mı?		Tespîh	Yüzük	Kolye	Bileklik	Ayna	Mendil	Nazar Boncuğu	Saat	Diğer
Tüm Katılımcılar	97	73	56	41	30	29	19	14	10	27

Tablo-7’ye göre, araştırmaya katılan öğrenciler ülkelerine giderken başta tespih olmak üzere eşarp, yüzük, şal ve kolye götürmeleri kalite ve çeşit yönüyle zengin olan giyim-kuşam ve takı ürünlerimizin farklı ülkelerde tanıtımına katkı sağlarken aynı zamanda ticaretimizi de artırmaktadır.

Yabancı uyruklu öğrencilerin giyim-kuşam konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Giymek için ceket ve kazak aldım.(KKP), Giymek için pantolon, ayakkabı, ceket, gömlek, tişört aldım.(KKG), Daha almadım ama şal düşünüyorum. (KKA), Ülkeme, pantolon, eşarp, kasket götürdüm.(KKK), Eşarp aldım. Hediye etmek için. (KKM), Anneme; eşarp, etek. Babama, takke, ayakkabı ve gömlek aldım (KKT).”

Yabancı uyruklu öğrencilerin takılar ve hediyelik aksesuarlar konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Yüzük bileklik aldım. Tatil zamanında takarım.(KKG),Yüzük, kolye, küpe aldım ablama hediye.(KKS), Yüzük ve bileklik aldım. Bilekliğimi hep takarım ama yüzüğü bazen takarım (KKI).”“Tespîh ve ayna aldım. Namazda ve kendime bakmak için kullanırım. (KKI), İki tane tespih aldım. Babama ve erkek kardeşime aldım, namazda kullanıyorlar. (KKI), Nazar boncuğu. Dekor amaçlı kullanıyorum. Koruma amaçlı kullandığımı biliyorum. (KKO), Tespih, zikir için; mendil, temizlik için; ayna bakmak için.(KKM), Mevlana’dan kokulu tespih aldım. Dolapta sergi olarak duruyor. (KKT).”

3-Bayramlar- törenler- uğurlamalar: Türk halk kültüründe: Geçiş dönemleri, doğum, çocuk, sünnet, evlenme, ölüm; bayramlar, karşılamalar ve uğurlamalar asker, hac, nevruz, hıdrellezle ilgili törenler bulunmaktadır [18, 54]. Türk kültüründe bayramlar; dini, milli ve resmi olmak üzere üçe ayrılır. Törenlerin içinde en yaygını ölüm-cenaze, düğün ve sünnettir. “ölüm, ruhla ilgili değil; bedenle ilgilidir. Ölüm ruhun bedenden ayrılmasıyla gerçekleşir inancı vardır.” [19, 207]. Ölenin beden olduğu ve ruhun Rahman’a yükseldiği her daim insanlar arasında anlatılır. Evlenme kızın ve erkeğin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşaması ve toplumun temelini oluşturan aile yapısını tesis etmelerinin başlangıcıdır. “Evlenme törenleri bağlı bulunduğu kültür tipinin kurallarına ve kalıplarına uydurularak gerçekleştirilir [20, 233]. Asker uğurlamaları ve Hac uğurlamalarına kültürümüzde kutsallık atfedilir. “Türk halkı askerliği kutsal bir görev sayar. Askerlik çağına gelmiş delikanlıların askere uğurlanması ve askerlik dönüşü karşılanması bir gelenektir [20, 215].

Tablo-8 Bayramlar- törenler- uğurlamalarla ilgili katılımcıların görüşleri ve sayısal değerler:

Bayramlar-törenler- Uğurlamalar	Katılmadım	Katıldım		
		Olumlu görüşler	Olumsuz görüşler	Bizim kültürümüzle aynı
Cenazeler	257	11	-	18
Düğün-sünnet törenleri	155	114	10	7
Asker uğurlamaları	202	83	1	-
Hac uğurlamaları	254	32	-	-
Resmi-milli bayramlar	196	88	1	1
Dini bayramlar	89	140	27	30

Tablo 8’e göre yabancı öğrencilerin %52’sidini bayramlarımıza katılırken %11’i kendi kültürlerinde de dini-milli-resmi bayramların coşkuyla ve benzer ritüellerle kutlandığını ifade etmiştir. Ayrıca, öğrencilerin %10 dini bayramlarımızla ilgili: “Geleneksel kıyafetlerin giyilmediğini, bayramlarda her yerin kapalı olduğunu, kızların ve kadınların bayram namazına gitmediği gibi” olumsuz görüş belirtmişlerdir.

Düğün-sünnet törenlerine katılım ise %46’dır. Törenlerle ilgili yalnızca %4 lük bir kesim olumsuz görüş olarak: “Düğünlerde silah kullanılması ve yemeklerin israfı” konusuna dikkat çekmişlerdir. Katılımın en az olduğu törenler ise % 10’la cenaze törenleri ve hac uğurlamalarıdır. Hıristiyan öğrenciler cenaze törenlerindeki bazı ortak noktaları şöyle tespit etmişlerdir. “Ölülerin toprak altına gömülmesi, Kur’an yerine İncil okunması, siyah giyilmesi ve insanların üzgün olmaları gibi.” Askerlik uğurlamalarındaki: Askere gidecek kişinin havaya atılması, omuzlarda taşınması, davul zurna eşliğinde halay çekilmesi, cebine harçlık konulması güle oynaya uğurlanması” katılımcılara ilginç gelirken; kendi ülkelerinde gençlerin askerden kaçtığını, askere gitmek istemediklerini söylemişlerdir.

Yabancı uyruklu öğrencilerin bayramlar-törenler- uğurlamalar konusundaki örnek görüşleri şöyledir:“Evet katıldım ve cenaze namazı kıldım. Bizim törenlerimize çok benziyor. (KKI), Tek ortak noktamız toprak altına gömmek. Bizde İncil okunuyor burada Kur’an okunuyor. Bizde siyah giyiniyor.(KKB), Bir kez şehit cenazesine katıldım, çok üzüldüm ama birlik ve beraberlik vardı.(KKB) Evet, bence çok fazla para harcıyor ve insanlar hiç yardımcı olmuyor. Çok kalabalık.(KKS) Düğüne katıldım. Harikaydı. Açık havada olması, misafirperver olmaları ve harman dalımı sevdim. (KKI),Katıldım, bizim düğünlerimizde Türk düğünleri gibi olur, yemek veririz ve kadınlar erkekler kendi aralarında eğlenirler. (KKB)Geline çok takı takıyorlar, bu çok hoşuma gitti. Gelinin oynama tarzı ve saç çok hoşuma gidiyor. İnşallah Türk düğünü yapcam.(KKB) Evet, Türk düğünlerine katıldım beğendim ama silah çekmelerinden korkarım.(KKT),Otogarda gördüm. Kalabalık bir arkadaş topluluğu askere gidecek kişiyi havaya atıyorlardı. Omuzlarında taşıyorlardı. Davul zurna çalıyorlardı. Mendil sallayıp halay çekiyorlardı. En sonda askerin ceplerine para koyup uğurluyorlardı. (KKK), Asker uğurlamaları ilginç geldi, askere oynayarak ve sevinçli bir şekilde gidiyorlar. Bizde askere gitmek istemezler (KKG), Katıldım. 23 Nisan da Kırgız çocukları Konya’ya getirdim çok güzeldi. (KKK) Cumhuriyet Bayramına ve 23 Nisan Çocuk Bayramına katıldım, aileme anlattım (KKT),Atatürk’ü çok seviyorum, o yüzden hep katılırım. Bayramda da sevdiğime mesaj atarım.(KKB), 19 Mayıs gençlik ve spor bayramına katıldım. Aileme anlattım. (KKI), Konya’da da bayram namazı kılınıyor.Büyükler ziyaret ediliyor.Burada geleneksel kıyafetle giyilmiyor.(KAN), Olumlu yönü et yedik. Olumsuz yönü ise bayramlarda burada her yer kapanıyor. (KKS), Küçüklerin büyüklerin ellerini öptüğünü, herkesin birbiriyle bayramlaştığını, dargınların barıştığını gördüm. (KAN) Bizde kızlar bayram namazına gidiyor ama siz gitmiyorsunuz.(KKS), Gördüm. Hava alanında karşılaşmıştım. İnsanlar kalabalık bir şekilde (Hacı) uğurlamaya gelmişler. Ağlıyorlardı. (KKI)”

III. SONUÇ VE ÖNERİLER:

Bir yabancı dili ileri seviyede sözlü-yazılı ifade edebilmek için; okuma-anlama-yazma-dinleme gibi temel becerileri ve gramer kurallarını öğrenmek yeterli değildir. Öğrenilecek yabancı dile ait milli-manevi değerleri, kalıplaşmış ifadeleri, söz varlığını; kısacası o dilin kültürel unsurlarını da iyice tanımak ve kullanmak gerekir. Çünkü kültür, bir millette ait maddi-manevi tüm unsurları kapsayan geçmişten gelen ve geleceği de içine alan bir dönemdir. İnsanoğlu doğduğu ve yaşadığı çevre itibarıyla kendisini yaşadığı dönemde kültürleme süreci içerisinde bulmuştur.

Teknolojinin baş döndürücü bir hızla geliştiği küreselleşen dünyada, Türk kültürüne ait maddi-manevi değerlerimizin aktarımı özellikle de lisans, yüksek

lisans ve doktora eğitimi almak için bilinçli bir şekilde ülkemizi tercih eden ve bir müddet misafirimiz olan yabancı uyruklu öğrenciler açısından gün geçtikçe önemini artırmaktadır.

Bu çalışmayla, Konya’da yükseköğretim kurumlarında okuyan yabancı uyruklu öğrencilerin kaldıkları süreçte, Türk kültüründen ‘olumlu-olumsuz’ etkilenmelerini ve Türk kültürüne ait aktarımları yapılandırılmış mülakat ve gözlem yoluyla tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Bu araştırma kapsamında; Konya üniversitelerinde okuyan ve Konya’da ikamet eden yaşları 17-25 arasında değişen ve 66 farklı ülkeden gelen 286 yabancı öğrenci ile görüşülmüştür.

2. Araştırmaya katılan yabancı uyruklu öğrencilerin 245’i çay içmeyi sevdiğini söylerken, 42 öğrenci sevmediğini söylemiştir. Türk çayı sadece Türk halkı tarafından değil yabancı öğrenciler tarafından da yaygın olarak şekerli ve demli olarak içilmekte, demlenmekte ve araştırmaya katılanların %50’si tarafından ülkelerine giderken çay bardağı ve Türk çayı hediye olarak sevdiklerine götürülmektedir.

3. Katılımcıların 189’u kahve sevdiğini, 97’si sevmediğini söylemiştir. Ayrıca, 148 öğrenci en sevdiği Türk içecekleri arasında ayran cevabını vermiştir. Bu çalışmayla; Türk kahvesi ve Türk çayı gibi milli içeceğimiz ayranında oldukça yaygın tüketildiği, kahve ve kahve fincanı götürenlerin sayısının çay bardağı ve Türk çayı götürenlere oranla oldukça az olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Türk yemekleri genel olarak sevilmeyle beraber 215 öğrenci hiç Türk tatlısı, 120 öğrenci ise hiç Türk yemeği yapmadıklarını belirtmişlerdir. Yemek kültürümüz aynı diyenlerin sayısı ise 176’dır. Yemek kültürüne ait bazı unsurları (sağ elle yeme, yemekten önce ve sonra elleri yıkama ve dua etme gibi vb.) Türkiye’de öğrendiğini ve ülkesine taşıyanların sayısı 36’dır. Bu da oldukça iyi bir rakamdır. Bizler araştırma öncesi, yemek kültürlerimizin oldukça farklı olduğunu düşünürken katılımcılar bunun tam aksini söylemişlerdir. Yemek kültürlerimiz farklı diyenlerin sayısı ise %6 gibi oldukça sınırlı bir oranda kalmıştır.

5. Yabancı uyruklu öğrencilerin ülkelerine giderken hediye etmek veya kullanmak üzere götördüklerinin arasında en fazla gıda ürünleri, sonrasında ise giyim-kuşam ve takılar dikkati çekmektedir. 113 öğrenci lokum, 36 öğrenci Mevlana Şekeri, 56 öğrenci yüzük, 41 öğrenci kolye, 73 öğrenci tespih, 29 öğrenci ayna alırken, hiç takı satın almayanların sayısı ise 97 gibi yüksek bir rakamdır.

6. Katılımcıların %52 ile dini bayramlarımıza iştirak ederek yapılan ritüelleri yerinde görmüş ve %10’luk bir bölümü olumsuz görüş belirtmiştir. Düğün-sünnet törenlerine katılım ise %46’dır ve yalnızca %4 lük bir kesim: “Düğünlerde silah kullanılması ve yemeklerin israfı” konusuna dikkat çekmişlerdir. Katılımın en az olduğu törenler ise % 10’la cenaze törenleri ve hac uğurlamalarıdır. Askerlik uğurlamalarındaki eğlenceler: “Askere gidecek kişinin havaya atılması, omuzlarda

taşınması, davul zurna eşliğinde halay çekilmesi, cebine harçlık konulması güle oynaya uğurlanması” katılımcılara ilginç gelirken; kendi ülkelerinde gençlerin askerden kaçtığını ve askere gitmek istemediklerini söylemişlerdir.

7. Ülkemize eğitim almak için gelen yabancı uyruklu öğrencilere kültürel unsurlarımızı en güzel ve kalıcı bir şekilde aktarabilmenin yolu; bayramlar-törenler-uğurlamalar olmak üzere kültürel değerlerimizi yerinde görmeleriyle mümkündür. Örneğin bir düğün konusu işlendikten sonra bir kır veya köy düğününe öğrencilerin katılmaları, konuyu pekiştirmeleri ve doğal kültürel aktarımın olması açısından oldukça önemlidir.

8. Ülkemize gelen her yabancıyı bir kültür elçisi olarak görmeli; maddi-manevi zenginliklerimizi, özellikle ders ortamında ve ders dışı faaliyetlerde göstermenin yollarını araştırmalıyız.

Kaynakça

1. ÖZBAY, Murat. (2002), “Kültür aktarımı açısından Türkçe Öğretimi”, Türk Dili, 602: 112-120.

2. EMİROĞLU, Selim. (2014), “Türkçe Öğrenen Yabancı Öğrencilerin Yazılı Anlatımlarında Türkçenin Dil Bilgisi ve Yazım Özellikleriyle İlgili Karşılaştığı Zorluklar”, International Journal of Language Academy, Sayı 2/3, 110-130.

3. AKSAN, Doğan. (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dil bilim*. Ankara:TDK Yayınları.

4. ÖKTEN, C. Eren, KAVANOZ, Suzan. (2014), “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimini Hedefleyen Ders Kitaplarında Kültür Aktarımı”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/3 Winter, Ankara, 845-862

5. BATUR, Zekeriya. (2016), “Orhun Abideleri ve Maslow: Motivasyon”, International Journal of Language Academy, Volume 4/1 Spring, 124-133

6. KORKMAZ, Z., (2007). Türk Dili ve Kompozisyon, Ekin Yayınları, Ankara.

7. GÜNAY, Umay. (1999), *Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Halk Kültürü*, Osmanlı Kültür ve Sanat C.9,24, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

8. TURAL, Sadık K. (1990), “Nekre ve nükte kavramlarının kültür içindeki yeri ve fonksiyonları”, Fikrî ve Felsefî Yönüyle Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri, Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Akşehir.

9. BARIN, Erol. (2008), “Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Nasrettin Hoca Fıkralarının Yeri”, Türk Yurdu, 255: 61-63.

10. BARIN, Erol. (1994), “Yabancılarla Türkçenin öğretimi metodu”, A.Ü. Tömer Dil Dergisi, 17: 53-56.

11. AKKAYA, Ahmet. (2013). “Yabancılarla Türkçe Öğretimi Kapsamında Fıkralar: Nasreddin Hoca Fıkraları”, Millî Folklor, Yıl 25, Sayı 100.

12. AVCI, Yusuf. (2002), “Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminin kültür ve yöntem boyutu”, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi I. Uluslararası Truva-Çanakkale Dil Eğitimi ve Okul Gelişimi Sempozyumu Bildirileri, 22-25 Haziran 2002, 316-319. Çanakkale.

13. BARIN, Erol.(2003), “Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Söz Varlığının Önemi”, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, S. XIII, Bahar, 311-317.

14. İŞCAN, A., Aktürk, Y., (2014), “Televizyon Dizilerinin Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kullanımı: Seksenler Dizisi Örneği”, International Journal of Language Academy, Volume 2/4 Kış, ss. 234-246.

15. UNGAN Suat. (2006), “Avrupa Birliğinin Dil Öğretimine Karşı Tutumu ve Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretilmesi” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı15, 217-227.

16. BİLGİN, N. (2006), *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

17. CEBECİOĞLU, E., (2007), “Hz. Mevlânâ’da Killet-i Taâm”, Altınoluk Dergisi, Sayı: 261:17.

18. ÇOBANOĞLU, Ö. (2010), *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, 5. Basım. Ankara: Akçağ Yayınları.

19. ÇAKIR, Ramazan. (2014), “Türkmen Cenaze Törenlerindeki Ritüeller ve Söylenen Alkışlar:(Türkmenistan Örneği)”Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, sayı 70, 205-227.

20. ARTUN, Erman. (2008), *Halk Kültürü Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi.

21. BARIŞ, D.A., ECE, A. S., (2015), “Kültürel Değerlerin Aktarılmasında Çocuk Tekerlemeleri Tekerlemelerimizi Biliyor muyuz?”, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt 13, No. 29, 343-368.

22. BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. vd. (2012), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 11. Basım. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

23. YILDIRIM, A. ve Şimşek, H. (2011), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8.basım Ankara: Seçkin Yayıncılık.

ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҰРА FOLKLOR AND LITERATURE HERITAGE

ӘОЖ 809.434.2

Ақеділ ТОЙШАНҰЛЫ*

ХАЛЫҚ КАЛЕНДАРЫНЫҢ АЙ МЕН АМАЛДАР ЖҮЙЕСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН МИФОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ МӘНІ

Түйін. Қазақ халық календарында амал жүйесі бар. Табиғат пен шаруашылық циклге байланысты орын алатын күнрайының құбылмалы кезеңдерін халық амал деп атаған. Халық ұғымы бойынша әрбір амал боранда, суықта үсіп өлген кейіпкерлердің елесі, бейнесі болып келеді. Фенологиялық календарда кездесетін осы мифологиялық кейіпкерлердің образы, өлеңмен айтылатын монолог, серт-сөздері бар. Осы кейіпкерлердің кейбірінің монологтары қазақ, қырғыз, өзбек, башқұрт халықтарында ортақ, ал Сібір түркілерінде ұқсастықтар кездеспейді. Есепшілер мифологиялық кейіпкерлер арқылы күнрайы бұзылатын циклдік кезеңдердің дабылды образын сомдап, суық пен аяздың қаупінен сақтық жасап, ұрпаққа ұқтыру үшін сөз өнерін ұтымды пайдала білген.

Кілт сөздер: халық календары, ақпан, дақпан, қырлач, мифология, фенология, түрк халықтары.

ЗНАЧЕНИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ГЕРОЕВ В СИСТЕМЕ ЛУННЫХ И СЕЗОННЫХ НАРОДНЫХ КАЛЕНДАРЕЙ

Аннотация. В казахстанском национальном календаре действует система действий. Так называемые ошеломляющие стадии наводнений, которые происходят в контексте природы и экономического цикла, называются фольклором. Понятие людей - это каждый аспект бури, символ смерти героев, умерших на холоде. Образы этих мифологических героев, которые встречаются в фенологическом календаре, имеют монолог и поэзию, о которых говорится в поэзии. Монологи некоторых из этих персонажей распространены в казахском, кыргызском, узбекском, башкирском и сходстве в сибирских турок. Счетчики изображения мифологических персонажей күнрайы Разрушенные циклические периоды тревоги, подыграл угрозу мороза и холода, и узнал искусство слова для поколений uqtırw рациональное использование.

*Халықаралық Түрк академиясының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

Ключевые слова: народный календарь, Акпан, Дастан, Кырлач, мифология, фенология, тюркские народы.

SEMANTICS OF MYTHOLOGICAL HERO IN SYSTEM LUNCH AND SEISON HARD NUTRITION

Abstract. The national calendar in Kazakhstan is a system action. These are the stunning stages of the upcoming departure that go into the context of the economic and economic cycles called folklore. The whole world is a must-see aspect of the hero, who died in the cold. The images of etiquettes of mythological heroes, which are associated with the phenological calendar, have a monologue and poetry, are spoken in poetry. The monologue of some of these personalities is distributed in Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Bashkir and Siberian turks. Counterfeit images are mythological personality künrayı. Distinct cyclic periods are the most common, and the art of using the rationalization of the artwork.

Keywords: people Kalendar, Akpan, Dastan, Kyrlach, mythology, phenology, Turkic peoples.

Кең даланың шексіз кеңістігі, көк аспанның түпсіз күмбезі ғарыш әлемі қандай тылсым, сырлы болса, сол даланың тұмса төлі қазақ халқының ой-танымынан туған күнқайыру салты да күрделі болғаны байқалады. Қазақ халқы тарих толқынында күнқайырудың әлденеше жүйелері мен үлгілерін қолданыпты: күн қозғалысына негізделген шәмси есебі, ай қозғалысына негізделген хамари есебі, румие есебі, хижра есебі, тоғыс жүйесі (Үркер тоғысы, Қамбар тоғысы), зодиак шоқжұлдызы жүйесі, азаматтық ай есебі (амал есебі). Есепшілер бұл жүйелерде күнқайыруды ескі санат (юлиан календары) жаңа санат (григориан календары) бойынша (арасында 13 күндік парқы бар) жүргізе беретін болған. Сонымен бірге әр бір есепшінің өзі өмір сүретін өңірдің табиғаты мен сол аймақта ұстанған күнқайыру дәстүрінің ерекшеліктері үлгілерде көрініс табады. Мысалы, Бұқар есебі, байбақты Қазыбек есебі, Келдембектің кері есебі және т.б.

Қазақ күнқайыру жүйесінде айлардың аттарымен орналасу реттері де айырмашылыққа ие болып келген. Ш.Уәлиханов, В.Радлов, А.И.Левшин, Қ.Халиди еңбектерінде ай аттарында айырмашылықтар бар.

1923, 1930 жылдары басылып шыққан шаруа календарында да бұл мәселе орын алған [1, 292].

Себебі, мәлімет берушілер күнқайырудың біз санамалаған қандай жүйесін, үлгі-тәсілін, немесе санатын қолданды, қайсы дәстүрді басым сақтады, соған байланысты түрлі деректерде айырмашылықтар орын алған: біреулері шоқжұлдыз жұлдыз айлар мен азаматтық айларды араластырып айтқан, енді біреулер араб айлары мен тоғыс айларды қосарлаған. Нәтижесінде

аралас-құраластық, тоғысу-ығысулар байқалған: арпа, бидай, сұлы, тарыны дәнді-дақылдар деп ұсынғандай көрініс байқалған. Бұл мін емес, керісінше қазақ күнқайыруының алуан түрлілігін, көп нұсқалығын, қабат-қыртысы мол қазына екенін байқататын дүние.

Ұлы далада күнтізбе жүйесінің алуан түрі қолданылған. Соның бірі Шығыс Қазақстан, ҚХР, Моңғолиядағы қазақтар қолданып келген күнтізбе үлгісі төмендегідей [2, 879], [3, 25-26], [4].

№	Шығыс Қазақстан, ҚХР, Моңғолия қазақтарынан жазылып алынған ескіше ай аттары	Қазақстанның қазіргі күнтізбесіндегі ай аттары	Үркер мен айдың тоғауы
1	Үштің айы	Қаңтар	11
2	Бірдің айы	Ақпан	9
3	Көкек	Наурыз	7
4	Мамыр	Сәуір	5
5	Маусым	Мамыр	3
6	Шілде	Маусым	1
7	Тамыз	Шілде	23
8	Мизан	Тамыз	21
9	Қазан	Қыркүйек	19
10	Қараша	Қазан	17
11	Желді	Қараша	15
12	Қаңтар	Желтоқсан	13

Қазақ күнтізбесінің алуан қатпарлы екенінің бір көрінісі – амал есебі [5, 27]. Әр айда орын алатын табиғаттың қолайсыз құбылыстары мен шаруашылық-тіршіліктің қайталанбалы мезгілдік ерекшеліктерін есептеп, сақтық шарасын жасау үшін есепшілер қолданған күнтізбені амал есебі деуге болады.

Шығыс қазақтары қолданатын айлар мен амалдардар жүйесінде елеулі ерекшеліктер бар. Мәселен, М.Әуезовтің «Абай жолы» романында Отамалы 11-17 көкек аралығында өтеді деген. Яғни бұл қазіргі 11-17 март деген сөз. Бұл есеп Қ.Халиди дерегімен де үйлеседі.

Қазақ күнқайыру жүйесі мен әдісін, ай мен амалдардың атауын, олар туралы шығарылған мифтер, хикаялар, мақал-мәтел, өлеңдерді басқадай түрк халықтары мұрасымен кешенді салыстыра тексергенде көшпелі өркениеттің құндылықтарының тәлтума сипатын қазақтай саф сақтаған ел жоқ екені білінеді. Мұны байқаған Б.А.Куфтин «Мұнда тізілген ай аттары тек қана қазақ халқына тән, Азияны мекендеген басқа түрк халықтарында бұлар кездеспейді... Ай атауларында айрықша ерекшеліктер бар, жалпы түркілік ай есімі мұнда табыла қоймайды» деп жазады [6, 137].

Академик Ә.Марғұлан еңбегінде жүйеленген еліміздегі қазіргі қолданыстағы ай аттарын көршілес түрк халықтары татар, башқұрт, өзбек, қырғыз зерттеушілері «қадым түрк календарындағы» ай аттары есебінде

зерделейді, себебі де бар: ағайын жұрт қазақта сақталған көнелікті елеспескеріп отыр, сонымен бірге туысқан халықтардың бірінде жоқ мұра келесісін толықтыра түсуге септігі тиетіндігінің бір көрінісі осы деуге болады.

Түрк халықтарында ай аттары елеулі ерекшелікке ие болғанымен әр ай сайын келетін амалдар, әр амалдың суреттелуі, кейіпкерлердің образы, ол туралы айтылатын өлеңдер, мақал -мәтелдер, мифтерде ортақ сипат бар екені аңғарылады. Қазақ ішінде де солай. Әйткенмен ішінара бөгенайлар жоқ емес.

Сарыарқаны мекендеген жұрт амалдарды негізінен аң-құстардың өміртіршілігіндегі маусымдық әрекет-дағдылармен (текебұрқылдақ, бөрі сырғақ, құралайдың салқыны, бұғының мойын жуары, құс қанаты, құлжаның ауыз шайқары) байланыстырып, ежелгі аңшылық заман тұрмысын елестетеді. Алтай, Тарбағатай тауын мекендеген алаш баласы амалдарды көбінде малшылық кәсіппен ұштастырып, олардың әр бірін белгілі бір мифтік кейіпкерлердің қайғылы тағдырымен тоғыстырып, желілі миф, хикаялар тудырған. Бір ескертетін мәселе – бұл тараптағы жұрт амалдардың атауын зодиак шоқжұлдызының арапша атауларымен атайды. Қысқасы, арапша жұлдыз атаулары батыста, орталықта ай атауы болса, шығыс қазақтарында негізінен амал кейіпкерінің есіміне айналып кеткен деуге болады.

Әрине, бауырлас қырғыз, өзбек халықтарында олар мекендеген өңірдің жылы болуына байланысты әр айда келетін амалдардың рет-тәртібі, кірушығу мерзімдері өзгешелікке ие. Сонымен бірге кейіпкерлердің атында да парық бар, әйткенмен олар туралы айтылатын өлеңдер, бейнелеулер, негізінен ортақ сипатта екені аңғарылады.

Халықтың айтуына қарағанда амалдар жыл сайын белгілі бір мерзімде күнрайының құбылмалы мезгілдерінде келеді, сол күндері шаруалар алдын ала қам жасап, сақтануы керек, әйтпегенде жұтқа тап болуы ықтимал.

Кейбір мәлімет берушілер, 12 айда барлығы 8 амал енеді десе, келесі біреулер 12 айда 24 амал бар деген дерек келтіреді. Осы амалдардың әр бірін халық мифтік кейіпкер ретінде елестетіп, ұрпаққа жалғастырып, әңгімелер таратқан. Халықтың ұғымында бұл амалдар қарлы боран, суықта адасып, үсіп өлген адамдардың елесі, рухы. Сол суыққа ұрынып көз жұмған адамдардың жаны мифтік түсінікке сай құбылып амалдарға, яғни аязға, суыққа, боранға айналып кеткен. Қазір сол мифтік персонаждар жыл сайын белгілі бір маусымда келген сайын ауа бұзылып, күн жайлайды деседі.

Амалда келетін әр бір кейіпкердің өзіне тән монологі, дағдылы серт сөздері болады. Олар сол сөздері арқылы қаһарлы қыстың буырқанған аяз, ызғарын суреттеп, күнрайы туралы дабылды ескерту жасап, айбат көрсеткендей болады. Сан ғасырлар бойы ауызша таралған бұл өлең, тақпақтардың сөзі дағдылы қалыпқа түсіп, ел құлағына әбден үйреншікті болып кеткен.

Орта Азиядағы қазақ, өзбек, башқұрт, қырғыздар арасында бұл машықты сөздердің ширек бөлігі ортақ сипатта, ал бұл жағдай орманды мекендейтін Сібір түрклерінде кездеспейді. Демек, осы фенологиялық календарь Ұлы дала халықтарының арасында кейінгі малшылық дәуірлерде пайда болған деуге болады.

Ат құлағы көрінбейтін ақ түтек боранда келетін амалдың бірі – Ақпан. Ақпан амалын өзбектер Ақпан, Дақпан, башқұрттар Ақпан, Тоқпан деп атайды. Қырғыздар қыс шілдесінің нөкері Қырлач деп атайды. Бұл атау көне түрклік сипатқа ие, себебі Сібірдегі түрк халықтарында, чуваш, татарларда ұлы Қырлаш, кіші Қырлаш деген ағайындас айдың аттары бар. Қырлаш деген сөз түрк тілдерінде аяз, суық, қырау деген мағына береді.

Ақпан амалы – қаңтар айының (ескіше үштің айы) 10-15 аралығында болатын қаһарлы қыстың сары аяз боранды күндері. «Үштің айы – күштің айы» дейтіні сол.

Ақпан амалының арнайы айтатын монолог-серті бар. Ол ызғар шашып былай өлеңдеткен деседі:

«Кебенектіні кертемін,
Шекпендіні шертемін,
Ақ тондыдан қорқамын,
Қызыл жұдырық жас баланы қайтемін?!»

Кебенек деген жылқышылар киетін киізден мол етіп тұтас басып істелген арнайы қыстық сырт киім. «Кебенектіні кертемін, шекпендіні шертемін» деп доңайбат жасаған Ақпан қойдың терісінен істелген сеңсең «ақ тоннан қорқамын» деп жеңіліс тапқандай болады. Әдетте «ақ тонды» – «қар жауса да тоңбайды бай баласы, үй жылы, киіз тұтқан айналасы» дегендей аппақ тонын киіп, белін кемер белдікпен буып, буы бұрқырап отырған бағлан мырза. Кебенек пен шекпен кигендер далада ақырған аязбен арпалысып мал бағатын қара шаруалар, соларды «кертемін, шертемін» деу арқылы малыңды түгел қырып саламын дегендей үрей туғызады. Ал омбы қарда алаңсыз ойнап жүрген қызыл жұдырық балақайды үсіте салайын ба дегендей рай танытады, ермек еткісі келеді.

Ел аузында шығып бара жатқан «Қаңтардың Ақпанға тапсыруы» деген өлеңдер бар:

Ақпанда ақпан алты күн,
Айқайлап соқсаң жеті күн,
Бойшаң қызда бұғақ қалды,
Бой тоқтыда құйрық қалды,
Қырлан, Ақпан, қырлан!

Мұндағы Қырлан деген сөз чуваш пен Сібірдегі түрклерде сақталған айдың аты екенін анықталды. Бірақ ол халықтарда Қырлаш айының өлеңдері

сақталмаған. Қырғыздарда Қырдач – қыс Шілдесінің нөкері. Қыстың пірі Шілде жақтас нөкері Қырдачқа қатал талаптар қояды [7, 56]. Оның монологу былай:

Жаным Қырдач қамшылан...
Мал майлы қалды,
Бәрісі жайлы қалды,
Түйе қомды қалды,
Қой жонды қалды,
Бұқа бұлқынып қалды,
Бура жұлқынып қалды,
Қысыр жалды қалды...

Аязға төтеп берген осыларды арықтату керек екенін тапсырған қыс Шілдесі «қыз емшекті қалды, боз ұлан боғақты қалды, бой тоқты құйрықты қалды» деп бұларға да тізенді батыр дегендей үгіт айтады. Ақпанның «семіздің шелін, арықтың терін сыламын» деген серті де бар.

Көшпелі қауымның бозбаласы мен бойжеткен қызы қыс маусымында азаннан қара кешке дейін үлкендерден қалыспай «қар төсеніп, мұз жастанып» еңбек етіп, малды күйлі бағып- қағуға төтенше жігер, қайрат көрсететін. Сол себептен де Шілде малшылардың сенімді қолқанаты болған жасөспірімдердің мазасын алып, тұралатып, шаршату керек дейді.

Өзбектерде «катта Шілде», «кішік Шілдеге» тапсырып былайша өлең айтқан:

Нар түйенің өркеші қалды, үкәм, аларсың,
Ер жігіттің жүрегі қалды, үкәм, аларсың,
Бой қыздардың білегі қалды, үкәм, аларсың,

Қорыта айтқанда, қаңтар айында келетін Ақпан, Дақпан – қазақ, өзбек, башқұртта кездесетін амал. Оны қырғыздар Шілде мен Қырдач десе, өзбектер ұлы шілде, кіші шілде деген [8.44]. Ал Сібірдегі түрк жұртында аға Қырлач, іні Қырлач тек қана айдың аты.

Жалпы қазақ фенологиялық календарында кең таралған белгілі кейіпкерлер тобы бар. Олардың көбі суықта үсіп өлген жандардың аруағы, елесі сипатында рәмізделеді. Жыл сайын белгілі бір мезгілде қайталанып, мал мен жанға сойқан салып зиянын тигізетін кезендерді есепшілер тексеріп, амалдар деп атаған. Осы амалдарда болатын табиғаттың қиямпұрыс мінездерін ұрпаққа ұқтыру, жиған тәжірибесін құлағына құю үшін амалдардың қимыл-әрекеттерін мифологиялық кейіпкерлерге ұштастырып, көркем сөзбен сомдап, жас ұрпаққа таратқан. Есепшілер осылайша күн райының сырын халықтың жадында сөз өнерінің нәрімен әрлеп түсіндіріп, дарыта білген. Бұл тәсіл айтарлықтай жемісті болған деуге негіз бар.

Қазақ халқы күнрайының құбылыстарын ұзақ уақыт бақылау арқылы бай тәжірибе жинап, шаруашылығын сәтті жүргізу үшін үйлесімді календарь

жасаған. Үркер мен айдың тоғауы, әр айдың бедерінде болатын өзгерістер, қысқы-жазғы шілденің кіріп-шығуы, тоқсанның ауысуы, маусымның алмасуы секілді құбылыстар жіті бақыланып, қырағылықпен зерттелген. Бұл халықтық астрономиялық білімнің жүйеленуі еді.

Жыл сайын оралып соғатын циклдік сипаттағы халық календарының әр түйінді бунақтары шаруашылық-өндірістік қарекеттер мен маусымдық салттық мерекелерге тығыз байланғаны күнқайыру жүйесін әжептәуір өміршең еткен.

Әдебиет

1. Исқақов М. Халық календары. – Алматы:Қазақстан, 1980.-318 б.
2. Базылхан Б. Монгол-казах толь (Моңғолша-қазақша сөздік). – Улаанбаатар-Өлгий, 1984 . -887 б.
3. Алданыш Т.Шынай Р.Түс жоритын кітап. – Өлгий, 1994.-33 б.
4. Нұрбаев Ә, Тойшанұлы А. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы қазақтарына 27.09.2005–18.10.2005 аралығында жүргізген фольклорлық-музыкалық экспедициясы материалынан.
5. Абишев Х. Элементы астрономии и погода в устном народном творчестве казахов. – Алма-ата, 1949.- С.33.
6. Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-казацкаго народа. – Москва, 1916. -С.150.
7. Кыргыздар:он төрт томдук.12 том.–Б.:2011.- 464 б.
8. Жураев М. Узбек халк таквими ва мифологик афсоналар. – Тошкент, 1994.

UDC 809.434.2

Huseyin Kahraman MUTLU*

TÜRKİYE'DEKİ “KAZ AYAĞI” DAMGALARI ve “KAZ” SÖZCÜĞÜ
HAKKINDA BAZI GÖRÜŞLER

Özet. Orta Asya'da ve Anadolu'da yaşayan Türklerin hayatında “kaz” damgası çok önemli bir yer tutar. Damga el sanatlarında görüldüğü gibi mezar taşlarında da bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkiye, damga, kaz damgası, anlambilim, kökenbilim

НЕКОТОРЫЕ МНЕНИЯ О ТАМГЕ «КАЗ-АЯГИ» И
СЛОВА «КАЗ» В ТУРЦИИ

Аннотация. В жизни тюркских народов в Центральной Азии и в анатолийской географии существует очень важная тамга «каз». Ее ценность проявляется в искусстве, традициях и обычаях турецкого народа и, что самое важное, в надписях на надгробиях. Это слово, которое является немного священным среди турецкого народа, на самом деле свидетельство единства и солидарности между народами Турции. Научно доказано, что дикая коза в два раза чаще согласуется со своим собственным стадом. Поэтому пути, по которым гуси постоянно иммигрировали, на самом деле, являются способами их жизни. Должно быть эти совместные полеты и есть философия их жизни. Это ясно видно в традициях Сем, которые очень распространены среди уйгуров в Восточном Туркестане среди турок в Анатолии.

Ключевые слова: Турция, тамга, тамга «каз», семантика, этимология

SOME OPINION OF THE TAMGA «KAZ-AYAGI» AND THE WORD
«KAZ» IN TURKEY

Summary: In the life of the Turkic peoples in Central Asia and in Anatolian geography there is a very important tamga «kaz». This value is manifested in the art, traditions and customs of the Turkish people and, most importantly, on stamps in gravestones. This brand, which is a little sacred among the Turkish peoples, is in fact a unity, solidarity and solidarity between the peoples of Turkey. It is a scientific fact that a wild goat is twice as likely to be consistent with its own herd. Therefore, the ways that geese permanently immigrated, in fact, are the ways of

* Асс. Prof. Dr. Афйон Қожатепе университеті, Ғылым және әдебиет факультеті, қазіргі түрк тілдері мен әдебиеттері кафедрасы, www.cimenalan@hotmail.com

their life. It should be a philosophy of life that flies together for them on the road. This is clearly seen in the traditions of Sem, which are very common among the Uighurs in Eastern Turkestan among the Turks in Anatolia.

Keywords: Turkey, tamga, tamga «kaz», semantics, etymology

Türkiye'nin Kuzey Ege kıyıları boyunca Edremit'ten Çanakkale'ye doğru uzanan dağlara Kaz dağları denilmektedir. Kaz dağları Türkiye'nin en büyük sıradağlarından biridir. Bu dağların adının Sarıkız efsanesindeki Sarıkız'ın kazlarından geldiği söylenmektedir.* Bugün bu dağların eteklerindeki köylerde kendilerine Tahtacı Türkmeni veya Çiçili adı verilen Türk toplulukları yaşamaktadır. Burada bulunan köylerden bazıları kendisini Çiçili, bazıları ise Türkmen olarak tanımlamaktadır.

Kaz dağları civarında yaşayan bu toplulukların kökenleri hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. 13. yüzyılın ilk yarısında Baba İshak Ayaklanması ve Moğol seferleri Anadolu halkı için kötü olmuştur. 1243'teki Köse Dağı Savaşı'nda Selçuklu ordusu yenilmiş ve Anadolu Moğolların eline geçmiştir. Bu yıllarda Sarı Saltuk, Orta Asya'dan yaklaşık 12 bin civarındaki müridiyle Anadolu'ya gelmiş, fakat bu geliş, Anadolu'da karışıklıkların sona erdiği döneme rast gelmiştir. Sarı Saltuk ve müritleri bir müddet sonra Anadolu Selçuklu Beyliğini rahatsız ettiğinden dolayı Sarı Saltuk ve beraberinde gelenler 1264 yılında Karadeniz kıyısındaki Sinop şehrinde gemilerle Romanya'nın Kaligra şehrine gelmişlerdir.

Burası aynı zamanda Bizans imparatorluğunun da batı sınırı durumundadır. Altınorda hükümdarı Berke Han tarafından ülkesine davet edilen Sarı Saltuk, Kırım'a giderek bu bölgede İslam dinini yaymak için çalışmış ve 1280 yılında vefat etmiştir [1, 477].

Sarı Saltuk vefat ettikten sonra yoldaşlarından bir kısmı Kırım'da, bir kısmı da Romanya'daki Babadağ ve çevresinde kalmışlardır. Sarı Saltuk'a yoldaşlık etmiş olan bir grup ise Ece Halil komutasında Çanakkale Boğazı'ndan karşıdaki Lapseki'ye geçerler. O dönemlerde Karesi Beyliği sınırları içerisinde bulunan Kaz Dağları civarlarına yerleşmişlerdir [2, 168].

Kaz Dağlarında bulunan bu Türk topluluklarının kökenleriyle ilgili başka bir görüş, onların Kazakistan'ın Aktav Yarımadası'ndan Tuna (Dunay) Nehri

* Sarıkız, Çanakkale ile ilgili Ayvacı ilçesinde ailesiyle birlikte yaşarken annesinin ölümü üzerine babasıyla birlikte Güre yakınlarındaki bir köye gelirler. Sarıkız bu arada büyür ve genç bir kız olur. Sarıkız'ın babası Hacca gitmek için onu komşusuna emanet eder. Sarıkız'ın babası Hacca iken köylü gençler Sarıkız'a iftira atarlar. Babası döndüğünde onu ceza olarak öldürmeye kıyamaz ve birkaç kazla birlikte onu götürür Kaz dağlarının zirvesine bırakır. Aradan biraz zaman geçtikten sonra tekrar dağın zirvesine gider ve orada kızını bulur. Bir ara abdest almak için Sarıkız'dan su ister. Sarıkız elindeki kovasıyla vadinin içerisindeki bir pınardan su alır ve öylece ortadan kaybolur. Çünkü Sarıkız'ın sırrı artık orada sona ermiştir. Sarı Kız Efsanesi Türk Dünyasında bugünkü Başkurtlar ve Gagavuzlar arasında da yaşamaktadır. Yaşar Kalafat bu konuda: "Sarı Kız Efsanesinin Başkurtlar arasında yaşadığına biz Başkurdistan'da görme imkânını bulduğumuz bir resim sergisinde şahit olduk. Ressam Onlarca tablosunu Sarı Kız'a onun kazlarına ayırmıştı. Gagavuzların millî müzelerinde ise, Gagavuz Türk kültüründe Kaz ve Sarı Kız efsanelerinin yaşadığını gösteren etnografik malzemelere şahit olmuştur" demektedir (Kalafat, 1998).

dolaylarına gelmeleriyle ilgilidir. Bizim bu makalemize esas oluşturan fikir de bu görüşe dayanmaktadır [3, 19].

Aktav Yarımadasından Tuna Nehri boylarına gelen bu toplulukların kökeni Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın büyük oğlu Çoçı/Çüçi/Çiçi'nin halkına dayanmaktadır. Bu halk Altınorda Devletinin halkı durumundadır.

Balkanlardan Tuna Havzasına* kadar olan topraklarda 200 bin çadır olarak yerleşen bu topluluklar, reisleri Nogay'ın 1299'daki ölümüne kadar Bizans'a akınlar düzenlemişlerdir. Nogay'ın ölümünden sonra bir kısmı Bizans'ın emrine girer. Bizans'ın emrine giren bu oymaklar, Bizans tarafından kendisine doğru yaklaşan Türk beyliklerine karşı sınırlara yerleştirilir [1, 474]. Bizans sınırında Osmanlı Beyliği ile karşılaşan bu kabileler tekrar Tuna boyları yani eski yurtlarına dönmek isteyince Bizans tarafından buna izin verilmemiştir [3, 19].

Türkiye'nin genelinde kendisini "Tahtacı Türkmeni" olarak adlandırılan bu gruplar tarihte ilk defa Ağaçeri şeklinde adlandırılır†. Ağaçerilerin kökenleri hakkındaki birinci görüş onları "Akadzir" adındaki bir topluluğa dayandırır. Başka bir görüşe göre Orta Asya'da bulunan ve "Tahtah" olarak adlandırılan bir topluluğa dayandırılır [1, 387].

İbni Şaddad, Abul Farac, Reşidüddin, Aziz b. Astrabadî, Aynî ve Makrizî gibi tarihçiler Anadolu'daki Ağaçerilerin Türkmen olduklarını belirtirler [4, 521].

Zeki Velidî Togan, "Beş Uygur" adıyla da bilinen bir topluluğun Kabıç, Kanglı, Karluk, Kıpçak ve Ağaçeri boylarından oluştuğunu ve bunlardan Ağaçerilerin MS. 465 yılında Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a geçtiğini belirtmektedir (Togan, 1981:149).

Yine o dönemlerden kalan ve Batı İran'da bulunan Paikuli / Paiguli'deki Sasanî Yazıtında Ağaçeri Türklerinin hakanlarından bahsedilir. Batı İran'daki Kuhî-Kiluye bölgesinde bulunan Ağaçeriler, kökenlerinin Oğuz Kağan'a dayandığını ve onun zamanında bu topraklara geldiklerini söylerler. Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan Deylem bölgesindeki Türk topluluklarından bir tanesinin kökeninin yine Ağaçerilere dayandığı belirtilir [5, 133].

Sonuç olarak tarihî kaynaklarda belirli bir dönem Ağaçeri şeklinde adlandırılan bu topluluk, Osmanlı dönemindeki kayıt defterlerine "Cemaatı Tahtacıyan" olarak kaydedilmiştir. Günümüzde Anadolu'da kabul gören kullanım ise Tahtacı Türkmeni şeklindedir. Bu nedenle günümüzde Kaz Dağlarında yaşayan bu topluluklar da kendilerini Tahtacı Türkmeni şeklinde tanımlarlar.

Fakat Kaz Dağlarının Çanakkale'ye yakın veya bu ilin sınırları içerisindeki bazı köyler, kendilerini Tahtacı Türkmeni yerine Çiçili olarak da tanımlar‡.

*Havza: Jasandı suv qoyması.

†Ağaçeri kelimesinin etimolojisi üzerinde bugün farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre "Ağaç + eri", başka bir görüşe göre ise "Ağa + Çeri(g)" biçimlerine dayandırılmaktadır. Ağaçerilerin bugünkü devamı olan toplulukların meslek olarak ağaç işleriyle uğraşmaları, köken olarak "Ağaç + Eri" biçiminin daha kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bu meslek isimlerinden dolayı Anadolu'daki bu topluluklar, Tahtacı veya Tahtacı Türkmeni olarak adlandırılır. Kendi aralarında ise bu tanımlama Türkmen şeklindedir.

Çiçili kelimesinin nereden geldiği konusu henüz belli değildir. Kelimenin kökeni Cengiz Han'ın büyük oğlu Çüçi mi, yoksa başka bir yerden mi olduğu konusu bilinmemektedir. Bizim kanaatimize göre bu meselenin çözümü için 13. yüzyıl Bizans yıllıklarına bakılması gerekmektedir. Bu nedenle Çiçili oymağı hakkında burada daha fazla bahsetmeye gerek yoktur.

Burada ilgi çekici nokta hem Çiçililer hem de Tahtacı Türkmenleri'nin mezar taşlarında görülen "Kaz Ayağı" motifidir. Bu motife benzer bir sembol Oğuzların Salur boyunda görülmektedir. Salur (Salgur) boyunun damgası mezarlarda bulunan kaz ayağı motifine benzemektedir [4; 169, 171].

Bu damganın niye kaz ayağı şeklinde olduğu akla değişik fikirleri getirmektedir. Kazdan maksat yaban kazlarıdır. Yaban kazları sürekli göç halinde olan, bir yerde sürekli durmayan, hayatını geçirebilmesi, yaşayabilmesi için sürekli olarak yer değiştiren bir kuş türüdür. Gücünü birlikte hareket etmesinden alır. Normalde tek başına giderken aldıkları mesafe, birlikte hareket ettiklerinde iki katına çıkmaktadır. Yani birbirinden ayrı yaşayamayan ve sürekli olarak yer değiştirmesi gereken bir kuş çeşididir.

Bu nedenle Doğu Türkistan'daki Uygurlardan başlayıp Sibiryaya, Altay, İran ve Anadolu'ya kadar uzanan topraklarda yaşayan Türk halklarının geleneksel veya inanca dayalı törenlerinde yaban kazlarıyla ilgili hareketler bulunmaktadır. Bir yandan geleneklerde bir yandan da mezar taşlarında yaban kazlarına ait bu motifler bize tarihte Türkler arasında "kaz" adında bir boy olabilir mi, sorusunu da düşündürmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere yaban kazı denilince ilk akla gelen kavram göçebeliktir, hayat için yer değiştirmedir. Yüzyıllar boyu Orta Asya bozkırlarında ömür süren Türk topluluklarının yaşam şekli aslına baltırsa yaban kazlarının hayat şekillerine benzemektedir. Hayatta kalabilmek için sürekli yer değiştirmek zorunda olan yaban kazlarıyla, yine hayatta kalabilmek için bozkırda sürekli olarak yer değiştiren Türk toplulukları arasında benzerlik olmalıdır. Bu hayat tarzı yaban kazının Türk topluluklarınca biraz geleneksel belki biraz da kutsal sayılmasını beraberinde getirmiş olabilir.

Bunların yanı sıra Nogay Türkleri (Ak Nogaylar) arasında hayvan veya hayvan azalarından oluşan damgalardan birisi de kaz ayağı damgasıdır [6, 143]. Hatta Nogay Türkleri arasında "Kazayaklı" adında bir Kıpçak boyu bulunmaktadır [6, 141]. Bu bilgiler ışığında Kıpçakların Ak Nogay kolunun Kazayaklı boyu ile Kaz Dağlarındaki Türkmen ve Çiçili toplulukları arasında bağların araştırılması ayrı bir inceleme konusu olmalıdır.

*Bu köyler Kaz Dağlarının eteklerinde bulunan ve genellikle Çanakkale'nin Bayramiç ilçesine bağlı olan Çiçili köyleridir. Köylerin sayısı 30-40 civarındadır. Bu köylerin kendilerini Tahtacı Türkmeni olarak değil de Çiçili olarak tanımlamaları ilgi çekicidir. Bu durum bize Çiçili köylerinin - daha önce Birdoğan'ın da bahsettiği gibi - köken olarak Anadolu'dan değil, Bizans üzerinden buralara gelebileceklerini düşündürmektedir. Burada Çiçili köyleriyle Tahtacı köylerinin hem ağızları, hem de gelenek ve görenekleri açısından iyice karşılaştırılması gerekir. қызметкері

Burada düşünülmesi gereken başka bir mesele, Kaz Dağlarının isimlendirilmesi konusundadır. Yani bu dağlara Kaz denilmesinin sebebi nedir?

Tarihte Kaz Dağları Yunan mitolojisindeki Afrodit'in güzellik kraliçesi seçildiği yerler olarak bilinmektedir. Yunan tanrılarında Zeus'a ait bir altar bulunmaktadır. Altar, Yunan tanrılarında kurban kesilen yer anlamına gelmektedir. Bununla beraber tarihî Truva Savaşlarının yapıldığı mekanlar da yine bu bölge civarlarıdır. O dönemlerde bu dağlara İda Dağları denilir. "İda" isimlendirmesinden sonra karşılaştığımız adlandırma Kaz Dağlarıdır. Kaz Dağlarına hangi tarihten sonra "Kaz" denildiğini henüz öğrenmiş değiliz. Fakat bize göre bu isimlendirme, yani Kaz isimlendirmesi, göçebe Türk toplulukların buraya gelmesinden sonra ortaya çıkmış olmalıdır.

Diğer bir bizi düşündüren konu da bugünkü Kazak sözcüğünün kökeni konusundadır. Kazak kelimesinin kökeni hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bize göre Kazak kelimesinin kökeninde de buradaki "Kaz" sözcüğünün etkisi olmalıdır. "Kazayaklı" adında Nogaylara ait bir Kıpçak boyu varsa, Kaz kelimesi bir isimden ziyade sıfatlaşmış bir kelime de olabilir. Kaz sıfatı, bozkırda konar-göçer olarak ömür süren topluluklar için kullanılan bir sıfat olmalıdır.

"Kaz" kelimesinin sonundaki "ak" ekinin ise bugün Kazakça'da kullanılan ve kuvvetlendirme bildiren -ak ekiyle aynı olduğu düşünülmektedir. Meşhur Rus yazar Tolstoy'un "Kazaklar" adındaki romanındaki Kazaklar, Türk değil Rus yani Slav kökenli olan göçebe topluluklar olmalıdır.

Buna göre Kazak sıfatı daha sonradan isimleşmiş olmalıdır. Bu sözcük bugün Kazaklar şeklinde bir millet adı ve Kazakistan Cumhuriyeti şeklinde de bir devlet adı olarak kullanılmaktadır. Bu noktada Türkiye'de özellikle Akdeniz ve Batı Anadolu'da kullanılan "Yörük" kelimesiyle "Kazak" kelimesinin aynı anlama geldikleri düşünülmektedir.

Kazak sözcüğüyle ilgili başka bir görüş de "Kassak" kelimesine dayanmaktadır. Kassak kelimesi, tarihteki en eski Türk halklarından olan ve Sak / Saka adlarından gelmektedir. Bize göre bu birleşme Kaz + Sak şeklinde bir birleşmeden doğmuş olmalıdır. Millet olarak Sak milletidir. Fakat bu milletin bir özelliği göçebe olmasıdır. Bundan dolayı Kaz sıfatı ile Sak ismi birleşmiş ve "Kassak" değil, "Kaz+sak" kelimesi ortaya çıkmıştır. Yani tüm verilen ışığında Kazak kelimesinin etimolojisi:

Kaz + Sak "Göçebe Sak, Köşpendi Sak" > Kassak > Kasak > Kazak şeklinde olmalıdır.

Sonuç olarak gerek Orta Asya gerekse Anadolu coğrafyasındaki Türk halklarının hayatında Kaz damgasının çok önemli bir yeri vardır. Bu önem Türk halklarının sanatında, gelenek ve göreneklerinde, en önemlisi de mezar taşlarındaki damgalarında görülür. Türk halkları arasında biraz kutsallığın da atfedildiği bu damga, aslında Türk halkları arasındaki birlik, beraberlik ve dayanışmayı da temsil etmektedir. Bir yaban kazının kendi sürüsüyle birlikte normalden iki kat daha

fazla yol gittiği bilimsel bir gerçektir. Bu nedenle kazların sürekli göç ettiği yollar aslında onların ömürlerinin geçtiği yollardır. Bu yolda onlar için birlikte uçmak bir hayat felsefesi olmalıdır. Doğu Türkistan'daki Uygurlardan Anadolu'daki Türklere kadar çok yaygın olan "Semah" geleneklerinde de bu durum açıkça görülmektedir.

Mezar taşlarında görülen "Kaz Ayağı" motifi

Kaynakça

1. Yörükhan, Yusuf Ziya; " Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar", Yayına Haz. Turhan Yörükhan, Kültür Bakanlığı Yay., 2. baskı, Ankara 2002.
2. Ayhan, Aydın. "Balıkesir ve Çevresinde Yörükler, Çepniler ve Muhacirler", Zağnos Vakfı Yay. Balıkesir 1999.
3. Birdoğan, Nejat. " Tahtacıların Dünü", Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yay., s. 9, Ankara 1995.
4. Sümer, Faruk; Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatları - Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.
5. Kirzioğlu, Neriman Görünay. "Edremit Doyran Köyü Tahtacı Türkmenlerinde Geleneksel Evlenme Adetleri", Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri, Kültür Bakanlığı Yay., s. 133, Ankara 1995.
6. Güllüdağ, Nesrin; " Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi, cilt 3, sayı 6, Türkiye Ocak 2015.
7. Kalafat, Yaşar; "Çuvaşistan - Başkurdistan - Tataristan", Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1998, S. 113, s. 69-82
8. Sümer, Faruk. "Ağaç-Eriler" Türk Tarih Kurumu Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 26, Sayı:101-104, s. 521-528, Ankara 1962.

UDC 821.512.122.09

Emine SONAL*

YAŞAR KEMAL'İN BİNBOĞALAR EFSANESİ İSİMLİ ESERİNDE YANSITILAN GELENEKSEL KÜLTÜRE BAKIŞ†

Özet. Çağdaş Türk edebiyatının önde gelen yazarlarından olan Yaşar Kemal, Öykü, Deneme, Roman ve Halk Edebiyatı Derlemeleri yazmıştır. Yapıtlarından çoğu doğup büyüdüğü yöre olan Güney'in özelliklerini yansıtır. Bu çalışmada, yazarın romanları arasında önemli yer tutan *Binboğalar Efsanesi* incelenecektir. Bu eserinde, Karaçullu olarak bilinen Yörük Türkmenlerinin kışın Çukurova'da kalıcı kışlak bulmak için verdikleri amansız mücadele anlatılır. Yörük Türkmenlerinin, çağın değişimi ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte yaşadıkları yoksulluk ve çaresizlik sonucu değişen tutum ve ahlaki değerler tartışılacaktır. Yerleşik düzene geçmeleriyle başlayan değişim, oba halkının günlük yaşamları üzerinde olumsuz etkiler yaratmış; göçebe olarak yaşayan Yörükler giderek azalmış ve yüzyıllardır sürdürdükleri gelenek ve görenekleri de yok olmaya yüz tutmuştur. Bu çalışmada, *Binboğalar Efsanesi* romanda yer alan karakterlerin değişen zamana ve teknolojiye karşı geleneksel kültürü koruma çabaları ve sonrasında yaşadıkları çelişkiler, “Geçmiş zamana bağlılık”, “Eski ve yeni değer yargılarının çatışması”, “Geleceğe yönelik boşluk duygusu” ve “Geleneksel kültürün karakterler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler” olmak üzere dört ana başlık altında incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Yaşar Kemal, Binboğalar Efsanesi, Karaçullu Yörükleri, Geleneksel Kültür, Eski ve Yeni Değerler arasındaki Çatışma

THE DEPICTION OF THE TRADITIONAL CULTURE IN YAŞAR KEMAL'S NOVEL ENTITLED THE LEGEND OF THE THOUSAND BULLS

Abstract. Yaşar Kemal is one the prolific Turkish authors who produced various forms of literary art and creative writing such as novels, short stories, poetry, plays, screenplays, and essays. Yaşar Kemal is also a respective representative of the Southern part Turkey which is known to have an agrarian culture based on fertile soil and human labor. The Legend of the Thousand Bulls is an admirable novel that explores the theme of sorrow and alienation when characters are exposed to

*Yard.Doç.Dr.,Girne Amerikan Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı, Girne /K.K.T.C., eminesonal@gau.edu.tr

†Bu çalışmanın bir bölümü “Bir Edebiyat Adası: Yaşar Kemal Yaşar” sempozyumunda sunduğum (16-17 Aralık 2016, Bursa) sunduğum ve sempozyum kitapçığında yayınlanan “Yaşar Kemal'in Binboğalar Efsanesi ve William Faulkner'in Sartoris isimli eserlerinde Ulusal Kimlik Oluşturma Çabası: Yerel Kimlik ve Ulusal Kimlik Çatışması” isimli çalışmamdan alıntı olarak kullanılmış; metin içinde ve Kaynakça sayfasında gösterilmiştir.

a new life and a new culture that create a conflict between the old and the new values. From the beginning of the novel, the readers observe the transition process for the Turkmen tribes, known as Karaçullu, struggle for a permanent place in the plains of Çukurova. The characters want to keep the old values throughout their lives and to pass their traditional norms to the next generations. These new generations, however, have encountered only difficulty and pain in terms of the depression evoked by class distinctions, different voices and settings.

Key Words: Yaşar Kemal, The Legend of the Thousand Bulls, Karaçullu Yörüks, Traditional Culture, Conflict between the Old and New Values

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА, ОТРАЖАЕМАЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЯШАР КЕМАЛЯ «ЛЕГЕНДА БИНБОГАЛАР»

Аннотация. Яшар Кемаль - один из выдающихся турецких писателей, автор многочисленных литературных произведений, таких как романы, рассказы, поэзия, пьесы, сценарии и эссе. Яшар Кемаль также является ярким представителем Южной части Турции, которая, как известно, славится своей аграрной культурой, в основе которой лежат плодородная почва и человеческий труд. Легенда о Тысячи Быках - захватывающий роман, который раскрывает тему печали и отчуждения, герои которого сталкиваются с новой жизнью и новой культурой, что приводит к конфликту между старыми и новыми ценностями. С самого начала романа читатели наблюдают переломный период для туркменских племен Карачуллу, борьбу за проживание на равнинах Чукурова. Персонажи хотят сохранить старые ценности на протяжении всей своей жизни и передать свои традиции следующим поколениям. Однако эти новые поколения столкнулись только с трудностями и болью в условиях депрессии, вызванной классовыми различиями и устоями.

Ключевые слова: Яшар Кемаль, Легенда о тысячи быках, Карачуллу Йорукс, Традиционная культура, Конфликт между старыми и новыми ценностями

Giriş

İnsanoğlu, tek başına kendine yetebilen, doğa ile ilişkisinde üstün gelen ve neslini başarıyla sürdüren kültürel bir varlık olarak dünyaya gelmez. Çağlar boyunca, insanoğlu ve doğa arasında her zaman bir çatışma, bir mücadele söz konusudur. Terry Eagleton'a göre; kültür, insanoğlunun doğa ile savaşımında bir savunma aracı olarak ortaya çıkmış ve yaşamımızın her alanını kapsamıştır [1, 1]. Antropolog Edward B. Taylor, kültür kavramının sadece edebi çalışmalar alanında sınırlı kalmayıp kültürün, insanoğlunun toplumda bir birey olarak (sahip olduğu yeteneği ve alışkanlığı doğrultusunda) edinmiş olduğu bilgi, inanç, sanat, yasa,

gelenek ve değer yargılarının hepsini kapsadığını vurgular [2, 225]. Edebiyat kuramının gelişimine katkısı olan eleştirmen ve teorisyen Raymond Williams, [3, 83] “Yaşar Kemal’in Romanları” başlıklı makalesinde belirttiği gibi roman her şey olacağı için çok şeyi yapabilme kabiliyetine sahiptir. Bir bakıma, romanlar “toplumun formlarıdır”. Romanlara konu olan kişiler ve olaylar, insanların içinde yaşadığı toplumun bir yansıması olarak düşünülebilir. Günlük yaşamda karşılaşılan olayları, kişiler arası diyalogları, bir birey olarak yaşanan sevinçleri, kaygıları ve çelişkileri, mücadeleleri ve onların geleceğe yönelik umutları romanlara serpiştirilen ana temalardan bazılarıdır.

Yaşar Kemal’in sevilen romanlarından biri olan *Binboğalar Efsanesi* yirmi dokuz bölümden oluşmuştur ve ismini Akdeniz kıyılarına paralel olarak uzanan ve içinde pek çok sıradağı barındıran Toroslar’dan almıştır. Dolayısıyla, eteğinde yaşayan Yöre halkı, Toroslar’ı “Binboğalar” olarak isimlendirmiş ve hakkında pek çok efsaneler türetmiştir. Yaşar Kemal’in aktarımıyla “döl bereketi” olarak bilinen Toroslar, yöre halkının yaşamında önemli bir parça olmuştur. Edebiyat eleştirmeni ve yazar olan Mahmut Temizyürek bir makesinde Yaşar Kemal’in, bu konu ilgili sözlerine şöyle yer verir:

Boğa bizim Çukurova Türkmeni için de döl bereketi anlamına gelir. Dünyanın birçok dilinde de böyledir ya... Bir de bizim Toros dağlarının adı Binboğa dağlarıdır. Ben bizim Toroslara Toros denildiğini ilk olarak şehirde duydum. Çukurovalılar ya parça parça ad verirler ya da Binboğa dağları derler... (Göçebeler) koca Osmanlıyı, Selçukluyu, daha nice nice devletleri kurmuşlardı. Kendi deyimlerince Osmanlının babası olurlardı. Ve dölleri tükeniyordu, şu yeryüzünden namları, şanlıları siliniyordu, yeni, başka bir şey oluyorlardı. Tükeniyorlar yeni bambaşka, belki daha mutlu, belki daha mutsuz bir dünyaya uyanıyorlardı. Yepyeni bambaşka (2017b).

Roman başlığı içinde yer alan “Efsane” sözcüğü ise, bir söylence olarak doğan ve kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze gelen bir yazı çeşididir. Efsane’nin detaylı tanımını Pertev Naili Boratav aşağıdaki gibi verir.

Efsanenin başlıca niteliği inanış konusu olmasıdır. Onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir. Bu niteliği ile masaldan ayrılır, hikâye ve destana yaklaşır. Başka bir niteliği de düz konuşma diliyle ve her türlü üslup kaygısından yoksun, hazır kalıplara yer vermeyen kısa bir anlatı oluşudur. Kısacası efsane: kendine özgü bir üslubu, kalıplaşmış kurallı biçimleri olmayan, düz konuşma dili ile bildirilen bir anlatı türüdür [4, 217].

Diğer taraftan, Temizyürek ise Partev Naili Boratav’ın yapmış olduğu tanımı, *Teleskoplu Destancı* isimli e-makalesinde “*Binboğalar Efsanesi* ezeli bir tükeniş, bir cennetten kovuluş destanıdır; ama her yanıyla gerçek bir öyküdür” söylemiyle doğrular ve Yaşar Kemal’den bu romana konu olan olayları aktarırken “Olan

1949'da olmuştu" cümlesiyle gerçek bir öyküden yola çıkarak yazdığını vurgular (2017a).

Yaşar Kemal'in bir röportajında ise, *Binboğalar Efsanesi* ile ilgili olarak Yörüklerin yaşadığı sorunların ve yeni oluşum karşısında yaşanan olumsuzlukların halen de devam ettiği görüşünü aşağıdaki gibi yansıtır:

Çukurova'da hala bunlar köpek gibi sürünüyor o tarladan o tarlaya. Yoldan geçirmiyorlar hayvanlarını. Çünkü yoldan geçerken hayvanın ağzını bağlayamazsın, bir tutam alıveriyor ekinden. Ve kıyamet kopuyor adamdan. Ne bir yoldan geçebiliyorlar ne bir köyün yanından. Toprak kalmadı ki Çukurova'da konsunlar bir yere. Binlerce lira veriyorlar bir köyün merasına konmak için köylüye [5, 218].

Bu çalışmada amaç, 1923 yılında Osmaniye, Hemite'de doğan Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* isimli eserinde kültürel değerlerin nesiller boyu nasıl korunduğu ve sürdürülmek istendiği konusu üzerinde durularak, tespitler ve önerilerde bulunmaktır. Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* isimli eserinde yansıtılan geleneksel kültür "Geçmiş zamana bağlılık", "Eski ve yeni değer yargılarının çatışması", "Geleceğe yönelik boşluk duygusu" ve "Geleneksel kültürün romanda yer alan ana karakterler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler" olmak üzere dört alt başlık altında toplanmıştır.

Geçmiş Zaman Olay Örgüsü

İlk basımı 1971 yılında Can yayınları tarafından yapılan Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* eserinde, 1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu zamanında Çukurova'da yaşayan Türkmenler arasındaki savaşın (42) arka planında "Karaçullu" olarak bilinen göçebe halkın, mücadelesini ve nasıl yok olduğunu anlatır [7, 42]. *Binboğalar Efsanesi*'nde toplumsal değişimin gerisinde kalan Çukurova'da yaşayan Karaçullu Yörüklerinin büyük kavgalar veren yoksul halkın geçmiş zamana duyulan özlemi görmek mümkündür. *Binboğalar Efsanesi*'ne konu olan Türkmen Yörükleri, Osmanlı döneminde karşılaştıkları tüm zorluklara karşın varlıklarını sürdüren Anadolu göçebe kültürünün son örneğidir. Kemal Sılay'ın "Liminality, Ritüel ve Toplumsal Performans: Yaşar Kemal'in Karaçullu Yörükleri Destanı ve Anadolu'da Göçebe Kimliğinin Sorunları" isimli makalesinde Binboğalar efsanesi, kitabın arka kapağında Yaşar Kemal'in 'Bu belki de en gerçekçi romanımdır' [6, 13] sözünün yer aldığı vurgular. Bu romanda anlatılan, Osmanlı'nın Türkmen Yörüklerini yerleşik yaşama zorlayarak onlar üzerinden siyasal ve ekonomik açıdan üstünlük sağlamak amacıyla başlattıkları savaşın bir destanıdır. Giderek küçülen ve yok olmaya yüz tutan Karaçullu obasının acı bir feryadıdır.

Osmanlı Türkmeni yerleştirmek, toprağa çakmak, onu asker etmek istiyordu, Türkmense buna karşı koyuyordu. Döğüş beter oldu, Bu döğüşte Türkmen yenildi

ve iskan edildi. O gün bugündür bu yenilginin acısı, iskanın kepezeliği hiç bir Türkmenin yüreğinden çıkmadı [7, 42].

Yukarıda verilen tarihsel bilgiden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı, otoritesini kurmak için baskı ve şiddet uygulayarak Türkmen Yörüklerini yerleşik bir yaşama geçirmeye zorlamıştır. Romanda, yönetimin bir hapishanesi olarak kullanılan Payas kalesinde Türkmen ve Yörük beylere yaşatılan baskı ve zulüm, şiirsel bir ağıt formunda aşağıdaki gibi verilmektedir:

Payasta yaşlı Türkmen, Yörük beyleri eski günlerin öldürücü özleminde. Kalede prangalı, boyunları laleli, sivri sakallı, çimen yeşili gözlü beyler, Uzun özlüm türküleri. Türkmen Yörük beyleri bu kaleye bir yıldan daha çok dayanamazlar. Kalenin yanı yönü, toprağın altı Türkmen beylerinin kemikleri dolu. Bir dert çığılığı gibi bu oviden, hala şangırtılı ağır zincirleri, boyunlarındaki ağır lalelerle sürgünler, tutsaklar gelir geçerler. Uzun ağıtlar, uzun övgüler. Osmanlı tutsak kıldı. Osmanlı yaktı yıktı hapseyledi. Osmanlı talan eyledi, Osmanlı mecbur eyledi. Uzun kargışlar, ilenmeler [7, 168].

Kışlak bulmak için sürekli göç etmek zorunda kalan Karaçullu Yörüklerinin küçük çocukları ve yaşlıları yorgunluğa, giderek artan soğuğa, yağmura ve çamura daha fazla dayanamazlar. Tüm bu olumsuz şartlara bir de sağlıksız beslenme ve hastalıklar da eklenince birer birer telef olurlar. Yörükler ölen çocuklarını Payas kalesinin dibine gömerler ve Yaşar Kemal'in "zulüm toprağını, kadir kıymet, töre gelenek bilmezsin, insanlık bilmezsin, kılıç kabzasını keser mi, soy asıl bilmezsin toprağını attılar üstüne" [7, 168] sözleri ile zulme karşı Homeros'un kanatlı sesi olur ve Osmanlı'nın Türkmenlere yönelik tutumunu gözler önüne serer.

Karaçullu Yörüklerinin kışlak bulmak için yaşadığı dram kadar yerleşik yaşama geçmiş diğer Yörüklerin de durumu içler acısıdır: Yollarının üzerinde bulunan geçtikleri çoğu köylerden kendilerinden ayakbastı parası istenir. Ayak bastı olarak bir koyun isteyen Durmuş ağa'nın Süleyman Kâhya'nın tepkisi sonucu sarf ettiği sözleri düşündürücüdür:

O kadar çok koyununuz var, Biz yılda bir kez bile et yüzü görmeyiz, sizler topraklarımızdan, yollarımızdan geçersiniz de, işte o zaman. Allah sizden razı olsun, bir parça et yüzü görür çoluk çocuğumuz [7, 168].

Binboğalar Efsanesi, Karaçullu Yörüklerinin 5 Mayısı 6 Mayısı bağlayan gecede katıldıkları bir Hıdrellez şenliği (ritueli) ile başlar ve bir yıl sonraki Hıdrellez şenliği ile sona erer. Yörükler, gün aydınlana kadar Hızır ve İlyas'ın kavuşmasını bekleyip onlardan kültürlerini sürdürme ve değerlerini korumak için kışları ikamet edecekleri bir kışlak dilerler. Roman, bir yıl sonra yine umutla bekledikleri Hıdrellez'de ayakta kalabilen Karaçullu Yörükleri Hızır ve İlyas'dan bu kez sadece ayakta kalabilmeleri için dilekte bulunurlar. Yaşar Kemal, tarihe bir gönderme yaparak, kışın Çukurova'da yaylak ve yazın ise Toros sıradağlarında

kışlak bulmak için Karaçullu Yörük obasının verdiği ölüm kalım mücadelesini kendisine aktarıldığı şekliyle efsaneleştirmiştir.

Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* romanında yer alan karakterlerden biri de arzuhalci kör Kemal'dir. Yazar'ın gençliğinde "sayısı yirmiyi bulan" pek çok işler yaptığı ve bunlardan birisinin de "Kadirli'de arzuhalcilik" [5, 309] olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Yaşar Kemal daha beş yaşındayken bir kazada sağ gözünü kaybetmesi sonucu yöre halkının kendisine "kör" denilmesine neden olmuştur [5, 309]. Arzuhalci kör Kemal karakteri romana ise şöyle yansımıştır: Süleyman Kâhya, kışlak olarak yerleşmek için Deliboğa höyünün tapusunu Köse Ali Ağa'dan sıkı bir pazarlık sonucu alır, Ancak, kendisine tapu bir türlü verilmez ve tek çarenin arzuhalci kör Kemal'e gidip arzuhal yazdırmaları olduğu söylenir. Kör Kemal, diğer köylüler gibi Yörüklerin de kandırıldığını hemen anlamıştır, dolayısıyla elinden bir şey gelmez. Bu olay karşısında derin üzüntüsünü "Nereye, kime yazayım," dedi, kocaman, kederli tek gözü biraz daha kederlenip ışılayarak, acı içinde..." sözleriyle yansıtmıştır [7, 90]. Yaşar Kemal'in kendisini "arzuhalci kör Kemal" olarak roman karakterlerinden biri olarak vermesi, romanda yansıtılan gerçekliğin diğer bir boyutudur.

Geleneksel Kültürü Koruma Çabası

Binboğalar Efsanesi romanına konu olan Karaçullu yörükleri, baharda Aladağlarda otlak ve kış mevsiminde ise Çukurova'da kışlak bulmak için zor şartlar altında gerçekleştirdikleri göçebe bir yaşam sürerler. *Binboğalar Efsanesi* romanında oba halkının yokluğa ve ölüme rağmen vazgeçemedikleri ve korumak istedikleri gelenekleri vardır. Bu geleneklerini yaşamları pahasına bile olsa korumak isterler. Bunlardan en belirginini ise, yaşadıkları sıkıntılardan bir an önce kurtulmak ve yerleşik bir yaşam sürdürmek için ailesi ve oba halkından bazıları, Ceren'in büyük bir çiftliği olan zengin bir beyin oğlu Oktay'la evlenmesini isterler. Oba halkının saygın büyükleri olan Haydar Usta ve Süleyman Kâhya zor şartlar altında yaşamlarını sürdürmelerine rağmen Ceren'in istemediği birisiyle evlenmesine ikna edilmesine karşı çıkarlar. Oba halkının bir kısmı daimi bir yerleşke için Haydar Ustanın kılıcının –daha önceki dönemlerde de yapıldığı gibi- devlet büyüklerinin huzuruna çıkıp hediye etmesi ve karşılığında kışlak edinme planlarının gerçekleşmemesi üzerine kurtuluşlarını yeniden Ceren'in Oktay bey ile yapacağı evlilikte görüp Ceren'i nasıl zorlamaya çalıştıkları Süleyman Kâhya'nın iç sesiyle aşağıdaki gibi verilir:

Süleyman Kâhyanın yüreğinin başına ağır bir taş oturdu. Afalladı. Şaşırıldı. Olan bitenden, şu duyduğu sözlerden zaten utanıyordu. [...] Her şey olurdu da bu olamazdı. Bir can için, para pul için kızlara, onların gönüllerine karışılmazdı. İnsan soyu bu kadar yozlaşamaz, aşağılanamaz, küçümsenemezdi. [...] Her şey, her şey yok oluyor, tükeniyor, bitiyordu. [...] Töreler kalmadı. Yedi direkli çadırlar üç direğe, sonra iki, sonra tek, sonra da ... Her şey eskidi, her şey bitti [7, 136-137].

Ceren'in babasına söylediği 'Oktay beyle evlenmek pis, ölüm güzel' sözünü duyan Süleyman Kâhya sevinir ve şöyle düşünür: "Ceren diretiyor, yaşasın Ceren. Demek ki daha bitmedik. Demek ki daha kanımız sulanmadı" [7, 137] der. Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi, Ceren'le evlenmek için altı yıl oba halkının peşinden sürüklenen Oktay bey'e Ceren'in karşılık vermemesi, Ceren'e sevdiği Halil'in kanlı gömleğini getirip 'öldü' demelerine rağmen inanmayıp sevdiği kişiyi kararlılıkla bekleyen Ceren, değişen zaman ve olaylar karşısında ödün vermemiş, içindeki sesi dinlemiştir [8, 116]. Daha sonra Ceren'in babası Abdurrahman'ın Süleyman Kâhya'ya gelip Ceren'i ancak kendisinin ikna edeceğini söylemesi üzerine Süleyman Kâhya'nın söyledikleri geçmişle olan bağlılığın güzel bir örneğidir:

Bunu yapamam, Cerene gidemem, her şeyi yaptım, eşik yaladım, Çukurluya yalvardım oba için, ayaklarını öptüm, işte bunu yapamam. Horasandan geldik, atların sırtında... Çok işler geçti başımızdan. Kadınlara, çocuklara dokunmadık. İncitmedik anaları. Budur bizim töremiz. Ömür geldi gidiyor, bunu yapamam. Bunu da yaparsam bu son olacak. Her şey bitecek. İnsanlığımız bitecek [7, 137].

Süleyman Kâhya, Ceren'i "insan soyunun en güzeli" (171) olarak niteler ve hiç bir koşulda onu vermeyeceğini kararlılıkla şöyle dile getirir:

Hiç bir soyda böyle bir güzellik görülmez, o yalnız bize, Yörüklere has. İki bin yılın, on bin yılın ötesinden, yer altından süzüle süzüle gelmiş, aydınlanmış bir su gibi, birden ortaya çıkmış bir güzellik. İşte o da bitiyor. [...] Ceren gibisi şu dünyaya gelmemiştir [7, 170].

Karaçullu Yörüklerinin geleneklere ne kadar bağlı olduklarını gösteren diğer bir örnek ise beylik çadırıdır. Kondukları yerde ilk açılan ve göçtüklerinde de ilk olarak toplanan beylik çadırı olur. Çadırda Horasan'dan bu yana getirdikleri ve kimsenin dokunmadığı sancak, tuğ, davul gibi kutsal emanetleri vardır [7, 224].

Hidrellez günü atının terkisine Ceren'i de alıp Aladağ koyağında kurulan obaya gelen Halil, Koyun Dede'nin huzurunda niyaza durduktan sonra semaha katılırlar. Çok tehlikeli olmasına karşın Halil'in Ceren ile birlikte dağdan inip gelmesinin kutsal saydıkları geleneklere göre bir zorunluluk olduğunu Süleyman Kâhya'nın sözlerinden anlamak mümkündür. "Bir Bey, Beylik yapmasa da böyle bir günde, Hidrellez gecesinde obasını bırakmaz. Onun için geldi Müslüm kardaş. İyi de yaptı [7, 99]. Semah sonrası Halil ve Ceren, her göç sonrasında, oba halkı tarafından diğer çadırlardan daha önce kurulan beylik çadırına uyumak için girerler.

Binboğalar Efsanesi romanında yer alan beylik çadırında tutulan "nakış işlemeli heybe", "sancak", "tuğ" ve "davul" gibi kutsal saydıkları eşyalar geleneksel

kültüre bağlılığın birer sembolüdür. Toplumsal değişime uyum sağlayamayan Karaçullu Türkmen Yörüklerinin yaşadıkları çağın getirdiği değişimi yadsımış, alışkın oldukları geleneksel kültürün dayattığı yaşam tarzını sürdürüp var olma mücadelesi vermişlerdir.

Geleneksel Kültürün Zaman Karşısında Değişimi

Binboğalar Efsanesi romanında, oba halkı yitip tükenmemek, kendilerine uygun kışlak ve otlak bulmak için Çukurova'yı en kötü mevsim koşullarında boydan boya dolaşmak zorunda kalırlar. Karaçullu Türkmen obası uzun ve yorucu göçten sonra Sarıçam'a gelirler. Süleyman Kâhya ve Koca Tanış yaşadıkları rezillikten, yolda verdikleri zayıttan söz ederler ve eğer kışlak bulamazlarsa onları bekleyen tehlikeden büyük bir endişe duyarlar. Süleyman Kâhya'nın aşağıda söyledikleri sözlü edebiyatın, etnografyanın, zengin folklorun ve renkli kültürün ve köklü tarihlerinin yok oluşunun da içler acısı bir dramıdır:

Türkmenin anlı şanlı günlerinde türküler, ağıtlar, destanlar vardı. Toylar, düğünler, gelenekler vardı. Ulu semahlar, mengiler vardı. Üç gün üç gece süren cemler vardı. Aşıklar, kavalcılar, destancılar vardı. Her evde masal söyleyen, ağıt yakan bir yaşlı Türkmen anası vardı. Kilim, halı dokuyanlar, keçe döğenler, kılıç yapanlar, pirlere, ocaklar vardı. Kök boya yapanlar, gümüş, eyer, palan yapanlar... Ünü İrandan Turana, ünü Urumdan Şama ulaşmış ustalar vardı [7, 211].

Oba halkı Ceren'i Oktay beyle evlenmeye razı edemeyince kışlak bulmak umutlarının yok olması üzerine Haydar Usta ve Osman Adana'ya gitmeye karar verirler. Son umutları Demirciler Ocağının piri olarak bilinen Haydar Ustanın otuz yıl boyunca üzerinde bir sarraf itinası ile gece gündüz çalıştığı kılıcını ilk önce, ünü büyük Ramazanoğlu'na hediye edip karşılığında kışın konaklayacakları yer istemeyi planlamaktadır. Daha önce askerlik vesilesiyle bir kez gördüğü Adana'ya gelince adeta kültür şoku yaşar. Geceleyin yanan elektriği güneşin kırılmış birer yansıması olarak görür. Caddede gördüğü herkesi Ramazanoğlu'nun tabiiyetinde olduğunu düşünür ve konuk olarak geldiği için çevresinde gördüğü insanlardan kendisine saygı göstermelerini ister. Haydar Usta sokakta adres sormak için "Saçı kız gibi uzun, pantolonu bacaklarına yapışmış, alacalı bir mintan giymiş, dudağında bir ıslıkla bir delikanlı" [7, 187] görür, fakat onu soru sormaktan vazgeçiren bir şeyler olur ve nedenini de bulur. Haydar Usta'ya göre bu çocuk "ne kadın ne erkektir. Bu çocuk bir hünsadır" (187). Bu kişiye soru sorulamayacağına karar verir. Sokakta birbirlerini öpen gençleri ve 'yarı bellerine kadar çıplak' kadınları ve küfürler savurarak geçen bu insanları gören Haydar Usta neye uğradığını şaşırır. Tüm bu eylemsellikler göçebe bir kültüre sahip Haydar Usta için tamamen yabancı ve aykırıdır. Bunu şu cümlelerle ifade eder: "Dünya değişiyor, aah dünya değişiyor, biz kalıyoruz" [7, 188].

Büyük bir çabadan sonra Ramazanoğullarından Hurşit bey'in küçük olan evini gürünce bu evi konağın bir uzantısı gibi görür. Bunun bir ailenin oturduğu bağımsız bir ev olduğuna bir türlü inanamaz. Ona göre bir Bey'in oğlunun yaşayacağı yer ancak bir konak olmalıdır “avuç içi kadar bir odada” değil (196). Hurşit beyin anlatısından sonra Haydar Usta “Demek her şey değişiyor, bitiyor, yerine yepyeni bir şeyler, anlamadığımız, bilmediğimiz bir zulüm geliyor” diyerek gelecek kuşaklar için kaygı duyar. Bu söylemler, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Haydar Ustanın gözlemlediği bu topluma ne kadar yabancı olduğunu yansıtır. Ünü büyük Ramazanoğlu'nun ölümünün üzerinden yüz yıl geçmiş olmasına rağmen Haydar Usta'nın bu kişiden medet umması, onun geçmiş zamana yönelik aidiyet duygusunun boyutları hakkında bilgi verir. Haydar Usta'nın sahip olduğu kültürel değerler gözlemlediği bu kent insanlarına yabancıdır [8, 115].

Romanın en can alıcı noktası ise Haydar Ustanın bir şaheser olan kılıcını daha sonra Ankara'ya götürüp o dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sunmasıdır. Bu olay, oba halkının son yaşam şansı olacaktır. Haydar Usta, İsmet Paşa'nın kılıcı alınca kendilerine istedikleri kışlak yeri vereceğinden emindir. Osmanlı döneminden beri bu olayın geçmiş yaşantılarında örnekleri vardır. Ankara'ya giderken kendisine yardım etmeleri için yanlarına verilmiş delikanlılarla birlikte uzun bir uğraştan sonra Pembe Köşk'ün kapısı önünde İsmet Paşa'yı beklemeye başlarlar. Paşa köşkün kapısından yanındakilerle birlikte çıkarken Haydar Usta hemen karşı kaldırıma geçer ve Paşa'nın önünde korku ve telaşla durur [8, 115].

“Al İsmet” dedi. “otuz yılda yaptım bunu sana. Hani Rüstem Usta, Çebi obasının demircisi, bundan çok önce, senden önceki paşaya on beş yılda... Padişah ne demiş o kılıcı görünce? Dile benden ne dilerse Rüstem Usta, demiş... O da kışlak demiş. Padişattır bu, Aydın elini bir kılıca bağlamış. Rüstem Usta kökten sürme demirci değil, daldan eğme, çıraklıktan yetme... ben, ben bu kılıcı otuz yılda... Tam otuz yılda senin için döğdüm. Rezil olduk Çukurovada, çok rezil... Al bunu... Al şu kılıcı [7, 256].

İsmet Paşa'nın yanındaki adam kılıcı alır ve “Bakın Paşam, bakın ne güzel”(256) diyerek kılıcı Paşaya uzatır. Paşa kılıcı eline alarak süzer ve gülümser “Çok güzel, çok güzel” (257) deyip kılıcı geri verip kendisini bekleyen otomobile binmesiyle Haydar Usta büyük bir hayal kırıklığı yaşar, Haydar Usta'nın dizlerinde derman kalmaz ve kaldırıma çöker. Otuz yıllık emeğinin hiçbir değeri olmadığını anlamıştır. Kemal Sılay, bu çalışmada kullanılan makalesinde, demirciler ocağı Piri Haydar Ustanın yıkımına sebep olan olayı kapitalist üretim biçiminin gelişimi açısından verir:

İsmet Paşa için Haydar'ın kılıcı cansız bir nesne, içi boş bir maldır. İsmet Paşa'yla temsil edilen kapitalist zihniyet verimlilik ve kar'a değer vermektedir ve Haydar'ın tek kılıç yapmak için otuz yıl harcaması böyle bir sisteme göre saçmalaktır [6, 17].

Son umudu olan İsmet Paşa'dan da dilediği cevabı alamaması Haydar Ustanın yaşamı alt üst etmiştir. İşte o zaman, Haydar Usta, çok şeyin değiştiğini, çağın çok gerisinde kaldığını düşünür. Türkmen Yörükleri olarak sahip oldukları ve korudukları değerlerin karşılaştıkları kişilerle aynı olmadığını, kendilerine hiçbir değer verilmediğinin bilincine varır. Daha önce kendilerinin olan kışlakların, yaylak için çıktıkları Toroslar'ın tepelerindeyken başkaları tarafından nasıl parsellendiğini, düze indiklerinde kışlak bulmak uğruna üstlerinde var olan tüm ziynet eşyalarına kadar hepsini toprak ağalarına vererek nasıl sömürüldüklerini düşünür ve bir başkalaşım geçirir.

Rogers'a göre psikolojik açıdan iyi olmamız, kendimizi nasıl gördüğümüz (hakiki benlik) ve nasıl olmak istediğimiz (ideal benlik) arasındaki boşluğa bağlıdır. Bu boşluğun büyük olması psikolojik ıstırapı beraberinde getirir [9, 646]. Demirciler Ocağının piri Haydar Ustanın otuz yıl boyunca üzerinde itinayla çalıştığı, kışlak edinme uğruna başvurulacak en son çare olarak gördüğü şaheser eseri olan kılıcı, İsmet Paşa tarafından rağbet görmeyince büyük bir hayal kırıklığı yaşar. Haydar Usta obaya geri döner ve torunu Kerem'den başka hiç kimseyle konuşmaz. Yapacağı tek bir şey kalmıştır: Kılıcını “nazlı kızıl kora kesmiş ocağa” [7, 272] koyar. Kılıcını örsün üzerinde koyar ve bir yumak demir parçası haline getirmek için çekiciyle sabaha kadar var gücüyle son nefesini verinceye kadar döver. Demirciler Ocağının son temsilcilerinden olan Haydar Ustanın ölümü, metaforik anlamda bu geleneğin sonraki kuşaklarda devam etmeyip son bulacağı anlamını taşır.

Sonuç olarak, manevi önderleri olan Haydar Usta'nın ölümüyle Karaçullu Türkmen Yörüklerinin yaşam koşulları daha da zorlaşır. Çukurova'da kendilerine uygun bir kışlak bulmak için dolanmadıkları yer kalmamıştır. Olumsuz iklim koşullarında ve uzun süren göçleri süresince aç ve susuz kalan çocuklar ve hayvanlar bu zorluklara dayanamaz ve telef olurlar. Modern çağda, Yörüklerin yaşadıkları çelişki ve onları bekleyen çöküşün nedeni aşağıdaki gibi aktarılabilir:

Halbuki Türkiye ve Çukurova artık rasyonel, pragmatik bir mantıkla hareket etmektedir. Toprak artık makineyle işlenmektedir. O yüzden en küçük alanlar bile ekilmekte, mevsimlik olarak yerleşmek isteyen Yörüklerin yaşam alanı daralmaktadır. Köylülerin ve ağaların “öteki” olarak gördükleri yaban Yörüklere olan düşmanlıkları tahammül edilemez bir hal alır. Bu durum Yörükleri çökerten durumu ortaya çıkartır. Sonunda beylik alametleri ve kutsal emanetler yıkılır. Obanın eski yaşam tarzında direnecek gücü kalmaz [10, 123].

Geleneksel Kültürün Romanda Yer Alan Ana Karakterler Üzerinde Yarattığı Olumsuz Etkiler

Binboğalar Efsanesi romanında geleneksel kültürün ana karakterleri üzerinde yarattığı etki incelendiğinde Ceren'in yaşamıyla ilgili bir sevincin ve umudun olmadığı görülür. Ceren, güçlü kişiliğiyle, endamı, güzelliği ve hümanizmasıyla Türkmen Yörüklerini simgeler. Romanda Ceren ile ilgili yer alan “ Ak baş örtüler, kınalı saçlar, yeşil, uysal, iri gözler, dal sırmalı fesler, al yanaklar, büzülmüş dudaklar, gümüş tepelikler, hırızmalar, altın küpeler, uzun entariler, kırmızı, nakışlı, mavi işlemeli önlükler, işlemeli sim kemerler, kolanlar” [7, 138] gibi betimlemeler kadın olan Türkmen Yörüklerinin kültürel açıdan zenginliğini tanımlamaktadır. Ceren'in üzerinde olanlar, diğer Yörük kadınlarının giyim tarzıdır ve kültürel bir yansımadır. Ceren'in önce intiharı sonra da Halil'in tüfeğini alıp oba halkından ayrılarak dağa çıkmasıyla da asırlardan bu yana süre gelen bir göçebe Türkmen geleneğinin de yok olacağı vurgulanmaktadır.

Binboğalar Efsanesi romanında, oba halkı kendilerine kışlak bulamadıkları için yorgunluktan bakımsızlıktan ve hastalıktan ölen çocuklarından ve yaşadıkları kötü koşullardan Ceren'i sorumlu tutarlar. “Çocuğumu sen öldürdün Ceren” [7, 139] gibi suçlamalarda bulunurlar ve Ceren'in Oktay beyle evlenmesi için büyük bir baskı kurarlar. Ceren bu tür suçlamalara “Ben öldürmedim aba. Allah öldürdü” (139) diye tepki gösterince oba halkı ona bir yabancıymış gibi davranır. Durgun bir su [7, 278] güzelliğinde genç bir kız olarak belirtilen Ceren, obadaki çadırları gezip çocukları tek tek öper ve yaşlılarla tatlılıkla konuşur. Bu bir bakıma vedalaşmadır. Akşam olunca da obadan ayrılıp kayalık bir dağdan kendisini atmak ister. Yaşar Kemal, Ceren'in intihar girişimini şöyle verir:

Kendini uçuruma aşağı atacakken bir sarsıldı, dizleri ağırlığını çekmedi. Kayanın üstüne sağlıverdi. Gözlerinin önünde bir ışık patladı. Işık üç kere söndü. Üç kere patladı.[...] Gece delirmiş, esiyor, kayalar yerinden kopup savruluyor. Bütün dağ aşağıya, ovaya iniyor. Kökünden kopuyor, sallanıyor. Ceren bir daha ayağa kalktı. Kuş kanadı gibi kollarını açtı, kendini boşluğa bırakıyordu, gene birden sesler kesildi. Ceren ortada yapayalnız kaldı. Kendine acıdı. “Ben, ben, ben böyle mi olacak, bu hallere mi düşecektim” [7, 279-280].

Geleneksel kültürün insanların yaşamları üzerinde yarattığı olumsuz etkiye bir örnek ise Oktay bey'in içinde bulunduğu durumdur: Zengin bir oba beyinin tek çocuğu olan Oktay bey'in amacı Ceren ile evlenebilmektir. Bu uğurda baba ocağını terk etmiş, başıboş bir gezgin olarak kendisini dağlara vermiştir. Karaçullu Yörüklerinin göçünü uzaktan da olsa bir gölge gibi izleyip, bazen uzaktan bazen de onlarla birlikte yağmur, soğuk demeyip -bir gün Ceren'in kendisini sevebileceğini düşüncesiyle- eşlik etmiştir. Oktay bey bir aile geleneğini ve şerefini bu anlamda hiçe sayıp kendisinden beklenmeyen bireysel eylemsellikler içine girmiştir.

Myers'in [11] de belirttiği gibi sosyal baskılar, tutumlarımız ve eylemlerimiz arasındaki alt bağlantıyı silikleştirerek ne söylediğimizi ve ne yaptığımızı etkiler. Ceren'in intihar girişimi içinde bulunduğu zor durumdan kaynaklanmaktadır.

Davis ve Palladino ise, kültürün gruptan ayrılıp kendi hedeflerini yerine getirmeyi amaçlayan bireysellik ve kendi hedefleri değil de grubun hedeflerini ön plana geçiren kolektivizm arasındaki aşamanın önemli olduğunu vurgularlar [8, 117]. Birbiri ile zıt olan iki kavram, benlik kavramı ve kendine güven gibi pek çok davranışları etkiler. Davis ve Palladino'nun [12] bu söylemine karşıt olarak Ceren'in kendi kişisel hedefi doğrultusunda hareket ettiği söylenebilir: Ceren'in intihar edeceken aşağıda at sırtında dolanan Oktay beyi görmesi Halil'e olan sevgisini sorgulamasına neden olur ve onu bu kararından vazgeçir. Oktay beyle nişanlanmayı kabul etmesinin ardından oba halkı Oktay beyin babası Hasan Ağanın çukurdaki çiftliğine yerleşir. Ceren'in kır atıyla çıkıp gelen Halil ile birlikte dağa çıkması ile kışlak edinebilmek için çırpınan oba halkının umudu bir kez daha yok olur.

Binboğalar Efsanesi romanı 5 Mayısı 6 Mayısı bağlayan gecede “Hızır-İlyas kültü” olarak bilinen Hıdrellez şenlikleri ile başlar ve bir sonraki yılın 5 Mayısı 6 Mayısı bağlayan gecede biter. Karşılaşacağı tüm tehlikeleri göze alan Halil, ne pahasına olursa olsun, bir oba beyi olarak önderlik yapmak ve görevini yerine getirmek zorundadır. Beyaz atının tergisine Ceren'i de alıp gelmesi geleneklerinin devam ettiği ve bundan sonra da edeceğini düşünen oba halkını mutlu eder. Şenlik bitiminde kendisi için kurulan beylik çadırında Ceren ile birlikte geceyi geçirir ancak kendisine kurulan pusudan habersizdir. Hali'in beklenmedik bir zamanda gelmesiyle, Ceren'in Okyay beyle evlenmeyeceği ve Oktay beyin babası tarafından da kendilerine kışlak verilmeyeceği düşüncesiyle Halil'e düşmanlık besleyen bazı kişiler pusu kurarlar ve çıkan çatışmada Halil vurulur. Halil'in ölüsünü alıp obadan uzaklaşıp dağlara yönelen Ceren'in bu eylemselliği yüzyıllardır süregelen göçebe Türkmen geleneğinin de yok olduğu anlamını taşır. Karaçullu Yörük Türkmenlerinin kendilerine beylik yapacak bir kimse de kalmadığı için yüzyıllardır sürdürdükleri bu gelenek yok olmuştur. Oba halkının kendilerine yaylak ve kışlak bulmak umudu da Ceren'in oba halkını terk edişiyile birlikte tamamen tükenmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Yaşar Kemal roman, hikâye yazarı ve şair olmasının yanı sıra Çukurova yöresinin evrensel değerleri ve insan hümanizmasını eserlerinde ön planda tutan bir temsilcisidir. Necla Aytür bir makalesinde Yaşar Kemal'i “evrensel anlamlarla yüklü” ve “çarpıcı yerel nitelikler taşıyan romanlar” yazdığını ve romanlarında yansıttığı bölgenin “tarihi ile, coğrafyası ile, insanları ile inandırıcı “gerçek” bir dünya” yarattığını vurgular [13, 69]. Yaşar Kemal'in *Binboğalar Efsanesi* romanında 1876'da Osmanlı ve Türkmenler arasında Çukurova'da uzun yıllar süren bu savaş [7, 42] insanların içinde buldukları durumun sosyal, fiziksel ve psikolojik boyutlarıyla yansıtılmıştır. Diğer bir söylemle, bu roman için mekân olarak seçilen Yaşar Kemal'in “acılar da, zenginlikler, yoksulluklar da yaşadım, özellikle mutluluklar yaşadım” (Andaç 2003:144) dediği Çukurovası dönemin tarihi ve siyasal olaylarını da arka fonda kullanmıştır. *Binboğalar Efsanesi* romanının [7]

arka sayfasında yer alan “Türkmenlerin göçebelik tarihi bir de savaşlar tarihidir” söylemi ise “hayvanılığa dayalı bir ekonomiyle ayakta duran, yazın Aladağ’da, kışın Çukurova’da konaklayan” [10, 115]. Karaçullu Yörüklerinin verdikleri amansız savaşın, bir yerden bir yere sürüklenişlerin, umarsız kalışların ve bunun sonucunda yok olmanın bir dramıdır.

Yaşar Kemal’in *Binboğalar Efsanesi*’nde hakim olan ‘geleneksel kültür bilinci’ teması ön planda tutulmuştur. Türkmen Yörüklerinin yerleşik bir yaşama geçmemek için verdikleri çetin mücadele ve onların bu uğurda ölümü nasıl göze aldıklarını önemle vurgular. *Binboğalar Efsanesi* romanının girişinde Yörüklerle ilgili olan en önemli özelliği şöyle aktarır:

Yörükleri ne bu kışlaktan, ne bu yaylaktan kolay kolay ayıramazsın, ölürler. Bir kayanın doruğunda bitmiş bir ot nasıl inatla köklerini sert çinke taşlarına sarmış, tutunmuşsa, Aladağ yürüğü de öyledir [7, 7].

Bu romanda yer alan ana karakterler içinde yaşadıkları ikilemler ve buldukları sosyal koşullar nedeniyle geleneksel kültürün değer yargılarına yabancılaşmışlardır. Kışın Çukurova’da kışlak edinmeye çalışan Türkmen Yörüklerinin yaşadıkları zorluklara, yoksulluğa rağmen onurlu bir duruştan vazgeçmeyip bağlı olduğu gelenekleri, kültürü ve değer yargılarını yeni kuşaklara taşımak isterler. *Binboğalar Efsanesi*’nde Demirci Haydar Usta ve Süleyman Kâhya’nın sahip oldukları bilgelik, onur ve iyi ahlak gibi kültürel değerleri genç kuşaklara taşımak istemişlerdir. Bunun yanı sıra romanda yer alan diğer ana karakterler sınıfsal farklılıkların, değişik yerleşim alanlarının ve seslerin arasında çelişki ve kederi yani bir kimlik karmaşasını yaşarlar. Değişen zaman ve yeni anlayış, bu romanda vurgulanan geleneksel kültür öğelerini olumsuz etkilemiş ve roman kahramanları birey çoğulcu (kolektif) bir yaşamdan tekil (bireysel) bir yaşama doğru eğilim göstermiştir. Kısacası, nesiller boyu süregelen geleneksel kültürü koruma çabaları değişen zaman ve ilerleyen teknoloji karşısında zayıf kalmış ve sonraki kuşaklara aktarılamamıştır. Mahatma Gandhi’nin kültür bir zümreye ya da bir gruba özgü değilse kalıcı olamaz ve dolayısıyla yaşayamaz söylemi *Binboğalar Efsanesi* romanı için de geçerlidir.

Özetle, romanlarda ele alınan farklı kültürel ortamlarda yaşayan insanların iletişimleri ve iletişimin doğurduğu sonuçlar, toplum baskısı ve önyargı, sosyal psikoloji için aynı zemindedir. Yaşar Kemal de Çukurova’da egemen olan güç ilişkilerini, insanın direncini ve güç şartlar altında yaşamı sürdürme azmini ve onun kültürel geçmişe olan bağlılığını destansı bir dille aktarır. Ayrıca, *Binboğalar Efsanesi* sadece bir kurgu olmayıp, geçmişte yaşanmış tarihi olayları irdeleyen bir doküman niteliğindedir. Kraliçe I.Elizabeth döneminde yaşanan sosyal çalkantılar ve karışıklıklar, William Shakespeare örneğinde olduğu gibi, ele alınıp eserlerinde yansıtılıyor ve okunuyorsa, Yaşar Kemal’in eserleri de bir film, ağıt, şiir ve oyun olarak kendi edebi türünü yazmaya devam edecek ve gelecek nesillere bir referans kalacaktır.

Kaynakça

1. Eagleton, Terry. *The Idea of Culture*. United Kingdom: Blackwell, 2000.
2. Greenblatt, Stephen. "Culture." *Critical Terms For Literary Study*. Ed. Frank Lentricchia and Thomas McLaughlin. 2nd ed. Chicago and London: University of Chicago Press, 1995.
3. Williams, Raymond. "Yasar Kemal's Novels", *Edebiyat: The Journal of Middle Eastern Literature*. (5): 1-2, 83-85, 1980.
4. Güzel, Abdurrahman ve Ali Torun. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 2004.
5. Andaç, Feridun. *Yaşar Kemal'in Sözlerinde Yaşamak*. İstanbul: Dünya Kitapları, 2003.
6. Silay, Kemal. "Liminality, Ritüel ve Toplumsal Performans: Yaşar Kemal'in Karaçullu Yörükleri Destanı ve Anadolu'da Göçebe Kimliğinin Sorunları". *Edebiyat İncelemeleri*. Kebikeç (3): 9-23, 1996.
7. Kemal, Yaşar. *Binboğalar Efsanesi*. 9. baskı. İstanbul: Toros Yay, 1990.
8. Sonal, Emine. "Yaşar Kemal'in Binboğalar Efsanesi ve William Faulkner'ın Sartoris isimli eserlerinde Ulusal Kimlik Oluşturma Çabası: Yerel Kimlik ve Ulusal Kimlik Çatışması", *Bir Edebiyat Adası: Yaşar Kemal Sempozyumu*, Bursa: Nilüfer Belediyesi, 111-118, 2016.
9. Roediger, Henry L et al. "Personality", *Psychology*. U.S.A.: West Publishing Company. 565-608, 1996.
10. Kaya, Muharrem. "Binboğalar Efsanesi'nin Mitolojik Bir Yorumu". *Geçmişten Geleceğe Yaşar Kemal*. Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Merkezi Uluslararası Yaşar Kemal Sempozyumu. İstanbul: Adam Yay. (1):115-123, 2003.
11. Myers, David G. "Social Psychology" *Psychology*. U.S.A.: Worth Publishers. 619-650, 1995.
12. Davis, Stephen F & Joseph J. Palladino. "Social Psychology: The individual in society". *Psychology* 2. U.S.A.: Printice Hall., 645-682, 1995.
13. Aytür, Necla. "Güneyli Hemşeriler: William Faulkner ile Yaşar Kemal" *Batı Edebiyatları Araştırma Dergisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yay. (2):69-78, 1979.
14. Akbal, Tül. "Yabanlar, Ötekiler, Sudaki Balıklar". *Kültür ve Toplum: BİR*, İstanbul: Hill Yay, 1995.
15. Temizyürek, Mahmut. "Teleskoplu Destancı" (2017a)
16. <http://t24.com.tr/k24/yazi/teleskoplu-destanci>, 86 (Erişim Tarihi: 21.06.2017) .
17. "O Güzel Adam, O Güzel Atında, Gözünde Teleskop" (2017b)
18. <http://t24.com.tr/k24/yazi/o-guzel-adam-o-guzel-atinda-gozunde-teleskop>, 80 (Erişim Tarihi: 08.07.2017).

«АЛТАИСТИКА, ТҮРКОЛОГИЯ, МОҢҒОЛИСТИКА»

халықаралық ғылыми журналда жарияланатын
мақалаларды рәсімдеудің талаптары

1. **Материал көлемі** А4 форматындағы 15 беттен аспауы тиіс. Times New Roman 12 қарпінде теріліп, жоларалық қашықтық - 1,5, азат жол - 1,25 см. Мақаланың бірінші бетінде сол жақ жоғарғы бұрышында ЭОЖ (әмбебап ондық жіктеме) жазылады.

2. **Мақала тақырыбы** 12 сөзден аспауы және жарияланым тілінде тақырыбы үлкен әріптермен жартылай қалың қаріппен теріліп, ортасына қарай теңестіріледі.

3. **Автор(лар) туралы мәліметтер** (ортасына қарай теңдестіріледі), бірінші беттің төменгі жағында автордың ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны, ұйымның атауы және электронды поштасы көрсетілген сілтеме түріндегі ақпарат автордың аты-жөнінің оң жағында (*) символымен белгіленеді.

4. Мақала қазақ, орыс, түрік, моңғол, ағылшын тілдерінде қабылданады және оған 150-200 сөзден тұратын **түйін** және **кілт сөздерін** (6-8 сөз / сөз тіркесі) **ағылшын тілінде ғана** қосу қажет.

5. Мақаланың **негізгі мәтіні кіріспені, зерттеудің міндеттері мен мақсаттарын, әдістері мен нәтижелерін, тұжырымдар мен түйіндерін (қорытындылар)** қамтуы тиіс.

6. Мақалаға Word және Excel форматындағы диаграммаларды енгізуге болады. Кестелер Word форматында рәсімделіп, бір беттен екінші бетке ауысқан кезде алшақтықтықтар болмауы тиіс. Жарияланатын материалдарда пайдаланылатын суреттердің электрондық нұсқалары *jpg* (300-400 мегапиксель) форматында болуы тиіс.

7. Қолданылған **әдебиет** мақаланың соңында беріледі және пайдалану реті бойынша жазылуы тиіс. Мәтіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшаларда көрсетіліп, мәтіндегі аталу тәртібі бойынша нөмірленеді және пайдаланылған беттер көрсетіледі (мысалы: [1, 75]). Интернет-ресурстарға **сілтеме** жасағанда өтініш жасаған күнді жақша ішінде келесі тәртіпте жазу қажет: күні, айы, жылы.

Рәсімделген мақала үлгісі:

Требования к оформлению статей для публикации
в Международном научном журнале

«АЛТАИСТИКА, ТЮРКОЛОГИЯ, МОНГОЛИСТИКА»

1. **Объем материала** не должен превышать 15 страниц формата А4. Шрифт: Times New Roman, размер – 12, межстрочный интервал – 1,5, отступ «красной строки» - 1,25 см, . На первой странице в левом верхнем углу пишется УДК (Универсальная десятичная классификация).

4. **Название статьи** не должно превышать 12 слов, и язык публикации должен набираться прописными (заглавными) буквами, выравнивается по центру, шрифт полужирный.

5. **В информации об авторе(ах)** указывается имя, фамилия автора (выравнивание по центру), с правой стороны символом (*) приводится информация в виде ссылки на нижнюю часть страницы – должность, ученая степень, ученое звание, место работы, название организации и электронная почта автора.

6. Статьи принимаются на казахском, русском, турецком, монгольском и английском языках. Необходимо приложить **аннотацию на английском языке** из 150-200 слов и **ключевые слова** (6-8 слов/словосочетаний).

7. **Основной текст** статьи должен содержать введение, задачи, цели, методы исследования, результаты, обсуждение, выводы (заключение).

8. В статье допускается создание диаграмм в Word и Excel. Таблицы оформляются в формате Word, при переходе с одной страницы на другую не должно быть разрывов. Электронные версии рисунков, используемые в публикуемом материале должны быть в формате jpg (300-400 мегапиксель) .

9. **Список литературы** прилагается в конце статьи, и должен быть составлен в последовательности использования. **Ссылки** в тексте обозначаются в квадратных скобках, нумеруются по порядку упоминания в тексте и сопровождаются указанием использованных страниц (например, [1, 75]). В ссылках на интернет-ресурсы в скобках необходимо написать дату обращения в следующем порядке: чч.мм.гггг.

Образец оформления статьи:

«АЛТАЙ СУДЛАЛ, ТҮРЭГ СУДЛАЛ, МОНГОЛ СУДЛАЛ»

ОЛОН УЛСЫН СЭТГҮҮЛД ӨГҮҮЛЭЛ НИЙТЛҮҮЛЭХ ҮНДСЭН
ШААРДЛАГА

1. **Өгүүллийн хэмжээ нь** А4 форматын 15 -аас илүү бус хуудас. Үсгийн хэмжээ Times New Roman - 12, мөр хооронд - 1,5, догол мөр - 1,25 см. Өгүүллийн нүүрэнд зүүн талд UDC (Universal Decimal Classification) код байна.

2. **Өгүүллийн сэдэв** 12 -аас илүү бус үгэнд багтсан нийтэлж буй хэлээр том үсгээр бичигдэнэ.

3. **Зохиогчийн нэр овог** (голлуулан), эрдэм шинжилгээ судалгааны зэрэг, цол, ажлын газрын бүрэн нэр, мэйл хаягыг (*) символаар нүүр талын хуудасны доод хэсэгт байрлуулна.

4. Өгүүлэл казах, орос, турк, монгол, англи хэлээр бичигдэж болох ба **англи хэлээр товчлол** 150-200-ас илүү бус үгтэй, **түлхүүр үг** (6-8 үгнээс доошгүй) бичигдэнэ.

5. Өгүүллийн **үндсэн хэсэгт нь** оршил, судалгааны зорилго, үүрэг, аргазүй, үр дүн, үндсэн дүгнэлт хамрагдсан байх ёстой.

6. Өгүүлэлд Word буюу Excel форматын диаграмма байж болно. Хүснэгтүүд Word форматанд, нэгэн хуудаснаа таслагдахгүй бүрэн байх нь зүйтэй. Өгүүлэлд ашиглаж байгаа гар зураг, гэрэл зургууд нь jpg (300-400 мегапиксель) форматтай байх ёстой.

7. Эшлэл зүүлт авсан **номзүй** өгүүллийн эцэст ашигласан дарааллын дагуу бичигдэнэ. Өгүүлэл дотор эшлэл [1, 75] хэлбэртэй бичигдэнэ. Интернетээс зүүлт авбал он, сар, өдөр нь бичигдсэн байх ёстой.

Өгүүллийн жишээ:

“ALTAYİSTİK, TÜRKOLOJİ MOĞOLİSTİK”

ULUSLARARASI BİLİMSEL DERGIYE SUNULACAK MAKALELER İÇİN ŞARTLAR

1. **Sayfa Sayısı:** A4 boyutunda 15 sayfayı geçmemelidir. Times new roman yazı karakteriyle 12 punto, 1.5 satır aralığıyla UDC (Universal Decimal Classification) yazılmalıdır.

2. **Yazar(lar) Hakkında Bilgi:** Yazar adının ilk harfi ile soyadı sayfanın başında ortada bulunur. Soyaddan sonra yıldız işaretiyle dipnotla sayfanın altında ve ortada yazarın unvanı ve görevi, çalıştığı kurum ve elektronik adresi verilmelidir.

3. **Konu Başlığı:** en fazla 12 kelimedenden Konu başlığı büyük harflerle ve koyu karakterlerle yazılmalı ve ortada bulunacak şekilde ayarlanmalıdır.

4. **Makele** kazakça, rusça, türkçe, moğolca ve inglizce yazılıla bilir. **Makale özeti** 150-200 kelimelik **ve anahtar kelimeler** (6-8 kelime veya kelime grubu) **İngilizce** sunulmalıdır.

5. **Ana metin:** Giriş bölümünü, araştırma hedefleriyle amaçları, yöntemleri, tezlerle sonuçları içermelidir.

6. **Diyagramlar ve tablolar:** Makaleye Word ve Excel formatında diyagramlar kullanılabilir. Tablolar, word formatında, bir sonraki sayfaya kayması durumunda arada boşluk olmayacak şekilde hazırlanmalıdır. Makalede kullanılacak resimlerin elektronik versiyonları *jpg* (300-400 megapixel) formatında olmalıdır.

7. **Kaynakça:** Makalenin sonunda kullanılma sırasına göre verilmelidir. Mein içerisindeki atıflar, köşeli ayraç içerisinde kullanılma sırasına göre numaralandırılıp ardından sayfa numarası verilecektir (Örneğin, [1, 75]). İnternette alınan kaynaklar ise parantez içerisinde başvuru tarihi gün.ay.yıl sırasıyla verilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek

REQUIREMENTS FOR WRITING ARTICLES FOR PUBLICATION
IN THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL**“ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS”**

1. **The volume of the article** should not exceed 15 A4 pages. Font: Times New Roman, line spacing - 1.5, indent of “red line” - 1.25 cm, font size - 12, alignment on the width. The UDC (Universal Decimal Classification) will be upper left corner of the first page of article.

2. **The title of the article** should not exceed 12 words, and, depending on the language of publication, should be submitted with translation into Kazakh, Russian and English. The title of the article is typed in capital letters, it is centered, the font is bold.

3. **The information about the author(s)** includes author’s name and surname (center alignment), on the right side the symbol (*) refers to the reference on the bottom of the page – author’s position, academic degree, academic title, place of work, organization’s name and e-mail of the author.

4. The article is written in kazakh, russian, turkish, mongol or english languages shall have an **abstract** of 150-200 words in English languages depending on the publication language and **keywords** (6-8 words/phrases).

5. **The main text** of the article should contain an introduction, objectives, goals, research methods, results, discussion, conclusion.

6. It is permitted to create charts in Word and Excel. Tables are formatted in Word format, there should be no breaks when moving from one page to another. Electronic versions of drawings used in the published material should be in the formats jpg (300-400 megapixels).

7. The **List of references** is attached at the end of the article, and should be compiled in a sequence of use. **References** in the text are indicated in square brackets, numbered in the order of mentioning in the text and accompanied by an indication of pages used (for example, [1, 75]). In references to Internet resources you must write the date of access in the following order: dd.mm.yyyy.

Sample of the article

Рәсімделген мақала үлгісі:
 Образец оформления статьи:
 Өгүүлийн жишээ:
 Өрнек
 Sample of the article

УДК 811.902.903.6

Игорь Леонидович КЫЗЛАСОВ^{*}

**ДРЕВНЕЙШИЕ КОРНИ РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА ТЮРКСКИХ
 НАРОДОВ (в кратком изложении)**

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs...

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments
Текст...

УДК 811.902.903.6

Игорь Леонидович КЫЗЛАСОВ^{**}

**ТҮРК ХАЛЫҚТАРЫ РУНИКАЛЫҚ ЖАЗУЫНЫҢ
 ЕҢ КӨНЕ ТАМЫРЛАРЫ (қысқа мазмұнда)**

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs...

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments
Мәтін...

UDC 811.902.903.6

Igor Leonidovich KYZLASOV^{***}

**THE MOST ANCIENT ROOTS OF THE RUNIC WRITING OF THE
 TURKIC PEOPLES (in a summary)**

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the

^{*} Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии Российской академии наук, kzlasovil@mail.ru

^{**} Ресей Ғылым академиясы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор, kzlasovil@mail.ru

^{***} Doctor of Historical Sciences, leading researcher of the Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences, kzlasovil@mail.ru

stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs...

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments

Text...

UDC 811.902.903.6

Игорь Леонидович КЫЗЛАСОВ *

ТҮРЭГ ТҮМНИЙ РУНИ БИЧГИЙН ЭРТНИЙ УГ ЯЗГУУР (ТОВЧЛОЛ)

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs...

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments

Өгүүлэл...

UDC 811.902.903.6

Igor Leonidovich KYZLASOV **

TÜRK HALKLARININ RUNIK YAZISININ EN ESKİ MENŞEI

Abstract. The Turkic Asian runic script refers to an ancient form of Semitic syllabic writing, still unknown to science. The construction of the alphabet corresponds to the stage of writing that existed at the end of the Bronze Age (X-IX centuries BC). Inscriptions associated with the religious cult were also archaic, they were reflected in the Yenisei epitaphs...

Keywords: runic script, Yenisei epitaphs, Turkic people, memorial monuments

Metin.....

Литература

1. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. Основы грамматиологии. М.: Радуга, 1982. 376 с.
2. Кызласов И.Л. Палеографическое исследование азиатских рунических алфавитов // Советская археология, 1991, № 4. С. 62-85.
3. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М.: Наука, 1994. 327 с.
4. <http://www.atalarmirasi.org/21-kulteginge-arnalghan-685-%E2%80%93-731-zh-ii-27-ghuryptyq-kesheni-zhane-bitiktasy> - 11.06.2018

* Оросын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан, түүхийн шинжлэх ухааны доктор, профессор, kyzlasovil@mail.ru

** Rus Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nün ilmi araştırmacısı, Prof., Dr. kyzlasovil@mail.ru

IPA	Latin	Archaic	Modern
—	—	—	—
k	k	𐰉	𐰉
t	t	𐰊	𐰊
s	s	𐰋	𐰋
a	a	𐰌	𐰌
c	c	𐰍	𐰍
m	m	𐰎	𐰎
p	p	𐰏	𐰏
b	b	𐰐	𐰐
g	g	𐰑	𐰑
j	j	𐰒	𐰒
l	l	𐰓	𐰓
n	n	𐰔	𐰔
ɲ	ɲ	𐰕	𐰕
z	z	𐰖	𐰖
h	h	𐰗	𐰗
h̡	h̡	𐰘	𐰘
ɳ	ɳ	𐰙	𐰙
nj	nj	𐰚	𐰚
nd	nd	𐰛	𐰛
ld	ld	𐰜	𐰜

Рисунок 1 – Выявленные знаки проторунического слогового письма – предка орхонской и енисейской письменностей. Звездочка означает, что облик знака мог быть более архаичным, знак вопроса указывает на то, что знак мог занимать в строке иное место.

Барлық мақалалар **тегін** жарияланады.

Тәуелсіздік даңғылы, 57, Бейбітшілік пен келісім сарайы, 7-қабат,
Астана, 010000, Қазақстан Республикасы
тел.: +7 (7172) 744785
e-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com, www.altastics.org

Все статьи публикуются **на бесплатной основе**.

Адрес редакции:
пр. Тәуелсіздік, 57, Дворец мира и согласия, 7-этаж, Астана,
010000, Республика Казахстан
тел: +7 (7172) 744785
e-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com, www.altastics.org

All articles are published free of charge.

Tauelsizdik street 57, 010000,
Palace of Peace and Reconciliation
Astana city, 010000
Republic of Kazakhstan
+7 (7172) 74-46-86
E-mail: atjournal@twesco.org, napilbaz@gmail.com, a.mayemerova@gmail.com,
www.altastics.org

Мұқабада - бұғытас. Моңғолия, Ховд аймағы, Мөст сұмыны.
(фотосурет - Н.Баярхүү)

На обложке - «олений камень». Монголия, Кобдинский аймак,
Мостинский сомон. (фотоснимок - Н. Баярхуу)

On the cover- Deer-stones, Mongolia, Hovd zone, Most-Samon region
(photography - N.Bayarhuu)

Басуға 29.05.2018 қол қойылды . Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 16,9. Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Таралымы 500 дана.

«Ғылым баспасы» ЖШС
Қазақстан Республикасы, 010000, Астана қ., Мостовая көш., 6.
тел. +7 (7172) 57-49-83, 24-37-79